सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको प्रकाशन)

वर्ष २२ पूर्णाङ्क २९ २०८३

EMPOWERMENT

A Journal of Ministry of Women, Children, Gender and Sexual Minorities and Social Security

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको प्रकाशन)

वर्ष २२ पूर्णाङ्क २९ २०८३

EMPOWERMENT

(A publication of Ministry of Women, Children, Gender and Sexual Minorities, and Social Security)

(Volum : 22, No. 29, 2026)

संरक्षक

राधिका अर्याल

सचिव

संयोजक

आभा श्रेष्ठ कर्ण, सहसचिव

सदस्यहरू

बद्री कुमार कार्की, निर्देशक

भिम प्रसाद रेग्मी, उपसचिव (लेखा)

विजय कुमार शर्मा, उपसचिव

नेत्रप्रसाद कोइराला, शाखा अधिकृत

प्रकाशक

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

संस्करण

प्रकाशन वर्ष : २०८३, जेठ

वर्ष : २२, पूर्णाङ्क : २९, २०८३

© महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय

प्रकाशन प्रति

२०० प्रति

मुद्रण

एनीटाइम प्रिन्टिङ एण्ड सप्लायर्स प्रा.लि.

(द्रष्टव्य : नेपाल सरकारको मिति २०८३/०१/३० को निर्णयानुसार साविकको "महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय" हाल "महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय" कायम भएको व्यहोरा जानकारीको लागि अनुरोध छ) ।

सम्पादकीय

महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले विगतदेखि नै आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विविध विषयवस्तु समेटी वार्षिक मुखपत्रका रूपमा सशक्तीकरण जर्नल प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ। यस जर्नलमार्फत मन्त्रालयका नीति, कार्यक्रम, अनुसन्धानमूलक लेख, विचार तथा अनुभवहरूलाई दस्तावेजीकरण गर्दै सरोकारवाला निकाय, अनुसन्धानकर्ता तथा आमपाठकमाझ जानकारी प्रवाह गर्ने कार्य हुँदै आएको छ।

नेपालको संविधानले समानुपातिक, समावेशी तथा सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा विभेदरहित, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने राष्ट्रिय सङ्कल्प गरेको छ। उक्त सङ्कल्पलाई सार्थक बनाउन लैङ्गिक समानता आधारभूत तथा अपरिहार्य शर्तका रूपमा रहेको छ। संवैधानिक व्यवस्था, आवधिक योजना, विभिन्न ऐन, नीति तथा कानुनी प्रावधानहरूले लैङ्गिक समानताको प्रवर्द्धनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन्। यसै उद्देश्यलाई आत्मसात् गर्दै लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ तथा यसको कार्यान्वयन कार्ययोजना, २०८० कार्यान्वयनमा रहेका छन्। महिलाको सशक्तीकरण, संरक्षण तथा समुत्थानका लागि नीतिगत पैरवी गर्ने प्रमुख निकायका रूपमा मन्त्रालयले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस प्रकाशनमार्फत प्रस्तुत तथ्यपरक सामग्रीहरूले नेपालले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूको प्रतिवेदन तयारी तथा नीतिगत अध्ययन-अनुसन्धानमा समेत उपयोगी योगदान पुऱ्याउने विश्वास लिइएको छ।

यद्यपि समाज अझै पनि गरिबी, पछौटेपन, अन्धविश्वास, कुरीति तथा कुसंस्कारजस्ता सामाजिक विकृतिबाट पूर्णरूपमा मुक्त हुन सकेको छैन। लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखन तथा विभिन्न प्रकारका विभेदजन्य घटनाहरू आज पनि चुनौतीका रूपमा विद्यमान छन्। साथै, प्रतिभाशाली युवाशक्तिको विदेशप्रतिको आकर्षणका कारण सहाराविहीन अवस्थामा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन राज्यका लागि महत्वपूर्ण चुनौती बनेको छ। ज्येष्ठ नागरिकहरूमा निहित ज्ञान, सीप तथा अनुभवलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै अन्तरपुस्तागत सम्बन्ध सुदृढ गर्नु वर्तमान आवश्यकता हो। यस्ता विविध चुनौतीहरूको सामना गर्दै समतामूलक, समावेशी तथा न्यायपूर्ण समाज निर्माणतर्फ मन्त्रालय केन्द्रित रहेको छ।

प्रस्तुत जर्नलमा मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयमा तयार पारिएका लेख, अनुसन्धानमूलक सामग्री तथा विचारहरू समावेश गरिएका छन्। जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा रचनाहरूमा व्यक्त विचार, दृष्टिकोण र धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी तथा स्वतन्त्र अभिव्यक्ति भएकाले तिनले मन्त्रालयको आधिकारिक नीति वा संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्दैनन्।

अन्त्यमा, यस जर्नलका लागि आफ्ना लेख, अनुसन्धान तथा सिर्जनात्मक सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण लेखक, अनुसन्धानकर्ता तथा सरोकारवालाप्रति मन्त्रालय हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ। प्रस्तुत जर्नलमा समावेश सामग्रीहरूले सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा नीतिगत बहसलाई थप समृद्ध बनाउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। साथै, यस प्रकाशनलाई अझ परिस्कृत, प्रभावकारी तथा उपयोगी बनाउन यहाँ विद्यमान कमी-कमजोरीप्रति पाठकवर्गबाट प्राप्त हुने रचनात्मक सुझावहरूलाई आगामी संस्करणहरूमा समेटिने विश्वास व्यक्त गर्दछौं।

विषयसूची

१. महाभारतकालीन शासन प्रणालीका केही प्रमुख महिला पात्रहरुको नेतृत्वः विवरणात्मक अध्ययन

राधिका अर्याल १

२. महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको पुनर्संरचना तथा संस्थागत सुधार

चक्रबहादुर बुढा १३

३. राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण परियोजना र यसको प्रभावकारिता

इन्दिरा आचार्य २०

४. नेपालमा महिला सशक्तीकरणको महत्व, समस्या तथा सुझाव

गम्भीर बहादुर हाडा २८

५. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विरूद्धको अभियान र मन्त्रालयको भूमिका

पुष्प देवी राई ३७

६. नेपालमा महिला सशक्तीकरण: हिजो र आज

अन्जु ढुंगाना ४४

७. बालअधिकार संरक्षण रणनीति

छबिन्द्र पराजुली ५३

८. जेन्जी आन्दोलन र बाल अधिकार

तिलोत्तम पैडेल ६७

९. बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको आवश्यकता, अवस्था र अभ्यास

देवकी आचार्य ७७

१०. युवापदार्पण र ज्येष्ठ नागरिकका सवालहरूबीचमा हराएको शैक्षिक व्यवस्थापनको बहस

प्रा.डा.प्रेम शर्मा ८८

११. डाउन सिन्ड्रोम अपाङ्गता र मद्दत गर्ने केही उपायहरू

मणिराज श्रेष्ठ ९५

१२. नेपालको संविधान २०७२ को ब्रेल संस्करण: दृष्टिविहीन नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको सुनिश्चितता

विवेक चौधरी १०४

१३. नेपालमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको अवस्था

विष्णु कुमारी लामिछाने ११०

१४. **Gender Equality and Social Inclusion in Nepal: Policies and Practices**
Bhoj Singh Khadka ११८

१५. **Judicial Responses To Sexual And Reproductive Rights Of Women In Nepal**
Bimala Paudyal १२७

१६. **Interdisciplinary Dialogues on Feminism, Multiculturalism, and Transformative Justice: Advancing Gender Equality in Nepal**
Krishna Raman Adhikari १३४

१७. **Patriarchy and Law in Nepal: A Feminist Socio-Legal Analysis**
Salina Sapkota १४२

१८. **Women's Leadership in Climate Resilience: National and International Perspectives**
Sunu Rijal १४७

१९. **Children Affected by Parental Incarceration in Nepal: A Child Protection and Welfare Perspective**
Raj Pandey १५४

२०. **The Role of Federalism in Child Protection: Nepal and International Perspectives**
Ramprawesh Yadav १६२

२१. **Aging in Nepal: Mental Health and Social Security: Investigating the Sociodemographic Factors of Disability among the Elderly (Aged 60+) and the Effectiveness of Current Old-Age Allowances**
Dr. Newal Chaudhary १६९

२२. **A Jurisprudential Overview on the Rights of Persons with Disabilities (PWDs) in Nepalese Context**
Hrithik Yadav १७७

२३. **Empowering the Margins: Constitutional Access for Women, Children, and Senior Citizens with Hearing Impairments**
Nisha Jaiswal १८३

२४. **Invisible at the Intersection: Status of Queer Persons with Disabilities in Nepal**
Mr. Kishor Rijal १९१

२५. **Beyond Recognition: Intersectional Identities, Mental Health, and LGBTQIA+ Lives in Nepal**
Tika Ram Dhungana १९९

महाभारतकालीन शासन प्रणालीका केही प्रमुख महिला पात्रहरुको नेतृत्वः विवरणात्मक अध्ययन

✍ राधिका अर्याल *

१. विषय प्रवेशः

प्राचीन समाजको नारीको चरित्र अध्ययन गर्दा पूर्वीय दर्शनमा आधारित वैदिक समयको आर्य र संस्कृत वाङ्मयमा लिपीवद्द वेद र तिनका अङ्ग ब्राह्मण, आरण्ड्यक र उपनिषद्हरु, महाभारत, रामायण जस्ता ग्रन्थहरु महत्वपूर्ण स्रोतको रुपमा रहेका छन् । त्यसैगरी पाश्चात्य दर्शन अन्तर्गत शास्त्रीय युगमा विकसित भएको दार्शनिक प्लेटोको रिपब्लिकामा उल्लिखित आदर्श समाजमा नारीको स्थान र भूमिकालाई महत्वपूर्ण स्रोतको रुपमा लिन सकिन्छ। वैदिक समाजका नारीको चर्चा गर्दा ऋग्वैदिक नारीमा अनुसूया, उर्वशी, शची पैलोमी, घोषा काक्षवती, लोपामुद्रा, यक्षिणी ताटका, प्रद्वेषी, सुदेष्णा आदि महिलाको नाम लिन सकिन्छ। साथै ऋग्वेदका मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरु मध्ये २५ जना महिला ऋषिहरु रहेका थिए (दीक्षित, २०४७)। त्यसैगरी रामायणकी कौशिल्या, कैकेयी, सीता आदि प्रमुख नारी चरित्र छन् भने महाभारतमा गङ्गा, सत्यवती, कुन्ती, गान्धारी, द्रौपदी जस्ता महत्वपूर्ण नारी चरित्र रहेका छन्। वैदिक नारी चरित्रकै परम्परामा समग्र संस्कृतका महाकाव्य र काव्यहरुमा नारी पात्रहरु रचिए। हिमाली उपमहादेशका समग्र जातजाति, प्रजातिका नारीहरुका चरित्र पनि वैदिक परम्परामा नै हुर्किए । नेपाली नारीहरुका आजसम्मका इतिहास पनि यसैको निरन्तरता नै हो अर्थात यो भन्दा पृथक छैन । वेद, उपनिषद् पुराण, प्राचिन महाकाव्य महाभारत तथा रामायण उल्लेखित पात्र तथा घटनाहरु निराधार कल्पना, कोरा दन्त्यकथा मात्र नभइ तिनले आजको आधुनिक समाजको जनजीवनमा पनि जिउँदो जाग्दो प्रभाव पारिरहेका छन् भने कतिपय पात्र तथा घटनाहरुको गुण, विशेषता वा शक्ति आजको समाजको विविध क्रियाकलापको मानक समेत बनेर रहेका छन्। यस्ता पात्र तथा घटनाहरुलाई वैज्ञानिक शोधको माध्यमबाट पनि ती अतिरञ्जना, प्रतिक र मिथकका पात्रलाई उघारेर सांस्कृतिक आध्यात्मिक जीवनमा प्रचीनम् मूल जराहरुसँग यथार्थ रुपले थप परिचित हुन सकिन्छ ।साथै नयाँ युगका नयाँ पुस्ताले खोजेको नयाँ मुल्य तथा आदर्शहरु स्थापित गर्दा पुराना परम्परा वा मूल्यमान्यताहरु सबै नै निर्वासित वा परित्यक्त हुदैनन् । जुन आदर्श मूल्यमा शाश्वतता रहन्छ तिनीहरु आफ्नै आन्तरिक मानवीय उर्जाद्वारा नयाँ युगमा पनि प्राणवन्त रहिरहन्छन् (दीक्षित, २०४७)। पूर्वीय दर्शनका यस्ता आदर्श मूल्य र मान्यतालाई उजागर गरी अहिलेको आधुनिक शासन प्रणालीका मुद्दामा समाहित गर्दा यसबाट थप लाभ प्राप्त गर्न सकिन्छ । तसर्थ यी प्राचीन महाकाव्य महाभारतमा रहेका र तात्कालीन शासन प्रणालीसँग प्रत्यक्ष आवद्ध भएका केही महिला पात्रहरुको चरित्रको चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

* सचिव, नेपाल सरकार

१.१ महाभारतको संक्षिप्त परिचय

महाभारत श्रीकृष्ण द्वैपायन वेदव्यासद्वारा रचना गरिएको संस्कृत साहित्यको वृहत विश्वकोष हो । पूर्वीय दर्शनमा महाभारतको निकै उच्चकोटीको स्थान छ । यसलाई पाँचौं वेद पनि भनिन्छ (राजगोपालाचार्य, २०५२)। इन्साइक्लोपेडिया वृटानिकामा उल्लेख भए अनुसार महाभारतमा १८ पर्व र १ लाख श्लोकहरु रहेका छन् । यसमा उल्लेख भएका घटनाहरुलाई इसापूर्व १४०० र १००० वर्षका बीचमा भएको हो भन्ने बताइएको छ । महाभारत ग्रन्थ सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक, ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक गरिमाको रत्नकोष हो । यो जीवनदर्शनको विरासत हो । महाभारतमा वैदिक शास्त्र, उपनिषद, धर्मसंहिता, नीतिशास्त्र, वर्णाश्रम आश्रमव्यवस्था, राजनीति, समाज नीति, गृहस्थ नीति, युद्ध नीति, इतिहास, भुगोल, अध्यात्म दर्शन सम्पूर्ण छ । महाभारतको विषयमा महाभारतमा नै लेखिएको छ 'जुनकुरा यस ग्रन्थमा छ ती अन्यत्र पनि छन् । जुन कुरा यसमा छैन् त्यो अन्यत्र कहीं पनि छैन् ।'

महाभारतको सर्वमान्य संस्करण छैन भने महाभारतलाई यसको मुद्रित तथा प्रकाशित कृतिले भन्दा पनि यसका लोकगाथाहरुले महाभारत बनाएको छ (गिरी, २०७३)।

१.२ महाभारतको शासन व्यवस्थाको संक्षिप्त परिचय

महाभारतको समय जनराज्यमा आधारित थियो। यस समयमा साना ठूला राज्यको विकास भैसकेको थियो। महाभारतको मुख्य राज्य कौरब वंशको हस्तिनापुर थियो।पाण्डवको राज्य इन्द्रप्रस्थ थियो। यसका साथै वैवाहिक सम्बन्धका कारण राज्यको सम्बन्ध विस्तार हुने गर्थ्यो । धृतराष्ट्रकी रानी गान्धारीको कारण गान्धार देश, पाण्डु पत्नीका कारण यदू देश, मगध (जरसन्ध) चेदीका राजा शिशुपाल, पाञ्चालका राजा द्रुपद यज्ञसेन आदि थियो । राज्यको शासन व्यवस्था राजाद्वारा सञ्चालित थियो । महाभारतमा राजा बन्नको लागि राजसूय यज्ञको विधान थियो । यसमा प्रजाको पनि सहभागिता हुने गर्थ्यो । राजाले प्रजाको हितको संकल्प लिने गर्थे (महाभारत, सभापर्व १३।७) । महाभारतमा राजधर्मको श्रेष्ठता प्रतिपादन भएको छ । जगतका सारा शुभाशुभ आचार व्यवहार राजाको अधिनमा हुने र प्रजाको सुख - राजाको सुख, जनहित-राजाको हित तथा जनताको जीविका दिनु राजाको उत्तम कर्तव्य मानिएको छ । महाभारतको भीष्म पर्वमा राजा (शासक)को गुणलाई श्रेष्ठ पुरुषले जस्तो जस्तो आचरण गर्दछ, अन्य व्यक्तिले पनि सोही बमोजिमको आचरण गर्दछन् । श्रेष्ठ व्यक्तिले जेलाई प्रमाणको रुपमा स्थापित गर्दछन् सम्पूर्ण मानव समुदायले सोही बमोजिम आफ्नो व्यवहार गर्दछन् भनी जोड दिइएको छ ।

यस्तै महाभारतको शान्ति पर्वमा शासकको योग्यतालाई जो बुद्धिमान्, त्यागी, शत्रुपक्षको कमजोरी जान्न तत्पर, हेर्दा पनि सुन्दर, सबै वर्ग र समुदायको न्याय र अन्यायलाई बुझ्न सक्ने, छिटो काम गर्न सक्षम, रिसमाथि नियन्त्रण गर्न सक्ने, आफूमाथि निर्भरलाई भरदिने, नरम स्वभावको, मिहनती, कर्तव्यपरायण, स्व-प्रशंसाबाट टाढै रहने र आफूले सुरु गरेका सबै काम सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने राजा नै उत्कृष्ट राजा हुन् भनी शासकमा हुनु पर्ने गुण औंल्याएको पाइन्छ।

इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा हरेक संस्कार र समयमा महिलाहरु कुनै न कुनै रुपमा नेता भएको पाइन्छ। मानव सभ्यताको शुरुवात इजिप्टको पहिलो महिला फाराओ देखि इङ्गल्याण्डका रानीसम्म महिला शासकहरुलाई लिन सकिन्छ। प्राचिनकालदेखिनै समाजले नारीलाई भोग्या, अवैतनिक सेविकाको रुपमा र सन्तानोत्पादनद्वारा समुदायभित्र मृत्युको परिणामलाई सन्तुलनमा राखेर मानव समाजको रक्षकको रुपमा ठाउँ दिदै आएको छ (दीक्षित, २०४७) तर वैदिक वाङ्गमयमा महिलाको स्थान वेदका ऋचा निर्माणदेखि यज्ञ, संस्कार, सैन्य, युद्ध

एवम् राजनीतिक नेतृत्वसम्मको संलग्नता रहेको देखिएको छ। महिला गृहस्वामिनी, यज्ञ कार्यमा पुरुषसँगै संलग्न र सहभागी हुने, युद्ध तथा द्वन्द्वमा सेनानीको रुपमा रहने, राजनीतिक इकाइमा रही काम गर्ने र सभाको सदस्य बन्ने, वैदिक मन्त्रको रचयिता, ब्रह्मचर्य आश्रम अन्तर्गत रहेर ब्रह्मचर्यको पालना गर्ने तर वंश र पैत्तृक सम्पत्तिको स्वामित्व पुरुषमा रहेको देखिन्छ (अधिकारी, २०७९)। महाभारतकालीन समयका महिलाहरु विभिन्न संस्कार, शिक्षा, धार्मिक क्रियाकलाप, आध्यात्मिक शक्ति, सामाजिक-आर्थिक क्रियाकलाप र राजनीतिक निर्णयमा समेत संलग्न रहेका छन् । राजनीति रुपमा महिलाले आफ्नो क्षमता, शक्ति र प्रभाव सहधर्मिणी, सहकर्मिणी र सहयोगिनीको रुपमा देखाएका छन् (निभेदिता, २००५)।

१.३ नेतृत्वको परिचय

नेतृत्वको विषयमा धेरै चर्चा, बहस गरिएका छन्।यसले समाज विकासक्रमका धेरै पुराना मूल्य, मान्यता र अभ्यासलाई समेट्छ। त्यसैगरी यो विषयले राज्य सञ्चालनको प्रारम्भिक अभ्यासदेखि हालसम्मको विभिन्न विधामा अवलम्वन गरिएको नेतृत्व र यसको शैलीसमेत आर्कर्षित गर्दछ । नेतृत्वलाई शैक्षिक विधाको रुपमा पारिभाषित गर्नुभन्दा धेरै अगाडि मानव सभ्यताको शुरुवात देखि नै कुनै न कुनै रुपमा यसको प्रयोग भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। किनकी यो साथीको बीचमा, समकक्षीहरुमा, परिवारमा, समुदायमा, समाजमा, औपचारिक संस्थादेखि अनौपचारिक समूहसम्म संगठनात्मक संरचना भित्र वा बाहिर, जिम्मेवारी सहित वा विना जिम्मेवारी सहित वा विना जिम्मेवारीमा पनि रहेको हुन्छ। गौतम, २०६६ का अनुसार महाभारतमा लोकतन्त्रको पाँच मुख्य तत्व धैर्य, दक्षता, देश, काल र पराक्रम रहेको र लोकतन्त्रलाई दीगोपना दिएर बलियो बनाउनको लागि नेतृत्वपक्ष धैर्य हुनु पर्ने, राजनीतिमा चतुर दक्ष नभएको व्यक्त्ति, देशको अवस्था र जनताको चेतना नबुझ्ने, समयको ख्याल नगर्ने र प्रवाहलाई नजान्ने अनि सामर्थ्य नभएको व्यक्त्ति नेता बन्नु हुँदैन। साथै शासनको सत्ताको शासन अधिकार लिने व्यक्ति नम्र, कुलीन, सत्यवादी, पवित्र, अदीर्धसुत्र, स्मृतिवान, अशुद्र परिसवार भएको, धार्मिक (नियममा बस्ने), व्यवसायमा नलागेको, विज्ञ, वीर, रहस्यवित, गोपनियतामा चातुर, आत्मविद्या, राजनीति र दण्डनीतिमा निपुण र वेदको रहस्य बुझ्ने हुनुपर्छ भनी नेताको गुण समेत उल्लेख भएको छ।

आधुनिक समाजमा सन् १९३० देखि नै नेतृत्वलाई व्यवस्थित किसिमबाट पारिभाषित गर्ने विषयमा विद्वत वर्ग बीच बहस हुँदै आएको र हालसम्म पनि यसको सर्वस्वीकार्य परिभाषा भएको छैन् (नर्टहाउस, २०१६)। वारेन वेनिस र वुटेन नानुसले (१९८५) Leaders: The strategies for taking charge पुस्तकमा नेतृत्वको ८५० वटा फरक परिभाषा पहिचान गरेका छन्। नेतृत्वको आयामले सरल वर्गीकरणलाई स्वीकार गर्दैन किनकी नेतृत्वको विषय कुनै एक क्षेत्रमा मात्र सीमित गर्न सकिने विषय होइन । प्रजातन्त्र, प्रेम र शान्ति जस्तै नेतृत्वलाई धेरै किसिम र विभिन्न अर्थबाट परिभाषित गर्न सकिन्छ (नर्टहाउस, २०१६) । नेतृत्व तत्कालै देखिन पनि सकिन्छ वा यो लामो समयको अभ्यासबाट विकसित हुन्छ, नेतृत्व तत्कालीन अवस्थाको परिणतिबाट उत्पन्न हुनसक्छ, जुन परिवर्तनशील र अनुकूलित हुँदैजान्छ (Keohane, २०१२) । इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न किसिमका नेतृत्वको अभ्यास भएको पाइन्छ । र समयक्रम अनुसार नेतृत्वको सिद्धान्त, शैली र प्रकार पनि परिवर्तन हुदै गएको देखिन्छ । रोष्ट, १९९१ ले सन् १९०० देखि १९९० सम्मको अवधिको नेतृत्वलाई विश्लेषण गरी नेतृत्वमा भएको रुपान्तरणलाई प्रस्तुत गरेका छन्। नेतृत्व सन् १९०० देखि ३ दशकसम्म शक्तिको नियन्त्रण र केन्द्रीकरणको रुपमा, सन् १९३० को दशकमा विशेषता र गुणमा आधारित, सन् १९४० को दशकमा समुहमा आधारित, सन् १९५० को दशकमा समुह सिद्धान्तको निरन्तरता तथा नेता र अनुयायीको सम्वन्धमा आधारित, सन् १९६० को दशकमा व्यवहारगत सिद्धान्त, सन् १९७० को दशकमा संगठनात्मक

व्यवहारगत सिद्धान्त र सन् १९८० को दशकमा परिस्थितिजन्य सिद्धान्तको रुपमा विकसित भयो । साथै २१ औं शताब्दिमा नेतृत्वको नयाँ आयाम तथा अवधारणा विकास भएका छन् जसमा मुख्यत आधिकारिक नेतृत्व, आध्यात्मिक नेतृत्व, नोकरशाही नेतृत्व, अनुकूलित नेतृत्व र रुपान्तरणकारी नेतृत्व प्रमुखरुपमा रहेका छन् । नेतृत्वलाई परिभाषित गर्ने क्रममा यसलाई समुह प्रक्रिया (Group Process), व्यक्तिगत दृष्टिकोण (Personality Perspective), कार्य वा व्यवहार (Act or Behaviour), शक्ति सम्वन्ध (Power Relationship), रुपान्तकारी प्रक्रिया (Transformational Process) आदिको आधारमा गरेको पाइन्छ।

गुण वा विशेषतामा आधारित नेतृत्वको किसिमले मानिसको व्यवहार र भौतिक लक्षणलाई नेतृत्वको आधार बनाएको छ । नेतालाई छुट्टयाउने मुख्य आधार नै व्यक्तिमा रहेका विशेष गुण भनिएको छ । कुनै व्यक्तिसँग विशेष गुण हुन्छ वा विशेषता हुन्छ तिनै गुणले उसलाई नेता बनाउँछ र तिनै गुणहरुले नेतालाई अन्य गैरनेताबाट अलग गर्दछ । नेतृत्वको यो सिद्धान्तमा व्यक्तिहरु जन्मिदैं विशेष विशेषता लिएर जन्मिन्छन् र यो विशेष विशेषताले नै नेतालाई तिनका अनुयायीबाट छुट्याउने गर्छ (Bass, 1990; Jago, 1982) । नेतृत्वको गुण सम्वन्धमा विभिन्न समयमा विभिन्न अध्ययन भएका छन् । Stogdill (1948) ले गरेको अध्ययनमा कुनै व्यक्तिको नेतृत्वकारी भूमिकाको लागि प्रमुख ८ वटा गुण वौद्धिकता (Intelligence), सतर्कता (Alertness), अन्तरदृष्टि (Insight), जिम्मेवारिता (Responsibility), पहल (Initiative), दृढता (Persistence), आत्म-विश्वास (Self-confidence), सामाजिकता (Sociability) भनी पहिचान गरेका छन्। त्यसैगरी Maan (1995) ले ६ वटा गुण वौद्धिकता (Intelligence), पुरुषत्व (Masculinity), समायोजन (Adjustment), प्रभुत्व (Dominance), Extraversion and पुरातनवादी (Conservatism) पहिचान गरेका छन् । Northouse (2016) ले नेतृत्वका लागि हुनुपर्ने गुणमा वौद्धिकता (Intelligence), आत्म-विश्वास (Self-confidence), दृढनिश्चयी (Determination), सदाचारिता (Integrity), सामाजिकता (Sociability) लाई जोड दिएका छन् । गुणमा आधारित नेतृत्वको यो शैलीमा वौद्धिकता अन्तर्गत वाकपटुता, अवधारणात्मक क्षमता, तार्किकता, निर्णय क्षमतालाई समावेश गरिएको छ । आत्म-विश्वास अन्तर्गत सक्षमता र सीप समावेश छन् । दृढनिश्चयी अन्तर्गत पहल, दृढता, प्रभुत्व आदि छन्। त्यसैगरी सदाचारिता अन्तर्गत इमान्दारिता, विश्वसनियता छन् भने सामाजिकता अन्तर्गत मैत्रीपूर्ण व्यवहार, विनम्रता, कौशलता, कूटनीतिक रहेका छन् ।यी पाँचवटा नेतृत्व गुणलाई Northouse, 2016 ले Five-Factor Personality Model and Leadership भनेका छन् । यस लेखको लागि महाभारतका प्रमुख महिला पात्रहरुको व्यक्तिगत विशेषता तथा गुणहरुको आधारमा उनीहरुको चरित्रको अध्ययन गरिएको हुँदा नेतृत्वको अन्य सिद्धान्त तथा शैलीको वारेमा यहाँ थप प्रस्तुत गरिएको छैन। Northouse द्वारा प्रतिपादन भएका पाँचवटा नेतृत्व गुणलाई नै मुख्य आधार मानेर महाभारतका केही मात्र नारी पात्रको गुणलाई प्रकाश पारिएको छ।

२. महाभारतका प्रमुख महिला पात्रहरुको परिचय

महाभारतका प्रमुख पुरुष पात्रमा ययाति, पुरु, भीष्म, धृतराष्ट्र, पाण्डु, विदुर, कर्ण, पाण्डव, दुर्योधन लगायत कौरव, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य, अश्वस्थामा, श्रीकृष्ण, द्रुपद, धृष्टधुम्म, सञ्जय, शकुनी लगायत रहेका छन् भने मुख्य मुख्य महिला पात्रमा देवयानी, शर्मिष्ठा, गङ्गा, सत्यवती, अम्बा, अम्बिका, अम्बालिका, गान्धारी, कुन्ती, माद्री, द्रौपदी, उत्तरा, आदि रहेका छन् (दाहाल, २०७७)। ऋग्वैदिक नारी चरित्र पुस्तकमा महाभारतका रोजिएका १८ मुख्य पात्रलाई वर्णानुक्रमानुसार प्रस्तुत गरिएको छ जसमा अश्वस्थामा, अर्जुन, कर्ण, कुन्ती, कृष्ण, गान्धारी, द्रौपदी, दुर्योधन, द्रोयाचार्य, धृतराष्ट्र, भीम, भीष्म, युधिष्ठिर, विदुर, व्यास, वैशम्पायन, शकुनी, सञ्जय हुन् (दीक्षित, २०६९) । महाभारतकालीन समयमा जुन नारीको चर्चा गरिएको छ, ती मुख्यतः राजघरानाका नारी वा कुलीन

साध्वीहरु पर्दछन् । यस बाहेक अकूलीन वा असाध्वी जसमा दासी, बन्धकी, वाराङ्गना आदि नारीको वारेमा पनि प्रस्तुत गरिएको छ । मुख्यतः महाभारतमा बढी चर्चा गरिने महिला पात्रमा शकुन्तला, दमयन्ती, सावित्री, गङ्गा, सत्यवती, गान्धारी, कुन्ती, माद्री, द्रौपदी, उत्तरा, सत्यभामा, हिडिम्वा आदि पर्दछन् । यस मध्ये महाभारतकालीन शासन प्रणालीमा आवद्ध केही प्रमुख महिला पात्रहरुको देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

(क) गङ्गा : गङ्गालाई महाभारतको प्रमुख पात्रको रुपमा नलिएपनि उनको महत्व र भूमिकालाई कम आङ्कलन गर्न सकिदैन (सिंह, २००२)। महाभारतमा गङ्गा र शान्तनुको विवाहको सम्बन्धमा चर्चित सन्दर्भ रहेको छ। इक्ष्वाकुवंशमा महाभिष नाम गरेका प्रसिद्ध राजा जो सत्यवादीका साथै सत्यपराक्रमी पनि थिए। उनले एकहजार अश्वमेध र एकसय राजसूय यज्ञद्धारा स्वर्गका राजा इन्द्रलाई खुशी बनाई स्वर्गलोक प्राप्त गरेका थिए। एकपटक सबै देवता ब्रह्‌मको सेवा थिए। त्यहाँ गङ्गा पनि आएकी थिइन्। सोही समय उनको वस्त्र शरीरबाट उठ्यो सबै देवताहरु आफू लज्जित भएको महशुश गरी शिर तल झुकाए तर महाभिषले निसंकोच हेरिरहे। त्यसै समय ब्रह्‌माबाट महाभिषलाई श्राप भयो 'तिमि मनुष्यको रुपमा जन्म लिएर फेरी पुण्यलोकमा आउने छौ। जुन गङ्गाले तिम्रो चित्र अस्थिर बनाइन, उनकै प्रतिकूल आचरणका कारण तिमीलाई क्रोध आउनेछ र तिमी श्रापबाट मुक्त हुने छौ। महाभिषले ब्रह्‌माको आज्ञा स्वीकार गरे। ब्रह्‌माको सेवा गरेर फर्कने क्रममा गङ्गाले बाटोमा आष्टवसुलाई भेटिन। उनीहरुलाई पनि मनुष्य जन्म लिनुपर्ने भनेर वशिष्ठ ऋषिले श्राप दिएका थिए। गङ्गाले सत बसुलाई जन्मने वितिकै मनुष्य योनीबाट मुक्त गरिदिने बताइन। गङ्गाले राजा शान्तनुसँग विवाह गरिन् र विवाहमा शर्त राखिन्। मैले जुनसुकै प्रिय-अप्रिय, कार्य-अकार्य जे गरेपनि मलाई नरोक्नु र अप्रिय वचन नबोल्नु। यसको विपरित भएमा म छोडी जानेछु गङ्गाको शान्तनुबाट आठ पुत्र भए। सातवटा पुत्रलाई गङ्गा नदीमा फालिसकेपछि आठौं पुत्रलाई पनि गङ्गा नदीमा फाल्ने क्रममा शान्तनुले गङ्गासँग प्रश्न गरे तव उनले मेरो शर्त समाप्त भएको हुँदा म जाने बेला भयो भनी शान्तनुलाई यी आठ पुत्र वसे देवताका हुन्, वाशिष्ठको श्रापदोषका कारण मनुष्य रुपमा जन्मिएका र तिनीलाई मनुष्य योनिबाट मुक्त गराउनको लागि गङ्गा नदीमा फालिएको हो। यिनै आठौं पुत्र पनि वसुका अंश हुन, यसको नाम गङ्गादत्त राख्नु भनी गङ्गा अन्तर्ध्यान भइन्। यिनै गङ्गादत्त महाभारतमा भिष्मको नामले परिचित भएका हुन्। जब भीष्म शान्तनुको गङ्गाद्वारमा पिण्ड दिदै थिए, गङ्गाले उनको सहयोग गरेकी थिइन्। परशुरामसँगको युद्धको समयमा भीष्मको सारथीको मृत्यु भयो, गङ्गाले स्वयं घोडा सम्हालेर भीष्मको रक्षा गरेकी थिइन्।

(ख) सत्यवती : सत्यवती महाभारतको प्रमुख पात्र मध्ये एक हुन्। उनी रुप र सत्यको संयुक्त रुप, सद्‌गुण सम्पन्न भएको कारण सत्यवतीको रुपमा प्रसिद्ध भइन्। ब्रह्‌मा श्रापका कारण अद्रिका नामक अप्सरा यमुनामा माछा भएकी थिइन्। उनीबाट जन्मिएकी हुनाले सत्यवती आफ्ना पिताका साथ यमुना नदीमा डुंगा चलाउने काम गर्थिन्। एकदिन महर्षी परासर ऋषि यात्रुको रुपमा यमुना तर्दै गर्दा उनको दृष्टि सत्यवतीमा पऱ्यो र उनीहरु बीचको संयोगबाट महर्षी वेदव्यासको जन्म भयो। केही समयपछि सत्यवतीको विवाह शान्तनुसँग भयो र उनी हस्तिनापुरकी महारानी भइन्। उनका २ वटा पुत्र चित्रागद र विचित्रवीर्य थिए। चित्राङ्गादको युवा अवस्थामा नै एक गन्धर्वबाट मृत्यु भयो। त्यसपछि विचित्रवीर्य हस्तिनापुरका राजा भए। यिनको विवाह काशीराजका तीन छोरी अम्बा, अम्बिका र अम्बालिकासँग भयो। अम्बा पहिले नै शाल्व राजालाई पतिको रुपमा स्वीकार गरेका कारण उनीसँग विवाह हुन सकेन। विचित्रवीर्यको पनि क्षयरोगका कारण अल्पायुमा मृत्यु हुन पुग्यो। त्यसपछि सत्यवतीले कुरुकूलको रक्षाको लागि वेदव्यासद्वारा विचित्रवीर्यका पत्नीबाट पुत्र जन्माउन आदेश गरिन्। उनीबाट धृतराष्ट्र, पाण्डु र विदुरको जन्म भयो। धृतराष्ट्र जन्मदै दृष्टिविहिन भएका कारण कनिष्ठ पौत्र पाण्डु हस्तिनापुरका

राजा भए तर युवावस्थामा नै उनको मृत्यु भयो। सत्यवतीका निमित्त पाण्डुको मृत्यु अत्यन्तै दुःखपूर्ण स्थिति बन्यो। सो शोकको समयमा व्यासले आफ्नी माता सत्यवतीलाई गृहत्याग गरी वनगमनको लागि सल्लाह दिएर र सत्यवती आफ्ना दुई पुत्रवधुका साथ वनवास गइन्। त्यहाँ कुरुवंशको उन्नतिको लागि कठोर तपस्या गरी देहत्याग गरिन्। ।

(ग) अम्बा, अम्बिका र आम्बालिकाः काशिराजका तीन छोरी मध्ये अम्बा जेठी छोरी थिइन्। उनी असाधारण सुन्दरी तथा साधवी थिइन्। सत्यवतीका कान्छा पुत्र विचित्रवीर्यको विवाहको लागि भिष्मले उनी सहित तीन बहिनीलाई अपहरण गरेर ल्याएका थिए। उनले पहिला नै शाल्वराजलाई आफ्नो पतिको रुपमा स्वीकार गरेको कारण विचित्रवीर्यसँग विवाह गर्न नसकिने जानकारी गराइन्। तर शाल्वराजले पनि अम्बालाई विवाहको लागि स्वीकार गरेनन् र उनलाई त्याग गरिदिए। भिष्मको कारण उनको जीवनमा यो परिस्थिति आएको भनी भिष्मसँग वदलाको भाव विकास गरी तपस्याबाट आफ्नो जीवन बिताउने अठोट गरेकी थिइन् (उद्योगपर्व १७५।५)। काशीराजका तीनपुत्री मध्ये अम्बिका माहिली र आम्बालिका कान्छी पुत्री थिइन् । यी दुबै दिदीबहिनीको विवाह विचित्रवीर्यसँग भएको थियो। यी दिदीबहिनीले सात वर्ष विचित्रवीर्यसँग विहार गरे र अल्पायुमा क्षयरोगको कारण विचित्रवीर्यको निधन भएपछि सत्यवतीले आफ्नो कुलको रक्षाको लागि आफ्नो पुत्र वेदव्यासद्वारा नियोग गराई सन्तान जन्माउन आदेश गरिन्। यस बमोजिम वेदव्यासबाट अम्बिकाको पुत्रको रुपमा धृतराष्ट्रको जन्म भयो। धृतराष्ट्र माताको दोषबाट जन्मेको हुँदा आँखा देख्न नसक्ने (दृष्टिविहिन), दशहजार हात्ति समान बलवान, राजर्षीमा श्रेष्ठ, परमशौभाग्यशाली, महापराक्रमी र अत्यन्तै बुद्धिमानी थिए । त्यसैगरी अम्बालिकाको वेदव्यासबाट पाण्डुको जन्म भयो । यिनै पछि हस्तिनापुरका सम्राट भए । यिनका पाँच वीर पुत्रहरु पाण्डवको रुपमा प्रख्यात भए ।

(घ) गान्धारीः गान्धार देशका राजा सुवलको पुत्री गान्धारी हुन्। उनी सरल, सुशील र साधु प्रकृतिका थिइन्। उनले कुमारी अवस्थामा नै भगवान शंकरको अत्याधिक आराधना गरेर सय पुत्र प्राप्त गर्ने वरदान पाएकी थिइन्। गान्धारीको विवाह हस्तिनापुरका राजकुमार धृतराष्ट्रसङ्ग हुने जानकारी पाउने वित्तिकै उनले आफ्नो आँखामा पनि पट्टी वाधेकी थिइन्। आफ्नो पतिको नेत्रसुख नभएको कारण आफूपनि सो सुखबाट वञ्चित रहने दृढ निश्चित जीवनको अन्तिमसम्म कायम राखिन् । उनको तप र त्याग जीवनको अनुपम उदाहरण थियो । गान्धारी पतिव्रता हुनुको साथै निर्भिक र न्यायप्रीय थिइन् । उनी सदैव सत्य, नीति र धर्मको पक्षमा रहिन् । उनी अन्यायको कहिल्यै समर्थन गर्दिन थिइन् (आदिपर्व ७५(१-३) । गान्धारीले आफ्नो वंश कुरुकूल विनाशबाट जोगाउन आफ्नो ज्येष्ठ सुपुत्र दुर्योधनको विरोधमा समेत आवाज उठाइन् र आफ्नो छोरालाई त्याग गर्न समेत अगाडि बढिन्। गान्धारी युद्धको विरोधी थिइन्। उनले पाण्डवलाई युद्ध नहुन र दुर्योधनलाई युद्ध नगर्न धेरै नै सम्झाइन। उनले युद्धको लागि आफ्ना पति धृतराष्ट्रलाई जिम्मेवार बनाइन् (उद्योगपर्व १२९।१०-१५) साथै पाण्डवसँग सन्धि गर्न र श्रीकृष्णको शरणमा जान सुझाइन् । संसारमा लोभ गर्नेलाई कुनै सम्पत्ति प्राप्त हुँदैन। त्यसैले लोभ छोडेर पाण्डवसँग सम्झौता गर्न दुर्योधनलाई सम्झाइन (उद्योगपर्व १२९।१९-५४)। उनले जहाँ धर्म हुन्छ, त्यही विजय हुन्छ भनी सधै धर्मको साथ दिई आफ्नो छोराको पक्ष लिइनन् । युधिष्ठिरको राज्यविशेषपछि केही समय उनैसँग बसेर पछि धृतराष्ट्रसँग तपस्याको लागि वन प्रस्थान गरिन्।

(ङ) कुन्तीः उनी शुरसेनकी पुत्री थिइन्। उनको नाम पृथा थियो। उनलाई सानैमा कुन्तीभोजले ग्रहण गरेका र उनैको लालनपालनमा हुर्किएको हुनाले उनको नाम कुन्ती रहन गयो । कुन्ती वासुदेवकी बहिनी, कृष्णकी फुपु थिइन्। उनको विवाह पाण्डुसँग भएको थियो। दरवारमा भएको भोजमा कुन्तीले ऋषि दुर्वासाको विलक्षण सेवाभाव गरेको कारण खुशी भएर उनलाई ऋषिले अथर्ववेदको शिरोभावको मन्त्रको उपदेश दिएका थिए जुन

मन्त्रको प्रभावबाट युधिष्ठिर लगायतका पुत्रको जन्म भयो र आफ्नो कुल परम्पराको रक्षा सम्भव भएको थियो । ऋषिबाट प्राप्त मन्त्रको कारण वीर पुत्रको प्राप्त भयो। पाण्डुको मृत्युपछि कुन्तीले सती नगई आफ्नो र माद्रीका छोराहरुको लालनपालनको जिम्मेवारी लिएकी थिइन् । पाञ्चाल नरेश द्रुपदले आफ्नी छोरी द्रौपदीको विवाहको लागि आयोजना गरिएको स्वयम्वरमा राखिएको लक्ष्यभेदको शर्तमा अर्जुनले विजय हासिल गरी द्रौपदीलाई लिएर घरमा आउदा कुन्तीले पाँचै भाइ मिलेर खाउ भन्ने आदेश गरेका कारण द्रौपदी पाँच पाण्डवकी पत्नी बनिन् ।

(च) द्रौपदीः महाभारतलाई महाकाव्य मान्ने हो भने यसकी नायिका द्रौपदी हुन् । द्रौपदी महाभारत युगकी कतिपय पक्षकी जीवन्त प्रतिनिधि नारी हुन् (दिक्षित, २०४६)। द्रौपदीको जन्म पाञ्चाल प्रदेशका अधिपति महाराज यज्ञसेनको घरमा यज्ञकुण्डबाट भएको थियो (आदिपर्व ६७।१५७) । उनलाई याज्ञसेनी र पाञ्चाली समेत भनिन्थ्यो । उनको जन्मको समयमा नै आकाशवाणीबाट उनको नाम कृष्णा, समस्त युवतीमध्ये श्रेष्ठ र सुन्दरी छन् र क्षेत्रीको संहार गर्नको लागि यिनको उत्पत्ति भएको हो, यिनले यथासमयमा देवताको कार्यसिद्धि गर्ने र यिनबाट कौरवको महाक्षय हुनेछ भनिएको थियो (आदिपर्व १६७।४८-४९) । द्रौपदीको बाल्यकालको बारेमा महाभारत पूर्ण तय मौन छ । द्रौपदीको विवाहको लागि रचिएको स्वयंवरमा कठिन लक्ष्यभेधमा सफलता प्राप्त गरेका अर्जुनलाई उनले वरको रुपमा स्वीकार गरिन् । तर माता कुन्तीको आदेश एवं आशिर्वाद र महर्षि व्यासको अनुमतिबाट अर्जुनसहित पाँच पाण्डवसँग उनको विवाह भएको थियो । त्यसैले उनको नाम पाञ्चाली रह्यो।युधिष्ठिरको राजसूय यज्ञको समाप्तिपछि युधिष्ठिरको भव्य सभाभवन हेर्दा मयदानवद्वारा निर्मित त्यो चमत्कारी भवनमा दुर्योधनले जलकुण्डलाई स्वच्छ भूमी ठानेर टेक्दा त्यसमा खसेको र दुर्योधनको लुगा भिज्दा द्रौपदीले हाँसेर देवरको अपमान गरिन् भन्ने श्रुति छ । इन्द्रप्रस्थ र हस्तिनापूर राज्यबीच भएको शक्ति संघर्षमा शकुनीको कुटिलता र छलकपटबाट आयोजना गरिएको जुवा खेलमा युधिष्ठिरले सम्पूर्ण धन सम्पत्ति र राज्य हारेपछि आफ्ना चारै भाई र आफूलाई समेत हारे र पाँचै पाण्डव दुर्योधनका कमारा हुन पुगे तर द्रौपदी र पाण्डव पुत्र बाँकी रहेका थिए।द्रौपदी स्वतन्त्र रहुन्जेल कौरवपक्ष निश्चिन्त हुन सक्दैन भन्ने ठानेर शकुनीले द्रौपदीलाई जुवामा थापेर जितद्वारा आफ्नो स्वतन्त्रता र सबै राज-पाट फिर्ता लिन युधिष्ठि भाजित भयो ।कौरव पक्षबाट विकर्णले द्रौपदीको प्रश्नबारे सभामा जवाफ माग्यो (दिक्षित २०४९) ।

द्रौपदी सम्पूर्ण शुभ लक्षणले युक्त अत्यन्तै बुद्धिमति एवम् विदुषी थिइन्। महाभारतमा उनलाई पण्डिता भनिएको छ (वनपर्व २८।२)। उनले कौरवबाट भएको अपमानलाई कहिल्यै विर्सिनन्, वनवासको समयमा पनि उनीप्रति भएको अपमान, शत्रुकृत्य व्यवहार सदा स्मरण गरिरहिन्। उनमा सौर्य, वीर्य र बुद्धिमा पनि समाजका वरिष्ठहरुसँग समेत प्रतिस्पर्धा गर्ने व्यवहारवादी, राजनीति, नीति र अर्थशास्त्रीकी ज्ञाता, अनुभवी, संवेदनशील, कुशल गृहिणी र पत्नी हुन (दिक्षित, २०४९)। द्रौपदी न्याय र सत्य तथा धर्मको पक्षमा कुरुक्षेत्रमा पुग्न सधै व्यग्र रहिन। शान्तिदूत भएर कौरव सभामा जान लागेका कृष्णलाई तिनले आफ्नो तेह्र वर्षदेखि खुला राखेको कपाललाई कृष्णसामु फिजाएर युद्धको लागि तयार बनाइन् । पाण्डवकी पत्नी बनेदेखि स्वर्गारोहणसम्म उनी पाण्डवको साथमा रहिन् । पा ण्डवको सबै क्रियाकलापमा सहधार्मिणी, सुखदुःख सहगामिनी, प्रेरणाको स्रोत र शक्तिको केन्द्रमा रहि रहिन् ।

३. महाभारतकालीन शासन प्रणालीका केही प्रमुख महिलाको नेतृत्व गुणको विवरण

महाभारतकालीन समाजमा जो नारीपात्रहरु देखिएका छन् सबै नै अपेक्षाकृत स्वाधिन र आत्मसम्मानयुक्त देखिएका छन् । महाभारतका नारी पात्रहरु गणसभाका प्रवल अस्तित्वहरु हुन् । तिनीहरु आफ्ना गणनायक विर पतिहरुका सहयात्री, सहधर्मिणी, कुशल भार्या, स्नेही समर्पिता पत्नी र वात्सल्यपूर्ण माताहरु हुन (दीक्षित, २०४७)। केही प्रमुख महिला पात्रहरुको चरित्र देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

(क) गङ्गाः गङ्गा परम सुन्दरी थिइन् जस्ले पराक्रमी र सत्यवादी राजा महाभीषलाई आफ्नो रुपद्वारा प्रभावित पार्न सकिन् । त्यसैगरी हस्तिनापुरका राजा शान्तनुसँग भएको विवाहमा प्रिय-अप्रिय, कार्य-अकार्यमा रोक नलगाउनु र अप्रिय वचन नबोल्नु भनी शर्त राखेकी थिइन् र सो शर्त भङ्ग हुँदा वैवाहिक सम्वन्धबाट बाहिरिन् । यसमा गङ्गा आफ्नो वचनमा दृढनिश्चयी र अनुशासित देखिएकी छन् । उनले आफूबाट जन्मेका सात पुत्रलाई गङ्गा नदीमा फालेपछि बाँकी आठौं पुत्र भीष्मलाई उच्चस्तरको शिक्षा र संस्कार प्रदान गरी युगले चिन्ने महान व्यक्ति बनाउन संरक्षक तथा मार्गदर्शकको भूमिका निर्वाह गरिन् र दुरदर्शिता प्रदर्शन गरिन् ।पूर्व जन्मको जानकार र भविष्यको समेत आंकलन गरी अष्ठबशुलाई श्रापबाट मुक्त गराउने उद्देश्यको लागि उनमा त्याग र समर्पणको भाव देखिएको छ। गङ्गाको नेतृत्व गुण हेर्दा मुख्यतः बौद्विकता, आत्म- विश्वासी, दृढनिश्चयी र दूरदर्शिता देखिन्छ ।

(ख) सत्यवतीः उनी रुप र सत्यको संयुक्त रुप र सद्गुण सम्पन्न थिइन् । आफ्ना पिताका साथ यमुना नदीमा डुंगा चलाउने काम गर्ने भएकोले उनी कर्मवादी वा कर्ममा समर्पित थिइन् । सत्यवतीले राजा सान्तनुसँग विवाह गर्नु अगाडि आफ्ना सन्तानले राजकाज गर्न पाउने शर्त राखिन् । यसले उनी सत्ता र उत्तराधिकारीवारे दृढनिश्चयी, स्पष्ट र योजनावद्ध रहेको देखिन्छ। आफ्ना दुई पुत्रहरु चित्राङ्गद र विचित्रवीर्यको अल्पायुमा मृत्यु भएको र उनीहरुबाट जायजन्म नभएको कारण आफ्नो राज्य हस्तिनापुर उत्तराधिकारीविहिन हुन पुगेको हुँदा हस्तिनापुर तथा कुरुकूलको रक्षाको लागि वेदव्यासद्वारा नियोग मार्फत विचित्रवीर्यका दुई पत्नीबाट सन्तान उत्पादन गर्न आदेश दिई वंश निरन्तरता सुनिश्चित गरिन् ।हस्तिनापुरको महारानीको हैसियतमा निर्णय प्रक्रियामा बलियो प्रभाव राखिन् र राजाको मृत्यु भएपछि राज्यसञ्चालनमा हस्तक्षेप गरेर सत्ता सन्तुलन जोगाइन् । यसबाट राज्यको संरक्षक, परिस्थितिजन्यरुपमा जोखिमयुक्त निर्णय लिन सक्ने रणनीति तथा व्यवहारिक, दुरदर्शी र आत्माविश्वासी नेतृका रुपमा आफूलाई देखाएकी छन् ।

(ग) गान्धारीः महाभारतमा गान्धारीलाई दीर्घदर्शिनी, सत्यद्रष्टा, तपस्विनी, धर्मज्ञा आदि विशेषणबाट विभुषित गरिएको छ। पतिव्रता, सन्तानवात्सल्य स्त्रीजनको गुण हो । गान्धारीमा यी गुणका अतिरिक्त सत्यपरायणता, नीतिपुणता, शास्त्र ज्ञान उत्कर्षमा थियो । उनको जीवनको एकमात्र मुलमन्त्र नै धर्म थियो । 'यथो धर्मस्ततो जय' जहाँ धर्म हुन्छ, त्यहाँ जय हुन्छ भन्ने गान्धारीको अडिग विश्वास थियो । यही धर्मको कारण महादेवबाट सय पुत्रको वरदान प्राप्त भएको र यो वरदान कुरुकुलको लागि शुभ हुने भनिएको हुँदा गान्धारीको विवाह धृतराष्ट्रसँग भएको थियो । उनले विवाह पूर्व नै आफ्ना पतिको दृष्टिदोषका कारण आफूले पनि नेत्रसुख त्याग गरेर आफ्नो आँखामा पट्टी बाधेर जीवनको अन्तिमसँग कायम राखिन्। गान्धारीले आशिर्वाद लिन आउने आफ्ना छोराहरुलाई सधैं धर्मको बाटोमा हिड्न प्रेरित गर्थिन् । उनलाई भविष्यमा आउने विपत्तिको जानकारी हुन्थ्यो । द्रौपदीको पाण्डवसँग विवाह भएर हस्तिनापूर फर्केपछि राजमहलमा गान्धारीले द्रौपदीलाई आशिर्वाद दिने क्रममा नै उनलाई द्रौपदी आफ्ना पुत्रहरुको मृत्युको कारण हो भन्ने आभास भैसकेको थियो (आदिपर्व, २०६)। उनी सत्य र नीतिको पक्षमा भएको हुँदा सन्तान हानीको पूर्व आभास हुँदा पनि गान्धारीले सत्यको साथ छोडिनन् र धृतराष्ट्रले दुर्योधनलाई जुवाको स्वीकृति दिंदा सो को विरोध गरेकी थिइन्। गान्धारीलाई आफ्नो पितृवंश र कुरुवंशको राजनैतिक परिवेशको पूर्ण जानकारी थियो । दुर्योधनको जन्म देखिनै हस्तिनापूरको राजसिंहासन र राज्यअधिकारको विषयमा पाण्डव र कौरववीच मतभेद शुरू भएको र सोहि समयमा गान्धारीले धृतराष्ट्रलाई राजनीतिको बारेमा सम्झाएकी थिइन् । यो विरोधले युद्धको रुप धारण गरेपछि गान्धारीले दुर्योधनलाई सभामा वोलाएर राजनीतिशास्त्रको बारेमा जानकारी दिन्छिन् । यसमा गान्धारीले मुख्यतः धर्म, अर्थ, राज्यको प्राप्ति, राजाको कर्तव्य, राज्यभोग, युद्धको परिणामको वारेमा विस्तृतरुपमा दुर्योधनलाई जानकारी गराउँदछिन ।

यसबाट गान्धारी राजनीतिशास्त्रको ज्ञाताको रुपमा रहेको स्पष्ट हुन्छ। त्यसैगरी गान्धारी युद्धको विरोधी थिइन् । युद्धले कसैको पनि कल्याण नगर्ने, युद्धमा धर्म र अर्थको क्षति हुने, युद्धमा कुन पक्षको जीत हुन्छ भन्ने पनि थाहा नहुने भएकोले युद्ध त्यागेर पाण्डवसंग सन्धी गर्नको लागि पनि उनले आग्रह गरेकी थिइन् (उद्योग पर्व, १२९) । यसबाट उनी शान्तिको पक्षमा पनि दृढ देखिएकी छन् । त्यसैगरी उनले कुरुक्षेत्रमा युद्धको नियम पालनाको विषयमा पनि गम्भिर प्रश्न उठाएकी छन् भने भीमले दुःशासनको रक्तपान गरेको विषयमा पनि अमानवीय व्यवहार तथा युद्धनीतिको गम्भिर उल्लंघन भएको बताएकी छन् (स्त्रीपर्व) ।यसरी महाभारतमा गान्धारी धर्मनीति, राजनीति र युद्धनीतिमा निपुर्ण थिइन्। साधारणरुपमा यी तीनै गुण कुनै महिला चरित्रमा हुनु दुर्लभ छ (मिश्र, २००२) । साथै कुरुक्षेत्रको युद्ध सकिएपछि आफ्ना सय पुत्रहरुको बध गर्ने पाण्डवलाई क्षमा दिएको कारण उनमा क्षमाशीलता गुण पनि थियो। यसरी हेर्दा गान्धारीमा वौद्धिकता, आत्माविश्वासी, दृढता, धर्मको पक्षमा अडिग सदाचारी र कुटनीतिको पनि ज्ञाता थिइन् ।

(घ) कुन्तीः महाभारतको नारीपात्र मध्ये सर्वाधिक महत्वपूर्ण पात्र कुन्ती हुन । दरवारमा भएको भोजमा कुन्तीले ऋषि दुर्वासाको विलक्षण सेवाभाव गरेको कारण खुशी भएर उनलाई ऋषिले अथर्ववेदको शिरोभावको मन्त्रको उपदेश दिएका थिए जुन मन्त्रको प्रभावबाट उनले कर्ण, युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन र सोही मन्त्र माद्रीलाई प्रदान गरी उनीबाट नहकुल र सहदेव जस्ता वीर र पराक्रमी पुत्रहरु प्राप्त भयो ।कुन्तीले आफ्नो जीवनकालमा अविवाहित अवस्थामा नै सन्तान जन्माउने, वनवास र दरवारका अनेक षडयन्त्रको सामना गरिन् । यसबाट उनको धैर्यता प्रदर्शन हुन्छ । उनले आफ्ना पुत्रहरुलाई सदैव धर्मको पक्षमा निर्भिक रहन प्रेरित गरिन् । द्रौपदीलाई पाँचै पाण्डवसंग विवाह गराउने निर्णय उनको जीवनको र यो निर्णय महाभारतमा अत्यन्तै दुरगामी प्रभाव पार्ने निर्णयसंग हेरिएको छ । कुन्ती मातृत्वकी नमुना हुन, धैर्य, विवेकवान, व्यवहारपटु राजमहिषी हुन्। उनले जीवनमा सदैव संघर्ष गरिन् र आदर्श महिलाको रुपमा आफुलाई प्रस्तुत गरिन्। उनी कर्तव्यपरायण, धर्मनिष्ठ, सदाचारी, विवेकशील र बुद्धिमति महिला थिइन् ।

(ङ) द्रौपदीः द्रौपदी महाभारत युगकी जीवन्त प्रतिनिधि नारी, यज्ञकुण्डबाट जन्म भएको हुँदा 'अयोनिजा' र सम्पूर्ण शुभ लक्षणले युक्त थिइन् । जुवासभामा द्रौपदीलाई जुवामा राख्न कौरव पक्षबाट प्रस्ताव गर्दा पाँचपाण्डव र तिनका समग्र राज्य एकातिर र द्रौपदी एकातिर रहेको यथार्थ महाभारतमा स्थापित भएको देखिन्छ। जुवाको वाजीमा युधिष्ठिरले द्रौपदीलाई हारेपछि कौरवपक्षले सो जुवासभामा द्रौपदीको वस्त्रहरणको प्रयास गरे । यसक्रममा द्रौपदीले सदाचारको आधारमा जुवालाई निन्दा गर्नुको साथै सो युगकै भत्सर्ना गरेकी थिइन् । उनले सो सभामा धर्मको पक्षमा महत्वपूर्ण प्रश्न राखेकी थिइन् । जुवासभामा द्रौपदीले गरेको प्रश्न ती प्रश्नका मान्यता, मान्यजनप्रति तिनमा रहेको शील र शिष्टाचार तथा धर्म र न्यायका विषयमा तिनको अडिग र निर्भय अडान उनको चरित्रको खदिलो आधारशीला हो । जुवामा भएको अन्यायविरुद्ध र युधिष्ठिर निम्ति न्यायको पक्षमा उनी अन्त्यसम्म पनि अडिरहिन् र संघर्षशील रहिन् ।

द्रौपदी अत्यन्तै बुद्धिमति एवं विदुषी थिइन् । महाभारतमा उनलाई पण्डिता भनिएको छ (वनपर्व २८।२) । उनमा वीर क्षेत्रीणीको गुण थियो । द्रौपदी सौर्य, वीर्य र बुद्धिमा पनि र समाजका वरिष्ठहरुसँग समेत प्रतिस्पर्धा गर्ने व्यवहारवादी, राजनीति, नीति र अर्थशास्त्रीकी ज्ञाता-पण्डिता, अनुभवी, संवेदनशील, कुशल गृहिणी र पत्नी थिइन् ।

साथै सभामा धृतराष्ट्रले द्रौपदीलाई वर मागन भनेकोमा उनले युधिष्ठिर र युधिष्ठिरबाट जन्मिएका आफ्नो छोराको दासत्व मुक्ति र बाँकी पाण्डवको दासत्व मुक्त्ति र तिनका धनुष तथा रथ फिर्ता माग गरी थप वर स्वीकार गर्न

इन्कार गरिन् । यसले द्रौपदीले आफुलाई स्थापित आचारसंहिता र मर्यादापालक, वीर्यवान र भविष्यप्रति विश्वास र आशावादी देखाएकी छन् । तेह्रबर्षको वनवासको क्रममा काम्यक वनमा कृष्ण पाण्डवहरु भेट्न आँउदा द्रौपदीले कृष्ण सामु चार कारण (सम्वन्ध, गौरव, सांख्य, प्रभुत्व) ले गर्दा रक्षा मागेको बताएकी छन् । त्यसैगरी द्वैतवनमा मार्कण्डेय ऋषिले युधिष्ठिरलाई दिइएको धर्मको महत्व सम्बन्धमा युधिष्ठिर र द्रौपदीबीच भएको छलफलबाट द्रौपदीको धार्मिक र दार्शनिक विचारहरु प्रष्फुटित भएको छ । द्रौपदीमा कर्मभाव पनि स्पष्ट थियो । युधिष्ठिर धर्मका पालक, भीनसेन वलका खानी, अर्जुन युद्ध कौशलका ज्ञानी, नहकुल र सहदेव व्यवहार क्षेत्रका पण्डित, कृष्ण कुटनीति, महाप्राज्ञ, रणनीति र कार्यनीतिका योजनाकार थिए भने द्रौपदी सबै क्षेत्रमा ज्ञानी, प्राज्ञ थिइन्। द्वैतवनमा भएको द्रौपदी सत्यभाषा संवादमा द्रौपदीले आफूलाई कुशल गृहिणीको रुपमा प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

युधिष्ठिरको राजकाजका मन्त्री, यावत कर्मचारी, दासीहरु, गुप्तचरहरु, पुरोहितको जानकारी, राजाको वार्षिक राजश्व, आय र व्ययको लेखाजोखा, राजाका यावत् कुटुम्बहरुको हेरचाह स्वागत सम्मान लगायत पाण्डवसित भएको वास्तविक सम्पत्तिको जानकारी उनलाई थियो। द्वैत वनमा जयद्रथले द्रौपदीको अपहरण गर्न खोज्दा सो अपहरणका अपराध विरुद्ध उनले चालेका कदमले द्रौपदीको साहस र विरताको प्रदर्शन गर्दछ। त्यसैगरी विराटपर्व गुप्तवासको क्रममा विराटराजाको दरबारमा वस्दा द्रौपदीको संवेदनशील मनस्थिति र व्यक्तित्व निकै प्रष्ट भएर असाधारण, ओजस्वी र इमान्दार व्यक्तित्व झल्किएको छ। युद्धको सट्टा शान्ति भन्ने वार्ता गर्न कौरवसभामा पाण्डवका तर्फबाट राजदुत भएर कृष्ण जाँदा कृष्णलाई कौरवविरुद्ध र युद्धको पक्षमा प्रतिज्ञावद्ध बनाउन दृढ भइन्। सो क्रममा कृष्णको कुन्तीसङ्ग भएको भेटमा कुन्तीले अर्जुनलाई द्रौपदीले देखाएको बाटो हिड्ने गर भन्ने सन्देश कृष्णलाई पठाउनुले द्रौपदीलाई राज्य सञ्चालनको प्रमुख पात्रको रुपमा स्वीकार गरेको मान्न सकिन्छ । शान्ति पर्वमा उल्लेख भए अनुसार हस्तिनापुरकी नारीहरु द्रौपदीसित अत्यन्त प्रसन्न थिए र तिनको ठूलो प्रशंसा गर्थे । महाभारतका सबै पात्रलाई स्वर्गमा विराजमान गराएर व्यासले द्रौपदीबारे बारेमा सूर्यजस्ती तेजशालिनी कमलमाला पैर्हिएकी द्रौपदीले आफ्नो तेजस्वी शरीरद्वारा स्वर्गको अतिक्रमण गरेर अभिमूत गरिरहे जस्ती देखियो भनेका छन्। द्रौपदी पाण्डवहरुकी सल्लाहकार, ज्ञान, गुरुमार्गदर्शक र समान धर्मा मित्र जस्ती थिइन् । तिनका विचारहरुलाई पाण्डवहरुले मात्रै होइन श्री कृष्णले समेत स्वीकार गर्नु परेको थियो ।द्रौपदी सौर्य, वीर्य र वुद्धिमा पति र समाजका वरिष्ठहरुसँग समेत प्रतिष्पर्धा गर्न सक्ने व्यवहारवादी, राजनीति, नीति र अर्थशास्त्रकी ज्ञाता-पण्डिता, अनुभवी, संवेदनशील, दुर्दमनीय, कुशल गृहिणी र पत्नी हुन् (दीक्षित, २०४९)।

४. उपसंहार

महाभारत आफैंमा विशाल ग्रन्थ हो । यसमा समाजका सबै पक्षहरु समावेश छ । महाभारतकालीन समाज पितृसत्तात्मक भए पनि समाजको प्रत्येक कार्यमा पुरुष सरह नै नारीको सहभागिता हुने गर्थ्यो । गृहस्थ जीवनको साथै नीति, धर्म, शिक्षा, शास्त्र तथा शस्त्रमा पनि ज्ञान राखेर समाज एवम् आफ्नो कुलको सम्मान र संरक्षण गर्ने काम महिलाबाट भएको देखिन्छ। त्यस समयमा कुनै पनि नारीले प्रत्यक्ष वा कार्यकारिणीको रुपमा शासन तथा राज्यसत्ता सञ्चालन गरेको देखिदैंन। तर रानीको रुपमा आफ्नो कुल एवम् राज्यको बचाउको लागि हस्तक्षेपकारी निर्णय भएका छन्। जस्तै विचित्रवीर्यको अल्पायुमा भएको निधन पश्चात भरतवंश चलाउन अम्बिका एवं अम्बालिकाको सन्तान प्राप्तिको लागि सत्यवतीले आफ्नो पुत्र कृष्ण द्वैपायनलाई दिएको आदेश, गान्धारीले धृतराष्ट्रलाई धृतक्रिडामा पुत्रमोहबाट लिएको निर्णय अन्यायपूर्ण र कुलको विनाशको कारण हो गरेको विरोध,

जुवा सभामा द्रौपदीले गरेको राजधर्म र न्याय सम्वन्धी प्रश्न, कौरव-पाण्डववीच हुन गैरहेको युद्धको सट्टा सन्धि गर्नको लागि गान्धारीले धर्म, अर्थ, राज्यको प्राप्ति, राजाको कर्तव्य, राज्यभोग, युद्धको परिणामको वारेमा विस्तृतरुपमा दुर्योधनलाई दिएको उपदेश तथा युद्धको सट्टा शान्ति भन्ने वार्ता गर्न कौरवसभामा पाण्डवका तर्फबाट राजदुत भएर कृष्ण जाँदा द्रौपदीले कृष्णलाई कौरवविरुद्ध र युद्धको पक्षमा प्रतिज्ञावद्ध बनाएको विषय शासन तथा राज्यसत्ता सञ्चालनमा महिलाहरुको विशिष्टीकृत चरित्र तथा विशेषताको रुपमा लिन सकिन्छ । यदि धर्म, न्याय तथा कर्तव्यको सम्वन्धमा महाभारतका नारी पात्रहरुले उठाएको विषय तथा सवालहरुको व्यवहारिक तथा न्यायिकरुपमा पालना भएको भए महाभारतको स्वरुपमा यही अवस्थामा पक्कै पनि हुने थिएन होला भन्न सकिन्छ।

५. सन्दर्भ सामग्रीहरु

- दीक्षित, मदनमणि (२०४९), द्रौपदी र सीता, दुई युगका दुई व्यक्तित्व, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं।
- दीक्षित, मदनमणि (२०६९), ऋग्वैदिक नारी चरित्र, मञ्जरी पब्लिकेशन, काठमाडौं।
- गौतम, डिल्लिराम (२०६७), न्याय, कानून, लिङ्ग, वर्ण, बालबालिका र युद्धका सन्दर्भमा पूर्वीय सोच र स्रोत, काठमाडौं स्कुल अफ ल, भक्तपुर ।
- दाहाल, रोशन (२०७७), महाभारतका पात्रहरु, पाँच पोखरी प्रशासन गृह, काठमाडौं ।
- अधिकारी, शुक्रराज (२०७९), वैदिक वाङ्मयमा महिलाको स्थान, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान काठमाडौं ।
- Mishra, Barenya (2002), Mahabharat Mein Gandhari, Kanshi Bidhyapeeth, (http://hdl.handle.net/10603/312747)
- Pandeya, Bhawana (2003), Mahabharat Mein Draupadi Ek Samikshatmak Adhyanyan, Banaras Hindu University . (http://hdl.handle.net/10603/680481)
- Nivedita, R. Siddhanti, (2005). Women's Values in the Mahabharat. The Karnatak University, Dharwad-580003.
- Northouse, G. Peter (2016), Leadership Theory and Practices Seventh Edition, SAGE Publication Inc.
- Singh, Poonam (2002), Mahabharat Mein NaricharitraEk Samikshatmak Adhyayan, Banaras Hindu University .

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको पुनर्संरचना तथा संस्थागत सुधार

✍ चक्रबहादुर बुढा*

सारांश

नेपालको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीले राज्यका सबै तहमा समावेशी, उत्तरदायी र परिणाममुखी शासनको अपेक्षा गरेको छ। महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई संविधानले सुनिश्चित गरेका महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकका मौलिक अधिकार कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख दायित्व प्रदान गरिएको छ। संघीयता कार्यान्वयनसँगै मन्त्रालयको संरचना, भूमिका, कार्यक्षेत्र र समन्वय प्रणालीमा उल्लेखनीय चुनौतीहरू देखा परेका छन्। यस लेखले मन्त्रालयको शासकीय सुधार कार्ययोजना, २०८२ लाई मुख्य आधार मानी संघीय सन्दर्भमा मन्त्रालयको संस्थागत, कानूनी, संरचनागत र कार्यगत समस्याहरूको विश्लेषण गरिएको छ। मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको अध्ययन, प्रचलित नीति तथा कानूनी दस्तावेजहरूको समीक्षामार्फत सुधारका औचित्य, प्रमुख क्षेत्र र कार्यान्वयन रणनीतिहरूको मूल्याङ्कन गरिएको छ। नेपाल सरकारले हाल कायम रहेका २२ वटा मन्त्रालयको सङ्ख्यालाई घटाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सहित १८ वटा कायम गर्ने निर्णय गरिसकेको छ। सो सन्दर्भमा हाल अन्य मन्त्रालयमा रहेका तर अब यस मन्त्रालय अन्तर्गत ल्याउन उपयुक्त हुने विषयक्षेत्रहरूबारे पनि उल्लेख गरिएको छ। यस अध्ययनबाट मन्त्रालयको हालको भूमिकाको पुनर्परिभाषा गरी संघ-प्रदेश-स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन, कानूनी संरचनाको समसामयिक सुधार, एकीकृत सूचना प्रणाली तथा नतिजामुखी अनुगमन संयन्त्र सुदृढीकरण अनिवार्य रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। सुधार कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित भएमा मन्त्रालय सामाजिक न्याय, लैङ्गिक समानता र लक्षित वर्गको मानव अधिकार संरक्षणका सवालमा रूपान्तरणकारी संस्थाका रूपमा स्थापित हुनसक्ने देखिन्छ।

१. परिचय

नेपालको संविधान, २०७२ ले महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अन्य सीमान्तकृत समूहका अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। यी अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि संघीय शासन प्रणालीअनुरूप नीतिगत स्पष्टता, संस्थागत क्षमता र बहु—तहगत समन्वय अपरिहार्य हुन्छ। संघीयता कार्यान्वयनपछि राज्य संरचना विकेन्द्रीकृत भए तापनि सामाजिक विकास कार्यक्षेत्र भएका मन्त्रालयहरूमा भूमिकामा द्विविधा, कार्यमा दोहोरोपन र कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन क्षमता अभावका समस्या देखिएका

* सहसचिव, नेपाल सरकार

छन्। महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय (यसपछि मन्त्रालयमात्र भनिएको) यस सन्दर्भमा विशेष रूपमा प्रभावित देखिन्छ।

संघीय शासनले नीति निर्माण, मापदण्ड निर्धारण र अनुगमनको भूमिका संघीय तहमा सीमित गर्दै प्रत्यक्ष सेवा प्रवाह स्थानीय तहमा प्रत्यायोजन गरेको छ। तर मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित बाल संरक्षण, लैङ्गिक हिंसा प्रतिकार्य, मानव बेचबिखन नियन्त्रण, अपाङ्गता पुनर्स्थापना तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा जस्ता विषयहरू बहुआयामिक र बहुसरोकारवालाको सहकार्य एवं समन्वयमा कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने प्रकृतिका छन्। यसकारण संघीय संरचनामा मन्त्रालयको संस्थागत पुनर्संरचना र शासकीय सुधार अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ।

यस लेखको उद्देश्य मन्त्रालयको शासकीय सुधार कार्ययोजना, २०८२ लाई आधार मानी संघीय सन्दर्भमा मन्त्रालयको विद्यमान समस्या, सुधारको औचित्य, प्रमुख सुधार क्षेत्र र सम्भावित प्रभावहरूको सम्बन्धमा विश्लेषण प्रस्तुत गर्नु हो। यसमा मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयहरूमा सुधारका लागि सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दुवै पक्ष समेट्ने प्रयास गरेको छ।

२. अध्ययन विधि

यस लेखमा मुख्य रूपमा दस्तावेज विश्लेषण (Document Analysis) विधि प्रयोग गरी मन्त्रालयको शासकीय सुधार कार्ययोजना, २०८२ लाई मुख्य स्रोतका रूपमा लिइएको छ। यसका अतिरिक्त नेपालको संविधान, मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐन-नियम, राष्ट्रिय नीतिहरू, तथा महिला, बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययन प्रतिवेदनहरू अन्य स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

विश्लेषणको क्रममा संघीय शासन सिद्धान्त, अधिकार-आधारित दृष्टिकोण (Rights-based Approach) र परिणाममुखी सार्वजनिक व्यवस्थापन (Results-based Management) लाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएको छ। संकलित सामग्रीलाई विषयगत रूपमा क्लष्टरिङ गरी संस्थागत, कानूनी, संरचनागत, सेवा प्रवाह र सूचना प्रणालीसम्बन्धी मुख्य सवालहरू पहिचान गरिएको छ। यस विधिले सुधार योजनाको आन्तरिक संगति, व्यवहारिक सम्भाव्यता र दीर्घकालीन प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुर्‍याएको छ।

३. विश्लेषण

३.१ संघीय सन्दर्भमा मन्त्रालयको परिवर्तित भूमिकाबारेको द्विविधा

संघीयता कार्यान्वयन पश्चात् महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको भूमिकामा आधारभूत परिवर्तन अपेक्षित थियो। संघीय शासन सिद्धान्तअनुसार संघीय तहले नीति निर्माण, मापदण्ड निर्धारण, अनुगमन तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनका लागि नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ भने प्रत्यक्ष सेवा प्रवाह स्थानीय तहको जिम्मेवारीमा रहने व्यवस्था गरिएको छ। तर व्यवहारमा मन्त्रालय अझै पनि साना साना परियोजना—केन्द्रित कार्यक्रम सञ्चालन, लक्षित समूह छनोट र कार्यान्वयन तहका गतिविधिमा संलग्न रहेको देखिन्छ। यसले मन्त्रालयले निर्वाह गर्नुपर्ने संघीय तहको रणनीतिक भूमिका कमजोर बनाएको छ। भूमिका सम्बन्धी द्विविधाको मुख्य कारण कार्यविभाजनको अस्पष्टता र संघीय संरचनाअनुकूल कानूनी तथा संस्थागत सुधारको अभाव हो। मन्त्रालयका कार्यक्रमहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्दा आवश्यक प्राविधिक मार्गदर्शन, मानव स्रोत र वित्तीय पूर्वतयारी नहुँदा सेवा गुणस्तरमा असमानता उत्पन्न भएको छ। साना साना अन्तर्क्रिया वा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न मन्त्रालयका अधिकृतहरू प्रदेशस्तरमा मात्र होइन स्थानीय तहसम्म

पुगिरहेका छन्। आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति निर्माण र संघीय तहमा समन्वय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिका दायित्व कार्यान्वयनमा लाग्नुपर्ने र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट मात्र होइन गैरसकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूको अनुगमनमा समेत ध्यान दिनुपर्नेमा त्यतातर्फ पर्याप्त ध्यान पुगेको छैन। यस अवस्थाले संघीयताको मर्मअनुसार जवाफदेही शासन प्रणाली स्थापना गर्न चुनौती थपेको छ।

बालसुधार गृह व्यवस्थापनको काम हाल मन्त्रालय आफैले हेरिरहेको छ। जबकी यो नितान्त सुधार र सुरक्षाको पाटो हो। यसको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको जिम्मा बरू गृह मन्त्रालय अन्तर्गतको कारागार व्यवस्थापन विभागलाई दिएर बालबालिकालाई अपराधमा लाग्नै नदिने वातावरण सृजना गर्न नागरिक शिक्षा प्रदान गर्ने र बालसुधार गृहमा रहेका बालबालिकाहरूलाई सुधार गर्नका लागि मनोसामाजिक परामर्श र सीपमूलक तालिम कार्यक्रम सञ्चालनमा मात्र मन्त्रालयले ध्यान दिंदा राम्रो हुने देखिन्छ। त्यसैगरी हिंसा र दुर्व्यवहारमा परेका महिलाहरूको पुनर्स्थापना गृह सञ्चालनको जिम्मेवारी प्रदेश वा स्थानीय सरकारलाई दिएर त्यस्ता पुनर्स्थापना गृहको लागि नीति निर्माण, सेवा गुणस्तर मापदण्ड र मापदण्ड बमोजिम सञ्चालन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गरी सुधारका लागि निर्देशन दिने तथा महिला अधिकार संरक्षण र सशक्तीकरणको लागि संघीय नीति तथा मापदण्ड तर्जुमा गर्ने काममा मन्त्रालयको भूमिका सीमित गर्न सकिन्छ। साथै वृद्धाश्रम वा ज्येष्ठ नागरिक आश्रम वा ज्येष्ठ नागरिक मिलन केन्द्रहरू मन्त्रालयले आफै सञ्चालन नगरी स्थानीय तहलाई जिम्मेवारी दिने र सो का लागि नीति तथा मापदण्ड, अनुगमन, अन्य आवश्यक स्रोत साधन, बजेट लगायतका विषयमा मन्त्रालयले जिम्मा लिनु उपयुक्त हुन्छ। मानव बेचबिखन तथा अवैध ओसारपसार नियन्त्रणका लागि सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक नीति तथा मापदण्ड निर्माण गरी सो को अनुगमनको कार्य मन्त्रालयले गर्ने र बेचबिखनमा परेकालाई उद्धार गरी पुनर्स्थापना गर्ने कार्यमा प्रदेश सरकारलाई स्रोत, साधन, जनशक्ति र प्रविधिले सहयोग गर्न सके प्रभावकारी हुने देखिन्छ।

हाल मन्त्रालयले सञ्चालन गरिरहेको दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिला र शिशुको हवाई उद्धार कार्यक्रमका सम्बन्धमा स्पष्ट मापदण्ड निर्माण गरी सम्बन्धित प्रदेशबाट कार्यान्वयन गर्नेगरी बजेट उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउन उपयुक्त हुन्छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको भावना बमोजिम नीति निर्माण, संघीय तहमा समन्वय. सेवा गुणस्तर मापदण्ड निर्माण गरी सोही बमोजिम अनुगमन गर्ने तथा सेवा गुणस्तर सुनिश्चित गर्न निर्देशन दिने जिम्मेवारी मन्त्रालयमा राखेर पुनर्स्थापना गृह सञ्चालन, सहायक सामग्रीको उत्पादन तथा व्यवस्थापन, अपाङ्गताको प्रकृति बमोजिमको विशिष्टिकृत उपचार, क्षमता विकास, सीप विकास लगायतका कार्यान्वयन तहका कार्यका लागि प्रदेश वा स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवारी दिन सकिन्छ।

त्यसैगरी, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको क्षमता विकास तथा सशक्तीकरणको कार्य सम्बन्धित स्थानीय सरकारले गर्ने र देशभर रहेका त्यस्ता व्यक्तिहरूको संरक्षण, विकास र सशक्तीकरणको लागि नीति तथा मापदण्ड निर्माण गरी सो अनुरूप भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने कार्यमा मन्त्रालयले भूमिका निर्वाह गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ।

गैरसरकारी क्षेत्रबाट देशको आर्थिक सामाजिक विकासका लागि वर्षेनी करिब ६० अर्ब भन्दा बढी बजेट परिचालन हुने गरेको छ। तर उक्त रकम राष्ट्रिय हित र प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी भए नभएको वा लगानीबाट तोकिएको लक्ष्य उद्देश्य पूरा भए नभएको विषयमा प्रभावकारी अनुगमन गर्न सकिएको छैन। तसर्थ, दातृ

निकायबाट गैरसरकारी संस्था मार्फत आउने सहयोग पारदर्शी रूपमा राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी भएको सुनिश्चित गर्न आवश्यक नीति निर्माण गरी प्रभावकारी अनुगमनमा मन्त्रालयको ध्यान जानु पर्दछ। त्यसैगरी, समाजमा विद्यमान विकृति विसंगति वा कतिपय हानीकारक अभ्यासहरू अन्त्य गर्न लक्षित समूह वा क्षेत्रमा पुग्नुपर्ने स्रोत सो क्षेत्रमा पुगेको सुनिश्चित गर्नु जरूरी छ। गैरसरकारी संस्था परिचालनको अवस्था अनुगमन गर्न त्यस्ता संस्थाहरूको हालको अवस्थाको नक्साङ्कन (Mapping) गरी कुनै भौगोलिक क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाको बाक्लो उपस्थिति र कतै त्यस्तो सहयोग गर्ने संस्थाको शुन्य उपस्थिति हुन सक्ने सम्भावनालाई मध्यनजर गरी नवीन पद्धतिको माध्यमबाट स्वतः ट्र्याकिङ गर्ने प्रणाली कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू, नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र आवधिक योजनाको कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन गरी मन्त्रालयले तोकिएको समयावधिभित्रै उपलब्धि हासिल गर्नका लागि आवश्यक पहल, सरोकारवालासँग समन्वय, सहकार्य, कार्यक्रम कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिको समीक्षा र प्रगति प्रतिवेदन प्रकाशन गर्नुपर्दछ। यसबाट नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा गरेका प्रतिवद्धता र देशभित्र नागरिकहरू समक्ष सरकारले गरेका प्रतिवद्धताहरूको कार्यान्वयन र सो बाट हासिल भएका उपलब्धिका सम्बन्धमा स्पष्ट चित्र नागरिक समक्ष राख्न सकिन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९८९ (CRC), महिला विरूद्धका सबैखाले विभेद अन्त्य गर्ने महासन्धि १९७९ (CEDAW), अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि २००६ (CRPD) र यही सन् २०२६ मा गर्न लागिएको ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको राष्ट्रिय दायित्व पुरा गर्न राष्ट्रिय मार्गचित्र (Road Map) तर्जुमा गरी सो को कार्यान्वयनको लागि सरोकारवालासँग समन्वय गर्ने र राष्ट्रिय मार्गचित्र कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिका सम्बन्धमा सामयिक रूपमा संयुक्त राष्ट्र संघमा प्रतिवेदन गर्ने कार्य मन्त्रालयको आफ्नै जिम्मेवारीको विषय हो।

यसरी माथि उल्लेख गरिएबमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा किटान गरी सोही बमोजिम कार्यान्वयन गर्न सकेमा भूमिका र जिम्मेवारीमा हाल कायम रहेको दोहोरोपन अन्त्य भई तीन तहले आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रको दायराभित्र रही कार्यसम्पादन गर्न सक्छन्।

३.२ संस्थागत र संरचनागत चुनौतीको सम्बोधन

संघीयता कार्यान्वयनसँगै मन्त्रालयअन्तर्गतका ७५ जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू र महिला तथा बालबालिका विभाग खारेज गरिनु संरचनागत रूपमा ठूलो परिवर्तन थियो। यद्यपि वैकल्पिक संरचना स्पष्ट रूपमा स्थापना हुन नसक्दा मन्त्रालयको फिल्डस्तरको उपस्थिति कमजोर भएको छ। विगतमा जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालयको पहलमा स्थापना भएका करिब १९०० महिला सहकारीहरू हाल अलपत्र परेका छन् । ती सहकारी संस्थाहरूमा करिब ११ लाख विपन्न महिलाहरू जोडिएका थिए। तर हाल स्थानीय तहसँग नियमित समन्वय तथा सहकार्य हुन नसक्दा ती संस्थाको अवस्था मात्र होइन अन्य लक्षित कार्यक्रमहरूको अनुगमन र प्रगति प्रतिवेदन प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन।

त्यसैगरी मन्त्रालय र अन्तर्गत रहेका राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद, समाज कल्याण परिषद र बालसुधार गृहहरूको संगठन संरचना पुरानो प्रशासनिक ढाँचामा आधारित रहेको पाइन्छ। नयाँ पुस्ताको आवश्यकता, अधिकार—आधारित दृष्टिकोण र परिणाममुखी व्यवस्थापनसँग ती संरचनाहरू मेल खान सकेका छैनन्। लामो

समयदेखि ती निकायहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण (O&M Survey) नहुँदा तिनीहरूको कार्यबोझ, दरबन्दी र जिम्मेवारीबीच सन्तुलन मिल्नेगरी संरचना अध्यावधिक भएको छैन। जसबाट वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा प्रतिवेदनमा संस्थागत प्रभावकारिता एवं कार्यसम्पादनको स्तर घटाएको छ। मन्त्रालयमा हाल विद्यमान महाशाखाको सङ्ख्या ठीकै भएपनि १४ वटा शाखाहरू घटाएर १० वटा कायम गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ। बरू प्रत्येक जिल्ला समन्वय समितिमा एकजना महिला विकास अधिकृतको दरबन्दी राखी स्थानीय तहहरूमा मन्त्रालयका कार्यक्रम तथा अभियानहरू सञ्चालनको समन्वय र प्रतिवेदन गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गर्दा राम्रो हुन्छ। त्यसैगरी मन्त्रालय अन्तर्गतको राष्ट्रिय बालअधिकार परिषदमा हाल एकजना पनि निजामती कर्मचारीको दरबन्दी छैन। परिषदको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण अध्ययन गरी करिब १० देखि १५ जनासम्मको स्थायी दरबन्दी र प्रत्येक वर्ष अध्यावधिक गर्नेगरी आवश्यकता अनुसार अन्य अस्थायी दरबन्दी रहनेगरी चुस्त संरचना बनाउन सकिन्छ। त्यसैगरी समाज कल्याण परिषदको संगठन संरचना पनि चुस्त एवं कार्यमूलक बनाउनुपर्दछ। परिषदको Core Function का लागि निश्चित संख्यामा स्थायी दरबन्दी रहने र परियोजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लगायतका अन्य कार्यका लागि आवश्यक परेको बेला Outsourcing गरी विज्ञबाट कार्यसम्पादन गराउने व्यवस्था मिलाउनु उपयुक्त हुन्छ। साथै मन्त्रालय अन्तर्गतका बाल सुधार गृहहरूमा रहेका दरबन्दीहरू आवश्यकता अनुसार अध्यावधिक गरी ती बाल सुधार गृहहरू गृह मन्त्रालय अन्तर्गत कारागार व्यवस्थापन विभागले सञ्चालन तथा व्यवस्थापन हेर्नेगरी जिम्मेवारी दिनु उपयुक्त हुन्छ।

साथै, हाल नेपाल सरकारले संघीय मन्त्रालयको संख्या १७ कायम गर्ने निर्णय गरी सोही बमोजिम पुनर्संरचनाको कार्य अगाडि बढेको सन्दर्भमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग मिल्दोजुल्दो कार्यक्षेत्र भएका तर हाल अन्य मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका विषयक्षेत्र जस्तैः सामाजिक सुरक्षा, युवा, जनसंख्या व्यवस्थापन र गरिबी निवारण क्षेत्र पनि यस मन्त्रालय अन्तर्गत ल्याउन सकेमा यो मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रमा अझ विस्तार भई उच्च पोर्टफोलियो भएको मन्त्रालय बन्ने, बजेट तथा कार्यक्रमको हिसाबले पनि मन्त्रालयको कभरेज बढ्ने र मन्त्रालयको Visibility समेत बढ्ने भई सबैको प्राथमिकतामा पर्ने मन्त्रालय बन्न सक्ने देखिन्छ।

३.३ विद्यमान कानूनी संरचनाको अपर्याप्तता र सुधारको आवश्यकता

मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित बाल संरक्षण, महिला सशक्तीकरण, लैङ्गिक हिंसा निवारण, मानव बेचबिखन नियन्त्रण, ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारका क्षेत्रमा विद्यमान कानूनी संरचना संघीय शासन प्रणालीअनुकूल पूर्ण रूपमा अद्यावधिक हुन सकेका छैन। हाल लैङ्गिक हिंसा निवारणका लागि एकीकृत कानून नै छैन। लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको सरोकार रहेको समलिङ्गि विवाह सम्बन्धी कानून निर्माण भएको छैन। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ संशोधनको प्रक्रिया अधुरो रहेकाले कार्यान्वयन तहमा विभिन्न समस्या सृजना भएका छन्। त्यसैगरी अपाङ्गता अधिकार सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था भएका पुनर्स्थापना र व्यक्तिगत सहयोगी सेवा जस्ता प्रावधान कार्यान्वयन गर्न सकिएको छैन। नेपाल बाल संगठन र नेपाल रेडक्रस सोसाइटी पञ्चायतकालीन राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ बमोजिम नै सञ्चालित छन्। समग्र गैरसरकारी संस्थाको भूमिकालाई व्यवस्थापनको लागि निर्माण भएको समाज कल्याण ऐन, २०४९ पनि हालको संघीय व्यवस्था बमोजिम अध्यावधिक गर्न सकिएको छैन।

लैङ्गिक हिंसा निवारणका लागि एकीकृत कानूनको अभावले पीडित संरक्षण, क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका कार्यहरू बिखण्डित रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन्। कानूनी अस्पष्टताका कारण संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकारको

द्वन्द्व उत्पन्न भई पीडित केन्द्रित सेवा प्रवाहमा नकारात्मक असर परेको छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८, संस्था दर्ता ऐन, २०३४, समाज कल्याण ऐन, २०४९ समेत समेटी एकीकृत सामाजिक विकास ऐन तर्जुमा गरी नेपाल रेडक्रस र नेपाल बाल संगठनको व्यवस्थापन समेत सोही ऐनको दायरामा ल्याउन जरूरी छ। यसैले सकभर चाँडो उल्लेखित कानूनी सुधार गरी मन्त्रालयको संस्थागत सुधारको आधारशिला तयार गर्न ढिला गर्नु हुँदैन।

३.४ सूचना तथा तथ्याङ्क प्रणालीको व्यवस्थापन

प्रमाणमा आधारित नीति निर्माण र नतिजामुखी अनुगमनका लागि भरपर्दो सूचना प्रणाली अनिवार्य हुन्छ। तर मन्त्रालयअन्तर्गत सञ्चालित Social Information Management System (SIMS), Child Protection Information Management System (CPIMS) र अन्य डिजिटल प्लेटफर्महरू आपसमा पूर्ण रूपमा आवद्ध नहुँदा तिनीहरूको एकीकृत विश्लेषण सम्भव भएको छैन।

यस अवस्थाले महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको वास्तविक अवस्था पहिचान गर्न कठिन बनाएको छ। Real-time डाटा अभावका कारण नीति तथा कानूनमा संशोधन र बजेट तथा कार्यक्रम तयारी कार्य तथ्यमा आधारित भन्दा पनि अनुमानमा आधारित हुने जोखिम बढेको छ। एकीकृत MIS Dashboard स्थापना गरी Real-time डाटा प्राप्त गर्न सकेमा अनुगमन तथा वास्तविक प्रगति ट्रयाकिङमा मन्त्रालयको नीतिगत नेतृत्व प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ। तसर्थ मन्त्रालयमा हाल सञ्चालनमा रहेको SIMS मा सबै स्थानीय तहबाट सूचना इन्ट्री गर्ने व्यवस्था मिलाई मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चालनमा रहेका अन्य एप्लिकेसनहरू पनि SIMS मा आवद्ध गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ताकी सोही पद्धति मार्फत नै नियमित रूपमा Real Time डाटा सहितको प्रगति प्रतिवेदन लिन सकियोस्।

३.५ सामाजिक समूहगत दृष्टिकोणबाट सुधारको विश्लेषण

महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक समूहहरू हाल सामाजिक रूपमा फरक—फरक जोखिम र संरचनागत विभेदको सामना गरिरहेका छन्। मन्त्रालयको सुधार कार्ययोजनाले यी समूहलाई एकैसाथ समेट्ने प्रयास गरे तापनि समूहगत आवश्यकताको सूक्ष्म विश्लेषण आवश्यक देखिन्छ।

महिलाको हकमा आर्थिक सशक्तीकरण, सबै खाले हिंसा तथा विभेदको निवारण, नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता प्रमुख चुनौती हुन्। बालबालिकाको सन्दर्भमा संरक्षण, शिक्षा, स्वास्थ्य र सहभागिता समान रूपमा महत्वपूर्ण छन्। ज्येष्ठ नागरिकका लागि दीर्घकालीन हेरचाह, स्वास्थ्य सेवा र सम्मानित एवं मर्यादित जीवनयापन मुख्य सरोकार रहेका छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हकमा विभेदको अन्त्य, सहायक सामग्रीको सहज उपलब्धता, समान अवसर र सहभागिता, परिवार वा समाजमा सम्मानजनक पुनर्स्थापना, आर्थिक सशक्तीकरण प्रमुख सवाल रहेका छन्। साथै यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकका लागि विभेदको अन्त्य, समान अवसर, सहभागिता तथा आर्थिक सशक्तीकरण महत्वपूर्ण छन्। यी फरक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नीतिगत लचकता र स्थानीय सन्दर्भअनुकूल कार्यान्वयन मोडेल आवश्यक हुन्छ।

३.६ सुधार कार्ययोजनाको सम्भावित प्रभाव र व्यवहारिकता

शासकीय सुधार कार्ययोजनाले मन्त्रालयलाई नीति, मापदण्ड र अनुगमनमा केन्द्रित गराउँदै संघ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन प्रस्ताव गरेको छ। संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण, कानूनी सुधार, डिजिटल सूचना प्रणाली र नतिजामुखी अनुगमन संयन्त्र कार्यान्वयन भएमा मन्त्रालयको संस्थागत क्षमता उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुनसक्ने देखिन्छ।

तर सुधार कार्ययोजनाको व्यवहारिकता राजनीतिक प्रतिबद्धता, पर्याप्त बजेट, अन्तर—सरकारी समन्वय र राजनीतिक तथा प्रशासनिक उच्च नेतृत्वको स्वामित्वमा निर्भर रहनेछ। सुधार प्रक्रियामा सम्भावित जोखिम पहिचान गरी चरणबद्ध कार्यान्वयन र नियमित समीक्षा बिना अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न कठिन हुने देखिन्छ।

४. निष्कर्ष

यस लेखमा संघीयताको सन्दर्भमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको शासकीय सुधारको आवश्यकता, औचित्य र सम्भावित प्रभावलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। संघीय शासन प्रणालीमा मन्त्रालयको भूमिका पुनर्परिभाषा, संस्थागत पुनर्संरचना, कानूनी सुधार र सूचना प्रणाली सुदृढीकरण बिना सामाजिक क्षेत्रका मौलिक अधिकारहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्दैनन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

शासकीय सुधार कार्ययोजना, २०८२ ले पहिचान गरेका सुधार क्षेत्रहरू संघीय शासनको मर्मअनुकूल, व्यवहारिक र दीर्घकालीन देखिन्छन्। विशेषतः नीति निर्माण र सेवा प्रवाहबीच स्पष्ट विभाजन, संघ-प्रदेश-स्थानीय तहबीच समन्वय संयन्त्रको सुदृढीकरण, एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली र नतिजामुखी अनुगमन पद्धतिले मन्त्रालयको प्रभावकारिता उल्लेखनीय रूपमा बढाउन सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

यद्यपि सुधारको सफल कार्यान्वयन स्वतःस्फूर्त रूपमा सम्भव हुँदैन। यसका लागि उच्चस्तरीय राजनीतिक एवं प्रशासनिक प्रतिबद्धता, पर्याप्त मानव तथा वित्तीय स्रोत, कर्मचारीको क्षमता विकास र सुधार प्रक्रियाप्रति संस्थागत स्वामित्व आवश्यक हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू अन्तर्गतका प्रतिबद्धता समयमै कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालयले स्पष्ट मार्गचित्र र प्रतिवेदन प्रणालीलाई संस्थागत गर्नुपर्नेछ।

अन्ततः यो शासकीय सुधार योजना प्रशासनिक पुनर्संरचनामा मात्र सीमित नरही सामाजिक न्याय, समानता, मानव अधिकार संरक्षण र समावेशी विकासलाई संस्थागत रूपमा मजबुत बनाउने रूपान्तरणकारी पहल हो। प्रस्तावित सुधारहरू चरणबद्ध, समावेशी र पारदर्शी ढङ्गले कार्यान्वयन गरिएमा मन्त्रालय संविधान प्रदत्त दायित्व प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्दै नेपाली समाजका महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा अन्य सीमान्तकृत समूहहरूको जीवनस्तर उकास्न निर्णायक योगदान पुर्‍याउन सक्षम हुनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

(क) नेपाली

- नेपालको संविधान
- राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७७
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०
- मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय नीति, २०८२
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८०
- सुशासन मार्गचित्र, २०८२ नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको शासकीय सुधार कार्ययोजना, २०८२ (अप्रकाशित)

(ख) अंग्रेजी

- **Ministry of Federal Affairs and General Administration. (2019).** *Unbundling of functions in the federal structure of Nepal*. **Government of Nepal.**
- **Ministry of Finance. (2021).** *Gender responsive budgeting report*. **Government of Nepal.**
- **Office of the Prime Minister and Council of Ministers. (2020).** *Federal governance implementation review*. **Government of Nepal.**

राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण परियोजना र यसको प्रभावकारिता

✍इन्दिरा आचार्य *

सारांशः

सर्वप्रथम आ.व. २०७३/७४ देखि महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गर्दै जीविकोपार्जनमा सुधार गर्ने, उद्धार तथा संरक्षण गर्ने र कुरीति विरुद्धको सामाजिक रुपान्तरण जस्ता आयामहरूलाई समेटेर राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमको थालनी भएको हो । विशेषतः उद्यमशीलता र वित्तिय पहुँचको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गर्ने, सबै प्रकारका विभेद, हिंसा र कुरीति विरुद्धमा अभियानहरू सञ्चालन गर्ने र दूर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूलाई हवाई उद्धार गरी मातृमृत्युदर र बाल मृत्युदर घटाउनमा सहयोग गर्दै दिगो विकास हासिल गर्ने उद्देश्यका साथ उक्त कार्यक्रम अघि बढिरहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ देखि राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण परियोजनाको नाम परिवर्तन भइ राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजना रहेको छ | जसमार्फत २०८२ साल पौषसम्म ८९१ जना सुत्केरी महिलाले हवाइ सेवा पाएका छन् ।यसको साथै सीमान्तकृत समुदायहरू सन्थाल, मुसहर, डोम, चेपाङ्ग, दलित, विपन्न लगायत मुक्त कमलरी लगायत लक्षित समुदायलाई निरन्तर रूपमा रोजगारमूलक तालिम प्रदान गरिएको छ। जीविकोपार्जन सुधार, वित्तिय पहुँच तथा उद्यमशीलताको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गर्दै दिगो विकास हासिल गर्न महिला उद्यमीलाई टेवा पूँजी र प्रविधि सहयोग गर्दै आएको छ भने सबै प्रकारका हिंसा, विभेद र कुरीतिको अन्त्यका लागि विभिन्न किसिमका सामाजिक अभियानहरू सञ्चालन गर्नुको साथै सञ्चार माध्यमबाट कुरीति विरूद्धका अभियानहरूले निरन्तरता पाएका छन्।

१. परिचय

नेपालको संविधानले नै मौलिक हकमा महिलाको हक धारा ३८ राखी विभिन्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छ । राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकको समेत सुनिश्चितता गरेता पनि महिलाको आर्थिक, सामाजिक विकास र सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन् स्वास्थ्यको अवस्थामा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । त्यसैले महिलाको आर्थिक, सामाजिक सशक्तीकरण र उद्यमशीलता विकास तथा प्रवर्द्धन गर्दै लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति र न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्न राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो।

यस कार्यक्रमले मानवपूँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग, परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन र सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य लिएको छ । साथै महिला उद्यमशीलता विकास, सहभागिता

* उप-सचिव, नेपाल सरकार

अभिवृद्धि, लैङ्गिक समानता र सुरक्षित मातृ तथा प्रजनन् स्वास्थ्यमा सुधार गर्नु मुल उद्देश्य रहेको छ । यसै उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्न ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको हवाई उद्धार गरी अस्पतालमा सुरक्षित प्रसुतिको व्यवस्थापन गर्ने, बहुआयामिक नमुना ग्राम स्थापना गर्ने, महिला उद्यमशीलता विकासको लागि सहजीकरण केन्द्र स्थापना गर्ने, जीविकोपार्जन सुधार, कुरीति विरुद्धको सचेतनामूलक लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याइएको हो। यी कार्यक्रम सन्चालनार्थ मन्त्रालयबाट विभिन्न कार्यविधिहरू तथा मापदण्डहरू स्वीकृत गरी सोही बमेजिम कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो।

२. कार्यक्रमको आवश्यकता

नेपालको संविधानले नै परिकल्पना गरेको समानुपातिक समावेशी र सहभागितामुलक सिद्धान्तका आधारमा विभेदरहित लैंगिक आर्थिक समानतायुक्त सामाजिक न्यायसहितको समतामूलक समाजको निर्माण गर्न महिलाहरूको हक र अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गर्नुको साथै संविधानमा नै विभिन्न सकारात्मक विभेदका नीतिहरू अवलम्वन गरेको छ। यसको साथै नेपालले लैंगिक समानता, महिला सशक्तीकरण र लैगिंक हिंसा निवारणका लागि विभिन्न अन्तराष्ट्रिय सन्धि र महासन्धिहरूमा प्रतिवद्धता जनाइसकेकोले ती प्रतिवद्धतालाई कार्यान्वयनमा उतार्न विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू ल्याइएका छन्। सोही मुताविक तपसिलका उद्देश्य राखी राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमको थालनी भएको हो :

- जीविकोपार्जन सुधार, वित्तिय पहुँच तथा उद्यमशीलताको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गर्दै दिगो विकास हासिल गर्ने ।
- सबै प्रकारका हिंसा, विभेद र कुरीतिको अन्त्यका लागि विभिन्न किसिमका सामाजिक अभियानहरू संचालन गर्ने ।
- दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूलाई हवाई उद्धार सेवा संचालन गरी मातृ तथा बाल मृत्युदर घटाउनमा सहयोग गर्ने।
- सबै प्रकारका हिंसा, विभेद र कुरीतिको अन्त्यका लागि विभिन्न किसिमका सामाजिक अभियानहरू सञ्चालन गर्ने ।

३. परियोजनाले ३ वटा आयामहरूमा सशक्तीकरणका तपसिल बमोजिमका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिरहेको छ।

कुरीति विरुद्धको सामाजिक रुपान्तरण

समाजमा व्याप्त रहेको कुरीति, विभेद, शोषण र हिंसा बिरुद्धको सचेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गरेर सामाजिक रुपान्तरण गर्न कार्यक्रमले सामाजिक हानिकारक अभ्यासहरू, प्रथा, प्रचलन र हिंसा न्यूनिकरण गरी न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्न विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिरहेको छ ।यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यक, लैङ्गिक हिंसा तथा मानव वेचविखन तथा ओसारपसार लगायतका सवालहरूमा राष्ट्रियस्तरको सञ्चार माध्यम नेपाल टेलिभिजनबाट पाक्षिक रूपमा कार्यक्रम प्रशारण गर्दै आएको छ । साथै पीयसए, ब्रोसर, टेलिफिल्म, वेबसाइट, फेसबुक र विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत सचेतनाका कार्यक्रम संचालन भएका छन् ।

दूर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरीको हवाई उद्धार;

नियमित यातायातका सेवा नपुगेका दुर्गम हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने महिलाहरूको सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको कार्यान्वयन गर्न, नियमित यातायात सेवा नपुगेका दुर्गम हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाको गर्भवती तथा सुत्केरी अवस्थाको कारणबाट हुने सम्भाव्य मृत्यु वा जोखिमबाट बचाउन, महिलाहरूलाई सुरक्षित प्रसूति सेवा उपलब्ध गराउन, नवजात शिशुलाई सुरक्षित मातृत्व सेवा उपलब्ध गराउन दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्करी महिलाहरूको लागि हवाई उद्धार कार्यक्रम संचालन भएका छन् ।मन्त्रालयले ज्यान जोखममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ बमोजिम उद्दार गर्दै आएको छ | बि.स.२०८२ सालको पौष मसान्तसम्म ८९१ जना ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको हवाई उद्धार गरिएको छ ।गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार कार्यक्रम नियमित यातायात सेवा नपुगेका दुर्गम हिमाली तथा पहाडी क्षेत्र (पूर्ण रूपमा लागु भएका १९ जिल्ला र आशिंक रूपमा लागु भएका २९ जिल्ला) का ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार गरी सुबिधा सम्पन्न अस्पतालमा निःशुल्क सेवा उपलब्ध गराउनुको साथै सुत्केरीलाई घर फर्कनको लागि रु.२०,०००|- यातायात खर्च उपलव्ध गराउने गरेको छ।हाल ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ अनुसार कार्यक्रम संचालन भईरहेको छ |

ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको हवाई उद्धारको विवरण हेर्दा सबैभन्दा बढी कर्णाली प्रदेशको उद्दार २९५ जना त्यसपछि कोशी प्रदेशको २७६ जना छ भने सबैभन्दा कम लुम्बिनी प्रदेशको १९ जना रहेको छ । सात प्रदेशमध्ये मधेश प्रदेशमा यो कार्यक्रम लागु भएको छैन । कतिपय प्रदेशहरूले समेत हवाई उद्दार कार्यक्रम संचालनमा ल्याएका छन् ।

मन्त्रालयबाट हवाई उद्धार गरिएको प्रदेशगत विवरण

आ.व	कोशी प्रदेश	बागमती प्रदेश	गण्डकी प्रदेश	लुम्विनी प्रदेश	कर्णाली प्रदेश	सुदुरपश्चिम प्रदेश	जम्मा
२०७५/७६	५	३	३	१	१३	१	२६
२०७६/७७	१०	१२	५	२	३६	२२	८७
२०७७/७८	२८	२७	५	२	२८	१३	१०३
२०७८/७९	५५	२७	७	२	५८	२०	१६९
२०७९/८०	४४	२२	११	३	५४	३३	१६७
२०८०/८१	६९	१६	४	४	४०	२८	१६१
२०८१/८२	४७	६	८	३	५४	१४	१३२
२०८२/८३ पौष सम्म	१८	९	१	२	१२	४	४६
कुल जम्मा	**२७६**	**१२२**	**४४**	**१९**	**२९५**	**१३५**	**८९१**

महिला उद्यमशीलता विकास सहजीकरण केन्द्र सञ्चालन

विपन्न महिलाहरूलाई उद्यमशीलताको माध्ययमबाट रोजगार बनाई आर्थिक रूपमा सम्पन्न र आत्मनिर्भर बनाउन प्रत्येक स्थानीय तहमा महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्र स्थापना गरिने् व्यवस्था भए बमोजिम स्थानीय तहमा महिला उद्यमीको सूचनामा पहुँच, प्रविधिमा सहयोग तथा टेवा पुँजी लगायतका प्राविधिक पक्षमा महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गरिएको हो । उद्यम व्यवसाय सञ्चालन गरेका तथा उद्यम व्यवसाय गर्न चाहने महिलाहरूको ज्ञान, सीप र प्रविधि क्षमता अभिवृद्धि गर्दै उद्यमशीलताको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गरी दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने, महिला उद्यमीलाई उद्योग व्यवसाय गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोगको जानकारी एवं पहुँचको लागि सहजीकरण गर्न महिलाद्वारा उत्पादित सामग्रीको राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय बिक्री केन्द्र स्थापनाको लागि सहयोग गर्न यो कार्यक्रम रहेको छ ।उक्त कार्यक्रम १०० वटा स्थानीय तहमा संचालनको लागि मन्त्रालयले सशर्त अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ | हाल स्थानीय तहमा महिला उद्यमशीलता विकास सहजीकरण केन्द्र संचालन कार्यविधि, २०८२ अनुसार कार्यक्रम संचालन भईरहेको छ |

महिला उद्यमी तथा उद्यमी समूहलाई उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि प्रविधि सहयोग

महिला उद्यमीहरूलाई आवश्यक उपर्युक्त प्रविधि सहयोग मार्फत् उद्यम व्यवसायतर्फ आकर्षण गर्दै महिला उद्धमीको संख्यामा वृद्धि गर्न, उद्धम व्यवसाय प्रबर्द्धनका लागि प्रविधि सहयोग गरी संञ्चालन गरी रोजगार तथा स्वरोजगार सृजना गरेका महिला उद्यमीलाई टेवा पुँजी दिई उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन गर्ने उद्धेश्यले उक्त कार्यक्रम संचालनको लागि मन्त्रालयले ७ वटा प्रदेशमा सशर्त अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ | हाल **महिला उद्धमी तथा समुहलाई उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि प्रविधि सहयोग कार्यक्रम संचालन कार्यविधि,२०८२** अनुसार कार्यक्रम संचालन भईरहेको छ |

जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम

मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेका जिल्लाका विपन्न, बहुविपन्न र एकल महिलालाई सीप, क्षमता र योग्यताको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिन, आर्थिक तथा सामाजिक अवसर र लाभ प्रदान गर्न साथै महिलाको सशक्तीकरण गरी राष्ट्रिय विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्नका लागि राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजना अन्तर्गत जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम संचालन गरिएको छ | यस कार्यक्रम मार्फत विपन्न महिलाहरूलाई रोजगारमा आवद्ध गराई जीवनस्तरमा बढोत्तरी ल्याउन स्थानीय श्रोत साधन समेतको समुचित प्रयोग गर्दै उद्यमशीलता विकासको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गर्नु, आय आर्जन तथा जीविकोपार्जन सुधारका माध्यमबाट महिला सशक्तीकरण र महिलाद्वारा स्थापित तथा सञ्चालित संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु र सीमान्तकृत समुदायका महिलालाई उद्यमशीलता विकासका माध्यमबाट जीवनस्तरमा सुधार गर्नु रहेको छ।यो कार्यक्रम मानव विकास सूचकाङ्कमा पछि परेका ५५ जिल्लाका १११ स्थानीय तहहरूमा संचालित छ । उक्त कार्यक्रम हाल स्थानीय तहमा जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०८२ बमोजिम संचालन भईरहेको छ |

बहुआयामिक नमूनाग्राम स्थापना तथा रोजगारमूलक तालिम

सातवटै प्रदेशका एक/एक वटा स्थानीय तहमा सीमान्तकृत समुदायलाई समेटेर बहुआयामिक नमूनाग्राम स्थापना तथा रोजगारमूलक तालिम कार्यक्रम राखिएको छ | उक्त कार्यक्रम लागु भएको क्षेत्रमा भौतिक

पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीका अवसर तथा राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व र व्यवहारमा समेत महिला र पुरूष समानता हुनेगरी लैङ्गिक मैत्री नमूना समुदाय निमार्ण गर्न, मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूका साथै मानव विकास सूचकहरूमा र विकासका विभिन्न आयामहरूमा महिला पुरुषको अवस्थामा सुधार गरी सामाजिक रुपान्तरणमा टेवा पुऱ्याउन,महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूको संरक्षण, विकास र सशक्तीकरण गर्दै हिंसा मुक्त समाज निर्माण गर्ने लगायतका क्रियाकलापहरू संचालन गरी बहुआयामिक नमूनाग्राम स्थापना गर्ने उदेश्य भएतापनि बजेटको कमीले रोजगारमूलक तालिम कार्यक्रम संचालन गरी आत्मनिर्भर बनाउनेगरी कार्यक्रम संचालन भएको छ ।

महिला उद्यमीहरूलाई प्रोत्साहन, सम्मान र कदर गर्न राष्ट्रपति महिला उद्यमी समुन्नति पुरस्कार

स्थानीय स्रोत, साधन, सृजना र सीपको उपयोग गर्दै आएका सीपमूलक कार्यलाई व्यवसायिक बनाउँदै उद्यमशील संस्कृतिको विकास गरी कृषि, गैर-कृषि र पर्यटनको क्षेत्रमा रोजगारीको सृजना गर्दै उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्दै अगाडि बढिरहेका महिला उद्यमीहरूलाई प्रोत्साहन, सम्मान र कदर गर्न सातै प्रदेशबाट १/१ जना उत्कृष्ट महिला उद्यमी छनोट गरी प्रतिब्यक्ति रु.१ लाख नगद पुरस्कार तथा कदरपत्र हरेक बर्षको महिला अधिकार दिवस जेठ १६ गते प्रदान गरिन्छ।

४. परियोजनाको क्षेत्र

परियोजनाका कार्यक्रमले मानव विकास सूचकांकमा पछाडि परेका ७ प्रदेशका ५५ जिल्ला तथा तोकिएका स्थानीय तह मार्फत लैंगिक समानता अभिवृद्धि गर्ने हेतु विभिन्न क्रियाकलाप संञ्चालनमा रहेका छन् । उद्यमशीलता विकास, वित्तिय पहुँच, टेवा पूँजी र प्रविधि सहयोग कार्यक्रम प्रत्येक प्रदेशका १ महिला उद्यमी समूह तथा २० जना महिला उद्यमीलाई आवश्यक टेवा पूँजी र उपयुक्त प्रविधि सहयोगको लागि अनुदान वितरण गर्ने तथा महिला उद्यमीलाई वित्तिय पहुँचको लागि अभिमुखीकरण गर्ने रहेको छ । जिविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम मार्फत १११ वटा स्थानीय तहमा महिला उद्यमीलाई सीप विकास तालिम संचालन गर्ने तथा व्यवसाय स्थापना र संचालन खर्च अनुदान प्रदान गर्ने गर्दछ । स्थानीय तहमा सहजीकरण केन्द्र स्थापना गरी उद्यम सम्बन्धी आवश्यक प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउन १०० वटा स्थानीय तहमा महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्र स्थापना गर्ने कार्यक्रम रहेकोछ । सातवटा प्रदेशको १/१ स्थानीय तहमा तोकिएका वडाहरूमा तोकिएका लक्षित समुदायहरूको पहुँच विस्तार गर्न पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगारी विकास लगायतका प्रत्येक आयाममा लैंगिकमैत्री बनाई बहुआयामिक नमुनाग्रम स्थापना तथा संचालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ।नियमितरूपमा यातायात सेवा नपुगेका दुर्गम हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रका १९ वटा जिल्लामा पूर्णरूपमा र २९ वटा जिल्लामा आंशिक रूपमा गरी २५९ पालिकाहरूमा ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार कार्यक्रम रहेको छ ।

५. परियोजनाको प्रभावकारिता

- गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार कार्यक्रम नियमित यातायात सेवा नपुगेका दुर्गम हिमाली तथा पहाडी क्षेत्र (पूर्ण रूपमा लागु भएका १९ जिल्ला र आशिंक रूपमा लागु भएका २९ जिल्ला) का ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार सेवा सञ्चानन गर्ने तथा सेवाग्राहीलाई यातायात खर्च रु.२० हजार उपलव्ध गराउने क्रियाकलाप समावेश छन् जसले मातृ मृत्युदर, बाल मृत्युदर घटाउन उल्लेख्य भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

- राष्ट्रपति महिला जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत मानव बिकास सूचकांकमा पछाडि परेका ५५ जिल्लाका १११ स्थानीय तहमा महिला उद्यमीलाई सीप विकास तालिम सञ्चालन गर्ने तथा व्यवसाय स्थापना र सञ्चालन खर्च अनुदान प्रदान गर्ने क्रियाकलापहरू समावेश छन् जसले उद्यमी महिला तयार गर्न मद्धत पुगेको छ।
- उद्यमशीलता विकास, वित्तीय पहुँच, टेवा पूँजी र प्रविधि सहयोग कार्यक्रम अन्तर्गत प्रत्येक प्रदेशका १ महिला उद्यमी समूह तथा २० जना महिला उद्यमीलाई आवश्यक टेवा पूँजी र उपयुक्त प्रविधि अनुदान वितरण गर्ने तथा छनौटमा परेका महिला उद्यमीलाई वित्तिय पहुँच सम्बन्धी अभिमुखीकरण तालिम प्रदान गर्ने लगायतका क्रियाकलापहरूले उद्यमशील महिलाले आफ्नो उद्यमलाई बिस्तार गर्ने अवसर पाएको देखिन्छ।
- १०० स्थानीय तहका महिला तथा बालबालिका शाखामा सहजीकरण केन्द्र स्थापना गरी उद्यम सम्बन्धी आवश्यक प्राविधिक सेवा उपलव्ध गराउने क्रियाकलापले महिला उद्यमीको सुचनामा पहुच,सीप तथा सिर्जनाको उपयोग, बजार प्रवर्द्धन, वित्तीय पहुच लगायतका पक्षमा सघाउ पुगेको छ।
- स्थानीय उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्न तथा उद्यमी महिलाहरूले आर्थिक सशक्तीकरणमा पुऱ्याएको योगदानको आधारमा महिला उद्यमीलाई प्रोत्साहन स्वरूप कदर तथा सम्मान प्रदान गर्न ७ प्रदेशका एक एक महिला उद्यमीलाई प्रति व्यक्ति रु.१ लाखका दरले प्रत्येक बर्ष महिला अधिकार दिवसको अवसरमा राष्ट्रपति महिला उद्यमी समुन्नति पुरस्कार प्रदान गरी महिला उद्यमीलाई हौसला र थप प्रोत्साहन भएको देखिन्छ ।
- परियोजनाको सामाजिक रूपान्तरण अन्तर्गत लैङ्गिक विभेद, हिँसा र सवै प्रकारका कुरीति अन्त्यका लागि चेतनामूलक कार्यक्रम नेपाल टेलिभिजनबाट पाक्षिक रूपमा प्रशारण हुँदै आएको जसले सामाजिक चेतना अभिवृद्धिमा सघाउ पुगेको देखिन्छ ।
- सातवटा प्रदेशको १/१ स्थानीय तहका तोकिएका वडाहरूका तोकिएका समुदायहरूको पहुँच बिस्तार गर्न पुर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी विकासका हरेक आयाममा लैङ्गिक मैत्री बनाई बहुआयामिक नमूना ग्राम स्थापना तथा सञ्चालन कार्यक्रमले उक्त समुदायको अवसरमा पहुँच तथा जीवनस्तरमा सघाउ पुगेको देखिन्छ ।चालु आर्थिक वर्षमा उक्त कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेको छैन ।

६. आगामी दिनमा गर्नुपर्ने सुधार

- अनुगमनको प्रक्रियालाई चुस्त बनाउने ।
- कार्यक्रम संचालन हुने सबै निकायहरू (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) ले कार्यक्रमको अपनत्व लिँदै लागतमासमेत साझेदार गर्दै कार्यान्वयन गर्ने ।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा संचालित कार्यक्रमहरू उद्देश्य अनुरूप संचालनको लागि अभिमुखीकरणको आवश्यकता रहेको ।
- कार्यक्रमलाई थप पालिकाहरूमा बिस्तार गर्नुपर्ने ।
- स्रोतको उपलब्धता र कार्यक्रमले लिएको लक्ष्यबीच तालमेलको लागि दिगो रूपमा बजेट व्यवस्थापन गर्ने ।
- कतिपय प्रदेशमा हवाई उद्धारको कार्यक्रम रहेकोले प्रदेशसँगको समन्वयको पक्ष बलियो हुनुपर्ने ।
- अभिलेख प्रणालीलाई व्यवस्थित बनाउने ।

- रूपान्तरणकारी आयोजनाको रूपमा राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम भएकोले तोकिएको बजेट, सूचक र कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रको प्रभावकारी परिचालन ।
- नेपाल सरकारको उच्च प्राथमिकता प्राप्त परियोजनामा पूर्वनिर्धारित लक्ष्य तथा माईलस्टोन पूरा गर्नको लागि परियोजनाबाट हरेक वर्ष सम्पादन हुने क्रियाकलापहरूमा एकरूपता तथा निरन्तरता हुनुपर्दछ ।

७. निष्कर्ष

राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजनाले सयौं गर्भवती र सुत्केरी मलिलाहरूको ज्यान बचाउन सफल भएको छ । यसको साथै उद्यमशीलताको विकास लगायतका सशक्तीकरणको माध्यमबाट विपन्न महिलाहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरणको लागि उद्यमशीलताको विकास गर्ने, प्रजनन् तथा मातृ स्वास्थ्यमा सुधार गर्दै सीमान्तकृत मधेशी, मुस्लिम र पिछडावर्ग समुदायभित्र रहेका विपन्न महिलाहरूको संरक्षण, उत्थान र सामाजिक रूपान्तरणको लागि कार्यक्रम कार्यान्वयन भईरहेको छ । समाजमा रहेको सबै प्रकारका लैंगिक हिंसा, विभेद र कुरीतिको अन्त्य गर्न महिला सशक्तीकरणको माध्यमबाट आर्थिक रूपमा विपन्न र कमजोर महिलाहरूको हक तथा अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै राज्य संरचनाको हरेक तहमा समान सहभागिताको लागि विपन्न महिलाहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्न आर्थिक सशक्तीकरण, कुरीति विरुद्ध सामाजिक रुपान्तरण र उद्धार तथा संरक्षण जस्ता मूल आयाम मार्फत परियोजनाका कृयाकलापहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने देखिन्छ तापनि अपेक्षाकृत मात्रामा प्रदेश र स्थानीय तहले अपनत्व लिने गरेमा कार्यान्वयन सफल र मजबुत हुन गई तोकिएको उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ ।

साथै रुपान्तरणकारी परियोजना नेपाल सरकारको उच्च प्राथमिकता प्राप्त परियोजना भएता पनि यस परियोजना अन्तर्गत सञ्चालित केही क्रियाकलापहरू स्पष्ट किटान भई हरेक वर्ष निरन्तर सञ्चालनमा रहेका छन् भने केही क्रियाकलापहरू सरकारको हरेक वर्षको नीति तथा कार्यक्रम अनुसार थप घट हुने गरेका छन् ।परियोजनाको समग्र प्रयासलाई नतिजामुखी बनाउन र परियोजनाले निर्दिष्ट गरेको पूर्वनिर्धारित लक्ष्य माईलस्टोन पूरा गर्नको लागि यसले समेटेको क्षेत्र तथा आयाम अन्तर्गत के के क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुने सम्बन्धमा स्पष्टता हुन आवश्यक छ साथै परियोजनाबाट हरेक वर्ष सम्पादन हुने क्रियाकलापहरूमा एकरूपता तथा निरन्तरता हुनुपर्दछ ।

प्रदेश सरकारबाट सञ्चालित कतिपय कार्यक्रमहरू र यस परियोजनाका कार्यक्रम विच तुलना गर्दा कार्यक्रमले ओगटेको क्षेत्र, प्रकृति, उद्देश्य र क्रियाकलापहरू तथा लक्षित वर्ग समेतमा समानता देखिन्छ। उस्तै प्रकृतिका कार्यक्रमलाई सुदृढ, सवल र प्रभावकारी वनाउनुको साटो नयाँ ढाँचा र नामबाट त्यस्तै प्रकारका अन्य कार्यक्रम समेत समानान्तर रूपले सञ्चालन भईरहेको हुँदा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा द्विविधा उत्पन्न हुने तथा जिम्मेवारीको अस्पष्टता हुने र कार्यक्रमको क्षेत्र तथा लाभग्राही दोहोरिने जोखिम देखिन्छ ।राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजनाको कार्यक्रमहरू अन्य निकायबाट सचालन भईरहेका कार्यक्रमसँग देहोरो नपर्ने गरी एकिकृत रूपमा र हरेक स्थानीय तहसम्म पुग्नु पर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संबिधान, २०७२ ।
- १५ औं र १६ औं आवधिक योजनाहरू
- महिला,बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयको (नीति तथा कार्यक्रम, बार्षिक बजेट, आवधिक प्रतिवेदनहरू,जारी कानुनहरू) ।
- दूर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूका लागि हवाई उद्धार सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ ।
- स्थानीय तहमा जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०८२” ।
- बहुआयामिक नमूनाग्राम अवधारणापत्र,२०७७ ।
- स्थानीय तहमा महिला उद्यमशीलता विकास, वितीय पहुँच टेवा, पूँजी र प्रविधि सहयोग कार्यक्रम संचालन कार्यविधि २०८२ ।
- स्थानीय तहमा महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्र सञ्चालन कार्यविधि, २०८२ ।
- राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण परियोजनाको प्रभाकारिता अध्ययन प्रतिवेदन,२०८० ।

नेपालमा महिला सशक्तीकरणको महत्व, समस्या तथा सुझाव

✍ गम्भीर बहादुर हाडा *

पृष्ठभूमि

नेपालमा निर्वाहमुखी अर्थव्यवस्थामा घरको आम्दानीमा महिलाहरूको योगदान ५० प्रतिशत, पुरुषको ४४ प्रतिशत र केटाकेटीहरूको ६ प्रतिशत रहेको छ। घरको काम र खेतीपातीको काम सबैजसो महिलाहरूको सहभागिता दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमा नै उच्च छ। तर यी परिश्रमी महिलाहरू सधैं परमुखापेक्षी र आश्रित बनाईएका छन्। आर्थिक कारोबार, आर्थिक अधिकार निर्णयमा छैनन्। ऋण लिएर आय आर्जनका लागि काम गर्न समूह जमानीमा मात्र ऋण लिन सक्दछन्। सामाजिक कुसंस्कारका कारण पनि महिला पछि परेका छन् भने आर्थिक कारोबार गर्न कमाएको कमाईमा पनि अधिकार छैन। निर्णायक तहमा राजनीतिमा सीमित महिलाहरू मात्र पुगेका छन्।

सशक्तीकरणको अवधारणा अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको छ। प्रायः तेस्रो विश्व (Third World) का ग्रामिण समाजमा समान खालका वर्गहरू पाइँदैनन्। विकासका कार्यक्रम सबैलाई भनेर सञ्चालन गरिन्छ। तर हुन्छ के भने सम्पूर्ण रूपमा धनी र शक्तिशाली व्यक्तिले अधिकांश फाइदालाई हत्याएका हुन्छन्। सशक्तीकरणको अवधारणाअन्तर्गत विशेषगरी विविधता भएको समाजका पिछडिएका वर्गहरूलाई ध्यानकेन्द्रित गर्नुसँग सम्बन्धित छ। पिछडिएका तत्वहरू भन्नाले खासगरी महिला, भूमिहीन र सीमान्त जनताका साथै पिछडिएका जाति र जनजातिहरू पर्छन्। त्यस्ता पिछडिएका वर्गहरूलाई योजना, निर्णय प्रक्रिया, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा प्रत्यक्ष सहभागी गराउने अवधारणा नै सशक्तीकरण हो।

सशक्तीकरण भनेको उत्पादनशील साधन-स्रोतमाथिको पहुँच, असमानताका कारकहरूप्रतिको सजगता, आफ्ना चाहनाहरूतर्फ आफैंलाई निर्देशित गर्ने क्षमता र संरचनात्मक असमानताको न्यूनीकरणमा देखा परेका बाधा-व्यवधानहरूलाई समाधान गर्नका लागि आवश्यक पहल गर्न र नियन्त्रण गर्न सक्ने क्षमता हो।

सशक्तीकरण भनेको गरिब जनताको जीवनमाथि प्रभाव पार्ने विभिन्न संस्थाहरूमा सहभागी हुनु, व्यक्ति संस्थासँग सम्झौता गर्न, तिनलाई प्रभावित पार्न नियन्त्रण गर्न र जवाफदेही बनाउनका लागि गरीवहरूको सम्पत्ति र क्षमताको विस्तार हो।

सशक्तीकरणले वैयक्तिक तथा सामूहिक रूपमा कार्य गर्नका लागि व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक तथा रानजीतिक शक्तिलाई ठम्याउन तथा तिनको नियन्त्रण गर्नका लागि जनताको भौतिक सम्पत्ति तथा क्षमताको निर्माण गर्दछ।

---

* अधिवक्ता तथा पूर्व सह-प्राध्यापक

यसले जनतालाई आफूले रोजेको बाटो चयन गर्न र आफ्नो जीवनका परिवेशको विकासका लागि आफ्ना चाहनाअनुसार कार्य गर्ने अवसरहरू प्रदान गर्दछ।

सशक्तीकरण बाहिरी स्रोत तथा साधनहरूमाथि नियन्त्रण गर्न सक्ने र आन्तरिक रूपमा आत्मविश्वास र क्षमता अभिवृद्धिका लागि शक्ति आर्जन गर्ने प्रकृया हो। साधन-स्रोत, नीति-निर्णय र आफ्नै क्षमतामाथिको पहुँच बढाउन सक्ने, आफ्नो समुदायका क्रियाकलापमा सहभागी बन्ने, सचेतना अभिवृद्धि गर्न सक्ने र आफ्नो परिवेशमाथि आफैं नियन्त्रण कायम राख्न सक्ने क्षमता बढाउन समर्थ हुन्छन्।

सशक्तीकरण भनेको अशक्त र गरिवहरूलाई शक्ति र स्वतन्त्रता दिने कार्यक्रम हो। यो समानता र न्यायमा आधारित धारणा हो। महिला र पुरूषबीचको विभेद हटाउन सन् १९८० को दशकमा आएको अवधारणा हो। शक्ति, क्षमता र पहुँच नहुनेहरूलाई विभिन्न अवसरहरू प्रदान गरी शक्ति र क्षमताको अभिबृद्धि गर्ने प्रक्रिया नै सशक्तीकरण हो। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा सामुदायिक कल्याण कार्यमा विपन्न तथा पिछडिएका वर्ग, जात, जनजाति, आदिवासी एवम् दलित वर्गहरूलाई विभिन्न क्रियाकलापहरूमा सक्रिय सहभागी गराउँदै निर्णय गर्न दिने अधिकार नै Empowerment हो। सशक्तीकरणलाई केही विद्वान्हरूले निम्नानुसार परिभाषित गरेका छन्।

“क्षमता नभएकालाई आफ्नो अधिकार र कर्तव्य बोध गराउनु र विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी गराउनु सशक्तीकरण हो।” - Ragport

“सशक्तीकरण यस्तो प्रक्रिया हो, जसद्वारा महिलाहरू स्वतन्त्र रूपमा अधिकारको प्रयोग गर्नुका साथै स्रोत र साधनको नियन्त्रण गर्न सक्दछन् र उनीहरू आफूमाथिको अधीनतालाई चुनौती दिन र हटाउन सक्षम वा तयार हुन्छन्।” – Keller and Mbwewe

“सशक्तीकरण त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसले अधिकारविहीन हुन पुगेका जनसमुदायहरूलाई विभिन्न संघसंस्थाहरू मार्फत अधिकार प्राप्त गर्छन्।” -E.H म्याकहर्ट

सशक्तीकरणले जीवनयापनको निम्ति सम्पत्ति र सेवाहरू माथिको पहुँच विस्तार गर्छ। विभिन्न शक्ति तथा प्रभावमा पहुँच बढाउँछ। मानिसहरूलाई विकासशील क्रियाकलापमा अघि बढाउँछ। व्यक्तिहरूको ज्ञान, सीप र क्षमता विस्तार गराउँछ। समग्रमा सशक्तीकरणका प्रमुख क्षेत्रहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ।

१. महिला, २. दलित, ३. सामाजिक, आर्थिक रूपले पछि परेका समुदाय र जाति, ४. विपन्न वर्ग, ५. स्थानीय निकाय, ६. श्रमजीवि वर्ग, ७. सार्वजनिक सेवाग्राही, ८. सार्वजनिक निकाय आदि। (स्रोतः विकास व्यवस्थापन, अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा.लि., अनामनगर, काठमाडौं, पहिलो संस्करण २०७६, पेज नं. १२८—१२९)।

महिला सशक्तीकरणको शाब्दिक अर्थ महिलालाई बलियो र आत्मविश्वासी बनाउने प्रक्रिया हो भन्ने हुन आउँछ। महिला सशक्तीकरण पितृसत्तात्मक मान्यताले प्रतिपादन गरेको अवधारणा हो, पुरूषलाई यो संरचनाले अख्तियार र शक्ति दुवै दिएको छ। पितृसत्तात्मक अवधारणाले पुरूष कमजोर हुन्छन् भन्ने मान्यता नै राख्दैन। सामाजिक संस्था, पद, मूल्य, मान्यता यसैको आधारमा निर्माण भएका छन्, जसबाट हरेक पुरूष लाभान्वित हुन्छन् भन्ने विश्वास छ। महिला सशक्तीकरण शब्द आफैंमा पूर्वाग्रही पनि हो। यसले महिलाहरू अशक्त वा कमजोर छन् भन्ने मान्यता बोकेको छ। त्यसकारण महिला सशक्तीकरणलाई पुरुषको अवस्था र हैसियतसँग तुलना गरेर

परिभाषित गरिन्छ। त्यसकारण पनि महिला सशक्तीकरणको परम्परागत अवधारणाले महिलाभित्रका सम्भावना उजागर गर्नेभन्दा महिलालाई पुरूष सरह बनाउनेमा बढी जोड दिएको देखिन्छ।

सशक्तीकरण एउटा त्यस्तो संयन्त्र हो, जसले असमान शक्ति संरचनाका कारण पछाडि र कमजोर अवस्थामा रहेका व्यक्ति, समुह, वर्ग, समुदायलाई सशक्त र गतिशील बन्न सघाउँछ। मूलतः सामाजिक सशक्तीकरण (शिक्षा, स्वास्थ्य, सीप, खानेपानी, मर्यादा, सामाजिक स्तर, सामाजिक सबलता, सामाजिक सहभागिता), आर्थिक सशक्तीकरण (रोजगारी, बजार, उत्पादनशील सम्पत्ति, वित्तीय क्षमता, प्राविधिक) र राजनीतिक सशक्तीकरण (मताधिकार, आवाजहरूको सुनुवाई, अभिमत, सामुहिक कार्य, कानुनी सशक्तीकरण, सहभागिता, जागरूक तथा परिचालन क्षमता) को संयोजनलाई दिगो सशक्तीकरण भनिन्छ।

सामान्यतः सशक्तीकरणले मानिस रहेको क्षमताको गतिशीलता तथा परिचालनलाई बुझाउँछ। मानिसमा अन्तरनिहित शक्तिलाई सशक्त बनाई प्रस्तुत गर्ने प्रकृया नै सशक्तीकरण हो। यसले शक्तिको रूपान्तरणलाई पनि बुझाउँछ। विभिन्न स्रोत र साधनको परिचालन तथा त्यसमाथि अधिकार प्राप्त गर्न असमर्थ भएकाहरूलाई सामर्थ्य बनाउने प्रकृयालाई जोड दिन्छ। यो स्रोत र साधन छनौट गर्ने स्वतन्त्रता र त्यसमाथि रहने अधिकारको प्रवर्द्धन हो। साथै जीवनका विकल्पहरूको छनौट गर्ने जनताको योग्यता/क्षमताको विस्तारलाई पनि शसक्तीकरणले प्रष्टाउँछ। केही गर्न मानिसलाई शक्ति प्रदान गर्नु हो। मानिसमा रहेको क्षमतालाई विभिन्न उपायका माध्यमबाट सशक्त बनाउनु हो।

वास्तवमा सशक्तीकरण (Empowerment) एउटा त्यस्तो साधन (Means) हो जसले व्यक्ति, समुह, समुदायहरूबीचमा रहेको असमान शक्ति संरचनालाई समान शक्ति संरचनामा रुपान्तरण गर्दछ। कमजोर र अशक्त अवस्थामा रहेकाहरूलाई सीप, तालिम चेतनाका माध्यमबाट सशक्त र बलियो बनाउँदै स्रोत परिचालन गर्ने अवस्थामा पुऱ्याउँछ। स्रोत, साधनमाथि नियन्त्रण छनौट प्रकृयाबाट वञ्चित भएकाहरूलाई स्रोत साधनमाथि नियन्त्रण गर्ने वातावरण सिर्जना गर्दै स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्दछ। वर्तमान समयमा सशक्तीकरण विकासका रूपमा देखापरेको छ। मानवीय क्षमता वृद्धि, चेतना बृद्धि, सूचनाको पहुँच, जवाफदेहीता, समावेशीकरण, सहभागिता, सांगठनिक क्षमताको बृद्धि लगायत आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक विकासका कुराहरू सशक्तीकरणमा समावेश भएका हुन्छन्।

महिला सशक्तीकरणका पाँच स्तरहरू

क) कल्याणकारी :- यो महिला सशक्तीकरणको पहिलो स्तर हो। यसमा विशेषतः महिलाले भोगिरहेका तात्कालीक समस्या समाधानका निमित्त संचालन गरिने् कल्याणकारी कार्यहरू पर्दछन्। तत्कालीन भौतिक आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्ने प्रकारका कार्यक्रमहरू, विभिन्न कल्याणकारी सुविधाहरूको पुरूष सरह उपयोगको अवसर, स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात, घरायसी कामकाज आदिमा आधुनिक प्रविधिका माध्यमबाट कार्य सरलीकरण, उत्पादनशील क्षेत्रमा संलग्नताका लागि आवश्यक लगानी तथा वातावरणको केही सरल व्यवस्था भएको हुन्छ।

ख) पहुँच :- यो स्तरमा कुनै पनि श्रोत, साधन, अवसर तथा सुचनाहरूमाथि महिलाहरूको पुरुष सरह पहुँच बढेको हुन्छ। महिलाहरूले आफ्नो क्षमता, सीप, ज्ञान विकास गर्ने अवसर, उचित स्वास्थ्य सेवा, सहजरूपमा ऋण सुविधा तथा वित्तीय सहयोग प्राप्त गर्दछन्। महिला शिक्षाको समान अवसर, समान कामको अवसर प्राप्त गरी विभिन्न प्रकारका निकायहरूमा महिलाहरूको पहुँच बढेको हुन्छ।

ग) सचेतना :- यस स्तरमा महिला लैंगिक भेदभाव पहिचान गर्न सक्ने अवस्थामा रहेका हुन्छन्। समाजमा लिङ्गीय विभेद हुनुको कारण स्पष्ट रूपमा बुझी यस्ता विभेदजन्य प्रचलनहरूमाथि आलोचनात्मक टिप्पणी गरी तिनको निराकरणका लागि सामुहिक पहल गर्न र लैंगिक भेद हटाउन सकिने विषय हो भन्ने कुराको बुझाई विकास भएको हुन्छ।

घ) सहभागिता :- यस स्तरमा महिलाहरू सामाजिक र संस्थागत लैंगिक विभेद हटाउन विभिन्न क्षेत्रमा संलग्न हुन थाल्छन्। यसका लागि आवश्यक सूचना प्राप्ति, अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको पहिचान तथा पारिवारिक, सामाजिक तथा विकासात्मक क्रियाकलापमा सहभागिता समान रूपमा गर्न सक्षम हुन्छन्।

ङ) नियन्त्रण :- यस स्तरमा महिलाहरू आफ्नो आय-आर्जन पूर्णतयाः नियन्त्रणमा राख्न सक्षम हुन्छन्। घरायसी निर्णय प्रक्रिया, सम्पत्ति र अन्य स्रोत साधनमाथि पुरुष सरह नियन्त्रण कायम भएको हुन्छ। महिलाहरूमा सामाजिक तथा घरायसी हिंसा विरुद्ध लड्ने क्षमताको विकास भै त्यस्ता समस्याहरूबाट मुक्त हुन्छन्। नियन्त्रणको यो स्तरमा पुगेपछि महिला र पुरुषबीच लैंगिक समानता कायम हुन्छ।

मूल विषयवस्तु/विश्लेषण

नेपालको कुल जनसंख्यामा १,४२,५३,५५१ जना पुरुष (४८.८७%) र १,४९,११,०२७ जना महिला (५१.१३%) रहेको छ। १० वर्षअघि २०६८ सालको जनगणनामा कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ जनामा पुरुष र महिलाको हिस्सा क्रमशः ४८.५% र ५१.५% थियो। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजाअनुसार लैङ्गिक अनुपात (प्रति १०० महिलामा पुरुषको सङ्ख्या) ९५.५९ रहेको छ, जुन गत जनगणनामा ९४.९६ रहेको थियो। *(स्रोतः नेपाल परिचय, सूचना तथा प्रसारण विभाग, काठमाडौं, नेपाल, परिमार्जित तेह्रौं संस्करणः २०८२ असार)।*

जनसंख्याको ठूलो हिस्सा प्रमुख रूपमा रोजगारी र शिक्षालगायत विभिन्न कारणले विदेशिएको छ। वि.सं. २०७८ मा नेपालबाहिर रहेका नेपालीको संख्या २१,९०,५९२ थियो। अनुपस्थित जनसंख्यामध्ये पुरुष बढी (८२.८ प्रतिशत) छन्। महिलाको अनुपस्थित जनसंख्या हाल १७.८ प्रतिशत रहेकोमा यो संख्या अहिले बढ्दो क्रममा छ।विगतका दशकहरूमा अनुपस्थित जनसंख्या तीव्र रूपमा बढेको छ। वि.सं. २०५८ को जनगणनामा ७ लाख ६२ हजार जना नेपाली मात्र अनुपस्थित थिए। लुम्बिनी प्रदेशमा १९.२ प्रतिशत जनसंख्या अनुपस्थित छन्। प्रदेशहरूमध्ये यो अनुपस्थिति सबैभन्दा बढी हो। त्यसपछि बागमतीमा यो संख्या १८.२ प्रतिशत छ। सबैभन्दा कम अनुपस्थित जनसंख्या कर्णालीमा ४.३ प्रतिशत रहेको छ। लैङ्गिकताका आधारमा अनुपस्थित जनसंख्या तुलना गर्दा अनुपस्थित महिला सबैभन्दा बढी (२९.६ प्रतिशत) बागमती प्रदेशमा र त्यसपछि सुदूरपश्चिममा कुल अनुपस्थित जनसंख्याको एक चौथाइ महिला रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ। अन्य सबै प्रदेशमा महिलाको तुलनामा पुरुषको अनुपस्थिति ८० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ।

वि.सं. २०७२ मा संविधानमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकलाई विशेष रूपमा संरक्षण गर्ने नेपाल विश्वको १०औं देश बन्यो। यसबाहेक, २०८० असार १३ मा सर्वोच्च अदालतको आदेशपछि समलिङ्गी जोडीहरूले अब कानुनी रूपमा आफ्नो विवाह दर्ता गर्न सक्छन्।

Source: Human Rights Watch (05.07.2023), Nepal's Historic Achievement on Marriage Equality.)
जनगणनामा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकबारे प्रश्न समावेश गर्ने विश्वका थोरै देशहरूमध्ये नेपाल पनि एक हो र नेपालले यो वि.सं. २०६८ देखि समावेश गर्दै आएको छ। वि.सं. २०७८ को जनगणनामा कुल २,९२८

जना मानिसहरूले, अर्थात् कुल जनसंख्याको ०.०१ प्रतिशतले लैङ्गिकताको प्रश्नमा "अन्य" भन्ने जवाफ दिएका थिए। यो संख्या यौनिक तथा र लैङगिक अल्पसंख्यकको वास्तविक जनसंख्याभन्दा कम हुन सक्छ। पहिलो कारण त आफूलाई पुरुष वा महिलाको रूपमा पहिचान गर्ने व्यक्तिहरू पनि लैङ्गिक अल्पसंख्यक हुन सक्छन्। दोस्रो, लैङ्गिक अभिमुखीकरणसम्बन्धी प्रश्न समावेश नगरिएको हुनाले नेपालमा जनगणनाको नतिजाले यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकको बारेमा निर्दिष्ट जानकारी नसमेट्न पनि सक्छ। अझै पनि यो विषयसँग जोडिएको कलंक वा हेयभावका कारण वास्तविक संख्याभन्दा सम्भवतः कम संख्या आएको हुन सक्छ।

वि.सं. २०५२ देखि २०७८ सम्म आइपुग्दा प्रतिलाख जीवित जन्ममा मातृ मृत्यु अनुपात ५३९ बाट घटेर १५१ मा पुगेको देखिन्छ। सोही अवधिमा प्रतिहजार बालबालिकामा बाल मृत्युदर पनि ३८ बाट घटेर २८ मा पुगेको छ। यस किसिमका उपलब्धिहरू मूलतः महिला स्वास्थ्य सेवामा सुधार, प्रजनन दरमा आएको कमी र बच्चा जन्माउने समयमा सिपमूलक सेवाको उपलब्धताका कारणले प्राप्त हुन सकेका हुन्। विशेषगरी गर्भावस्थामा, बच्चा जन्माउँदा र त्यसपछिका दिनहरूमा आमालाई कस्तो व्यवहार गरिन्छ भन्ने विषयले उनीहरूको स्वास्थ्य एवम् समग्र जीवनलाई प्रभाव पार्दछ। बालबालिकाको स्वास्थ्य पनि बाल मृत्युदर घटाउने सन्दर्भमा मात्र नभई हुर्केपछि स्वस्थ युवा तथा वयस्क बन्नका लागि पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। पछिल्ला दशकमा मातृ मृत्यु अनुपात तीव्र रूपमा घटेको छ र आमाको स्वास्थ्यमा सुधार आएको छ। फलस्वरूप महिलाको औसत आयुमा वृद्धि हुँदै गएको छ। अझै पनि मातृत्व र बालबालिकासँग सम्बन्धित विविध पक्षमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ। पछिल्ला दशकमा महिलाको प्रजनन दरमा उल्लेखनीय कमी आएको छ। एक महिलाले औसतमा जन्माउने सन्तानको संख्या २०५२ मा ४.६ थियो भने २०७८ मा आइपुग्दा यो उल्लेखनीय रूपमा घटेर २.१ मा पुगेको छ। वि.सं. २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनामा १५-४९ वर्ष उमेरका विवाहित महिलाबाट जन्मिएका सन्तानको बारेमा प्रश्न सोधिएको थियो। जनगणनाको नतिजाअनुसार १४ लाख महिलाका एक सन्तान, २० लाख महिलाका दुई सन्तान र ११ लाख महिलाका तीन सन्तान थिए। कुनै पनि सन्तान नहुने महिलाको संख्या सात लाख थियो। यसरी हेर्दा दुई सन्तान जन्माएका महिलाको अनुपात झन्डै एक तिहाइ (३१.९ प्रतिशत) देखिन्छ।

त्यस्तैगरी १५-१९ वर्ष उमेरका प्रतिहजार महिलाको उमेरअनुसारको प्रजनन् दर २०७१ मा ७१ थियो भने २०७६ मा घटेर ६३ भएको छ (नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७१ र २०७६)। किशोरावस्थाको प्रजनन् दर मधेशमा सबैभन्दा बढी (प्रति १००० महिलामा ९६) र सबैभन्दा कम बागमतीमा (प्रति १००० महिलामा ४०) पाइयो। प्रदेशहरू बिचको यो असमानता देखिनुमा शिक्षा, सामाजिक-आर्थिक स्थिति, गरिबीको व्याप्ति र रोजगारी लगायतमा रहेका भिन्नता हुन सक्छन्। कम उमेरमा बच्चा जन्माउँदा किशोरी आमामा धेरै नकारात्मक प्रभाव पर्ने हुँदा, यसलाई अझै कम गर्न आवश्यक छ। यसभित्र विद्यालय छोड्ने उच्च जोखिम, आमा र बच्चा दुवैका लागि स्वास्थ्यसम्बन्धी विभिन्न गम्भीर जोखिमहरू र सामाजिक-आर्थिक बेफाइदालगायत पर्छन्। शिक्षा र सचेतनाका पहल/अभियान, सूचनामूलक विज्ञापन, सडक प्रस्तुति र मिडिया कार्यक्रमहरूले किशोरावस्थामा हुने गर्भावस्थाको संख्यालाई कम गर्न सक्छ। नेपालमा १५-४९ वर्षका महिला र पुरुषहरूमा गर्भनिरोधक उपायबारे ज्ञान लगभग सर्वव्यापी रहेको नेपालको जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणका नतिजाहरूले देखाउँछन्। १५-४९ वर्षका महिलाहरूमा गर्भनिरोधक र परिवार नियोजनका अन्य समग्र उपायहरूको प्रयोगमा वृद्धि भएको छ। २०५२ मा २६ प्रतिशत रहेको यो दर २०७८ मा ४३ प्रतिशत पुगेको छ। महिलामा परिवार नियोजनको सबैभन्दा प्रचलित उपाय स्थायी बन्ध्याकरण हो। त्यसपछि अन्य प्रचलित उपायमा डिपो, पुरुषको बन्ध्याकरण, कण्डम, गर्भनिरोधक चक्की, प्रत्यारोपण र इन्ट्रा-युटेरिन गर्भनिरोधक उपकरणहरू पर्छन्। गर्भनिरोधक

उपायको रूपमा प्रत्यारोपणको प्रयोग बढ्दै गएको छ भने पुरुषको बन्ध्याकरण र कण्डमको प्रयोग घट्दै गएको छ। इन्ट्रा-युटेरिन गर्भनिरोधक उपकरण, चक्कीहरू, महिलाको बन्ध्याकरण र डेपोको प्रयोग पछिल्लो पाँच वर्षमा तुलनात्मक रूपमा स्थिर रहेको छ।

औषत आयुमा जनगणना वर्ष २००९/११ मा पुरुषको औषत आयु २७.१ र महिलाको औषत आयु २८.५ वर्ष रहेको छ भने २०७८ सालको जनगणनाअनुसार पुरुषको औषत आयु ६८.२ र महिलाको औषत आयु ७३.८ वर्ष रहेको छ भने जम्मा वर्षमा ७१.३ रहेको देखिन आउँछ। नेपालको साक्षरता दर हेर्दा २००९/११ को जनगणनामा जम्मा साक्षरता दर ४.४ रहेकोमा पुरुष साक्षरता दर ८.३ र महिला साक्षरता दर ०.७ रहेको देखिन आउँछ। तर २०७८ को जनगणनाअनुसार जम्मा साक्षरता दर ७६.२ प्रतिशत रहेको छ भने त्यसमा पुरुष साक्षरता दर ८३.६ र महिला साक्षरता दर ६९.४ प्रतिशत रहेको देखिन आउँछ। *(स्रोतः नेपालको तथ्याङ्कीय झलक, २०८२, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालय)।*

महिला सशक्तीकरणको आवश्यकता (Need for Women Empowerment)

देशको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक लगायत सबै क्षेत्रको विकास गर्नका लागि महिला सशक्तीकरणको आवश्यकता पर्दछ। देशको समग्र विकासको लागि महिला सशक्तीकरण अनिवार्य र आवश्यक रहेको छ। महिला सशक्तीकरणको आवश्यकतालाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा देखिन्छ।

- सामाजिक विकास गर्न। सामाजिक, धार्मिक, परम्परा र अवरोध हटाएर महिला अधिकार प्राप्त गराउन। बालबालिकालाई राम्रो बानी र बालकल्याणमा बृद्धि गर्न। आर्थिक विकासको लागि। देशको उत्पादकत्वमा बृद्धि गर्न। पारिवारिक व्यवस्थापन गर्न। साधन स्रोतको पहुँचमा वृद्धि गर्न। महिलाहरूमा समाजमा विद्यमान असमानता हटाएर चेतनाको विकास गर्न आदि।
- स्रोत, अवसर शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, क्षमता, अधिकार, आदिमा पहुँच बढाउँदै सक्षम र आत्मनिर्भर बनाउने, स्रोत र साधनमाथिको पहुँचलाई बृद्धि गर्दै त्यसमाथिको नियन्त्रणलाई बृद्धि गर्ने,
- महिलाहरूलाई सम्पूर्ण विकासका कार्यहरूमा सहभागि गराउँदै सहकार्य गर्दै अगाडि बढाउने, महिला सशक्तीकरणका लागि उनीहरूको पहुँच, चेतना, आत्मविश्वास तथा नियन्त्रण बढाउन नागरिक समाज, परिवार र सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाले समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्नेमा जोड दिने,
- महिलाहरू बीच अनुभव, ज्ञान, सीप, क्षमता आदिको आदानप्रदान गरी त्यसलाई एकीकृत कार्यमा परिणत गर्नुपर्नेमा जोड दिने, समाजका सबै वर्ग, तह र समुदायको सकारात्मक दृष्टि र सहयोगद्वारा महिला सवलीकरणका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य तालिम, उद्यम विकासका लागि सुविधा पुऱ्याउने र त्यस्ता कार्यक्रमलाई नागरिक समाज, सरकार, गैर सरकारी संस्थाहरूले एकीकृत रूपमा अघि सार्न सकेमा महिला सशक्तीकरणमा सहयोग मिल्ने,
- महिलाहरूले पुरुष सरह कार्यहरू गर्न सक्दैनन् भन्ने मान्यताहरूलाई झुटो सावित गर्दै महिलाप्रतिको दृष्टिकोणमा सकारात्मक सोच विचारको विकास गर्ने, महिलाहरू स्वयम् केही गर्न सक्छन् भन्ने भावनाको सचेतनाको विकास महिला आफैंले गर्ने,
- समता र समानताको आधारमा महिला लक्षित व्यवहार गर्नुपर्ने, परम्परागत रूपमा महिला विरुद्ध लगाइदै आएका आरोप प्रत्यारोपहरूलाई समाजले बहिष्कार गर्नुपर्ने, शिक्षा, रोजगारी, राजनीति, अर्थव्यवस्था, स्वास्थ्य, पेशा

लगायतका क्षेत्रहरूमा महिलाहरूलाई विशेष ग्राह्यता दिनुपर्दछ र यसको लागि उनीहरूको क्षमता अभिबृद्धि गर्नुपर्ने ।

महिला सशक्तीकरणका समस्या तथा चुनौतिहरूलाई समाधान गर्ने उपायहरू

- संविधान प्रदत्त अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने कानुन बनाउन नसक्नु। अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप राष्ट्रिय कानुनमा सुधार गर्न नसक्नु। महिलालाई शसक्तीकरण गर्ने कार्यक्रम नगण्य रूपमा रहनु। लैङ्गिक विभेद कायमै रहनु। घरेलु तथा यौनजन्य हिंसा व्यापक रूपमा विद्यमान रहनु र यस्ता हिंसालाई स्वभाविक रूपमा लिइनु।
- महिला हक अधिकारबारे चेतनाको कमी हुनु। नीति निर्माण तथा राजनीतिक एवं सरकारी प्रक्रियामा महिलाहरूको न्यून सहभागिता रहनु। महिला जनप्रतिनिधिहरूलाई लक्ष्य गरी क्षमता विकास हुने किसिमका क्रियाकलापहरू अपर्याप्त हुनु। समानुपातिक आधारमा सार्वजनिक जीवनका धेरै क्षेत्रहरूमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व नहुनु।
- सरकारमा दलित तथा जनजाति महिलाको प्रतिनिधित्व गराउने नीति नहुनु। समान काममा विशेषगरी अनौपचारिक क्षेत्रमा महिला र पुरुष बीच असमान ज्याला कायम हुनु। महिलाको उत्पादनमूलक कार्यको मूल्याङ्कन नगरिनु। निजामती, सेना, प्रहरी लगायत अन्य सरकारी/गैरसरकारी संस्थामा महिलाको सहभागिता न्यून रहनु र यसको सुधारका लागि सकारात्मक प्रयास नथालिनु।
- महिला विरुद्ध शिक्षामा पारिवारिक भेदभाव रहनु र महिलाको शिक्षामा पहुँच कम हुनु। पारिवारिक अदालतको व्यवस्था नहुनु। अनुपयुक्त ढङ्गबाट महिलालाई विज्ञापनमा प्रयोग गरिनु। चेलीबेटी बेचबिखन सम्बन्धी समस्या व्यापक रूपमा रहनु र सो को रोकथाम र नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी कानुनको अभाव हुनु।
- महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यको अधिकार संरक्षित हुन नसक्नु र महिलाको स्वास्थ्य प्रति पर्याप्त ध्यान नदिईनु। काम गर्ने स्थानमा महिलाका लागि शिशुस्याहार र स्तनपानको पर्याप्त व्यवस्था नहुनु। वैदेशिक रोजगारी तथा भ्रमणमा जाँदा महिलाहरूका लागि पुरुषको अभिभावकत्व आवश्यक बनाइनु। महिला कैदीका लागि छुट्टै जेलको व्यवस्था नहुनु साथै गर्भवती महिला कैदीको लागि पर्याप्त सुविधा उपलब्ध नगराईनु।
- आर्थिक स्रोतसाधनमा महिलाको पहुँच र नियन्त्रण कम रहनु, अनुत्पादनशील कार्यमा महिलाको अत्यधिक सहभागिता रहनु र आफ्नो परिश्रमबाट प्राप्त आयमा समेत आफुखुसी गर्न नपाउने स्थिति रहनु। हानीकारक सांस्कृतिक प्रथाहरू जस्तै बोक्सी, तिलक, पर्दा, देवकी प्रथा विद्यमान रहनु।
- सामाजिक समस्याहरू जस्तै महिलामाथि बोक्सी, डायन चण्डाल्नी, कुलक्षिणी भनि आक्षेप लगाउने प्रवृत्तिको अन्त्य नहुनु। बालविवाह, यौन दुरूपयोग तथा शोषण गरिनु। सामाजिक निर्णयमा सहभागिता कम हुनु। विवाहमा आत्मनिर्णयको अवसर प्राप्त नहुनु।
- **वित्तीय सहयोग र विश्वसनीयता:** वित्त तथा आर्थिक पाटो महिलाहरूका लागि पहिलेका दिनमा पनि प्रमुख चुनौतीका रूपमा थियो, अहिले पनि छ र भविष्यका दिनमा पनि हुनेछ। महिलाहरूप्रति कम विश्वास, सम्पत्ति स्वामित्व, सीमित गतिशीलता, सांस्कृतिक रोकावट आदि विभिन्न समस्या अझैपनि उस्तै रहेका कारण वित्तको संकलन चुनौतीपूर्ण नै हुने देखिन्छ।

- शिक्षामा नारी सहभागिता बृद्धि गराउनका लागि विभिन्न शैक्षिक अवसरहरू प्रदान गर्ने। गरिबी निवारण गर्नका लागि पनि पहिले निरक्षरता नै हटाउनुपर्छ र यसका लागि ब्यापक र प्रभावकारी रूपमा साक्षरता अभियान संचालन गरिनुपर्छ।

निष्कर्ष

महिला विरुद्धका सबै विभेद र हिंसाको अन्त गरी महिलाहरूको हक अधिकारको संरक्षण एवं प्रवर्द्धनका लागि राज्यले अधिकारवादी अवधारणाको अवलम्बन गरी नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका साथै विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ। विभेदकारी कानुनहरूमा संशोधन गर्ने, महिला सहभागिता बढाई आय- आर्जन तथा स्रोत साधनमाथि महिलाहरूको पहुँच एवं नियन्त्रणमा वृद्धि गर्ने प्रयत्न समेत हुँदै आएका छन्। आरक्षण, घरेलु प्रथा, परम्पराजन्य हिंसाहरूका बिरुद्ध सचेतना, हिंसाबाट प्रभावित महिलाका लागि परामर्श तथा उपचार र कानुनी सहयोग, द्वन्द्व समाधान तथा शान्ति स्थापनाको प्रक्रियामा महिलाहरूको सहभागिता, सीप तथा क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू, लैंगिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली लगायतका कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट पनि महिलाहरूको जीवनस्तर सुधारमा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू भएका छन्। यी उपलब्धिहरूका बाबजूद महिलाहरूको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणका प्रयासहरू फैलावट र गुणस्तरका दृष्टिले अपर्याप्त रहेका छन्। सशस्त्र द्वन्द्व, लैंगिक हिंसा, एच.आई.भि/एड्स जस्ता कारणहरूले महिलाका समस्याहरू अझ बढाएका छन्। स्रोत र साधनमा महिलाहरूको पहुँच र नियन्त्रण स्थापना गर्न, विभिन्न प्रकारका विभेद र शोषणको अन्त्य गर्न, गैर कृषि क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू वृद्धि गर्न, निर्णय निरूपण प्रक्रियामा महिलाको सहभागितालाई सार्थक बनाउन, महिलाभित्रका असमानतालाई हटाउन र महिलाको योगदानलाई राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा समावेश गर्न अझै पनि धेरै कार्यहरू गर्नुपर्ने अवस्था छ। संस्थागत व्यवस्थालाई सुदृढीकरण गर्न पर्याप्त मात्रामा भौतिक, वित्तीय एवं मानवीय स्रोत प्रदान गर्न सकिएको छैन।

महिला सहभागितालाई विकासको मुल प्रवाहमा समाहित गरी लैंगिक भेदभाव हटाउने र सशक्तीकरण गर्नेतर्फ उपलब्धी भएको देखिन्छ। तापनि समष्टीगत रूपमा हेर्दा महिलाहरू अझै पनि धेरै पछाडि रहेका छन्। महिलाहरूको न्यून साक्षरता, उच्च मृत्युदर, औसत आयु, नीति निर्माण तहमा न्यून सहभागिता, भेदभावरहित कानूनी ब्यवस्था र बोझिला कामकाज आदि कारणहरूले गर्दा महिला विकासको कार्यहरू प्रभावकारी हुन सकेको देखिदैन। क्षेत्रगत नीति, कार्यक्रमहरूमा महिलाहरूको सक्रिय सहभागिता प्रवाहित गर्न सुचक तथा लक्ष्यहरू निर्धारित गरी प्राथमिकता दिई कार्यान्वयन हुनु पर्दछ। सामाजिक, आर्थिक तथा भौगोलिक आधारमा पछि परेका लक्षित महिलाहरूको विकासका लागि समतामूलक कार्यक्रम संचालन गरी लैंगिक समानता र विकास अवधारणाको विस्तार गरिनु पर्दछ। राजनैतिक, प्रशासनिक तथा विकासका क्षेत्रहरूको नीति निर्माण तहसम्म महिला सहभागिता बृद्धि गर्ने र विभेदपूर्ण कानूनी ब्यवस्थालाई सुधार गर्न समानतामूलक कानून तर्जुमा गरिनु पर्दछ। सिमित क्षेत्रमा संचालित महिला लक्षित रोजगारी तथा आयमूलक कार्यक्रमहरू जिल्लास्तरीय रूपमा विस्तार गर्नेगरी आयस्रोतमा महिलाहरूको पहुँच बृद्धि गरिनु अति आवश्यक छ।

महिलाहरूको स्वास्थ्य स्तरमा सुधार ल्याउन प्रजनन् स्वास्थ्यलाई जीवन आधारित महिला स्वास्थ्य सेवाको अवधारणा अपनाइको छ। त्यस्तै महिला कृषक विकास महाशाखाले कृषिको विभिन्न कार्यक्रममा महिलाहरूको सहभागिता ३५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेकोमा ३ वर्षको अवधिमा कृषितर्फको तालिम प्रचार प्रसार आदिमा २६ प्रतिशत र पशु सेवातर्फका क्रियाकलापमा १९ प्रतिशत पुगेको पाइन्छ। उपयोग, पर्यटन, वन जस्ता आर्थिक क्रियाकलापहरूसँग सम्वन्धित क्षेत्रहरूमा महिलाहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न उद्यमी तथा व्यवस्थापन

तालिम, सहुलियत कर्जा रोजगारसम्वन्धी कार्यक्रमहरू संचालनमा महिला सहभागिता रहेको छ। सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक क्षेत्रमा महिलाहरूको लागि उत्पादनमूलक ऋण आयोजना र अरु कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन्। नवौं योजनाको मध्यावधि मूल्यांङ्कनअनुसार महिला र पुरुषवीच भएका भेदभाव हटाई महिलालाई समान हक प्रदान गर्न विद्यमान सम्पूर्ण ऐन कानूनहरूको पुनरावलोकन गरी विभिन्न ४७ वटा कानूनहरू सम्वन्धमा ५ महले मस्यौदा गर्न वनेको विधेयक तयार गरिएको छ। लैङ्गिक चेनतासम्वन्धी गोष्ठीहरू विभिन्न जिल्लामा संचालन गरिएको छ भने तालिम भ्रमण, प्रचार प्रसारका कार्यहरू संसद कर्मचारी र स्थानीय निर्वाचन गरिएको छ। त्यस्तै विभिन्न कार्यक्रम मार्फत महिला शिक्षाबारे जनचेतना वृद्धि गर्ने प्रयास भएको छ र राष्ट्रिय विकासमा महिला सहभागिता मापन गर्ने सूचकहरू निर्धारण गर्ने कार्यको पनि थालनी भएको छ। महिलाहरूमा आय आर्जन गराउन सीपमूलक तालीम लक्ष्य अनुरूप संचालन भएका छन्।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- बाबुकाजी कार्की, २०७८, नेपालमा साक्षरता र महिला सशक्तीकरणको अभ्यास र अवस्था, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।
- सम्झना देवकोटा, २०८०, महिला सशक्तीकरणः आर्थिक सबलीकरण र सामाजिक रुपान्तरणमा जोड, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय।
- सविता दङ्गाल, २०७८, नेपालमा लैङ्गिक समानताको अवधारणा र अभ्यास, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।
- आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेट बक्तव्य, २०८२, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय।
- हुमकला पाण्डे, २०७६, देशको आर्थिक, सामाजिक विकास र लैंगिक सवालः चुनौती र भविष्यको मार्गचित्र, नेपाल निजामती कर्मचारी युनियन (संघ)।
- महिलाको हक र अधिकारलाई सम्बोधन गर्न हालसम्म बनेका कानूनहरूको सङ्गालो—२०६६, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०८१/८२, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०८२।
- सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल।
- Durga Prasad Bhurtle, २०८१, Women's empowerment: A Crucial and Multifaceted Issue of Development, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विरूद्धको अभियान र मन्त्रालयको भूमिका

✍ पुष्प देवी राई *

लेखसार:

नेपालमा मात्र हैन विश्वमा नै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार संगठित रूपमा बिस्तार भएको अपराध हो। यस अपराधको निराकरणका लागि प्रयास पनि संगठित रूपमा नै हुन जरूरी छ। नेपालको संविधान बमोजिम संघीय शासन प्रणालीको अवलम्बनसँगै यस मन्त्रालय अन्तर्गतका कार्यक्रम कार्यान्वयन निकायहरूको खारेजीले मन्त्रालयको भूमिकालाई नीतिगत कार्य र समन्वयकारी भूमिकमा मात्र सिमित गरी मन्त्रालयको दायरा समेत साँगुरो बनाएको छ। यद्यपी ति सिमित्तताका बावजुद गंभिर मानबीय अपराधको रूपमा रहेको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा नेपाल सरकार सदैब संबेदनशील छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्न र तीनवटै तहका सरकार र सबै सरोकारवालाहरूलाई यस अपराध विरूद्ध निरन्तर क्रियाशील रहन प्रोत्साहन गर्ने उदेश्यले सांकेतिक *(Indicative)* रूपमा संघ, प्रदेश, स्थानीय स्तरमा र राष्ट्रिय रूपमा बिभिन्न कार्यक्रमहरू गर्दै आईरहेको छ। मन्त्रालयको एक्लो प्रसायले सम्भव नहुने मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणमा संबिधानको मर्म अनुरूप सबै सरोकारवाला बीच समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्व अभिवृद्धि गर्दै सबै तह र तप्काबाट उत्तिकै प्राथमिकताका साथ नीति तथा योजना तर्जुमा गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सके मानव बेचबिखन मुक्त राष्ट्र निर्माणमा अग्रगामी कदम सावित हुने निश्चित छ।

पृष्ठभूमि

नेपालमा मानव बेचबिखनको ऐतिहासिक घट्नाक्रमलाई केलाउँदा यो हानिकारक सामाजिक अभ्यास मुख्यरूपमा गरिबी, अशिक्षा, सामाजिक बिभेद, लैङ्गिक बिभेद र रोजगारीका अवसरहरूको कमी जस्ता संरचनागत समस्याहरूसँग जोडिएको पाईन्छ। परम्परागत नेपाली समाजमा कमैयाँ प्रथा प्रचलनमा थियो जुन कमैयाँ श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८ जारी भएसँगै यो प्रथाको औपचारिक रूपमा अन्त्य भयो। विद्यमान मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको परिभाषाले समेटेको नदेखिएको कमैयाँ प्रथा श्रम शोषणको एक स्वरूप हो जुन वर्तमान अवस्थामा मानव बेचबिखनको एक मुख्य उदेश्यको रूपमा रहेको छ। सुरूवाती दिनहरूमा मानव बेचबिखनको स्वरूप सामान्यतया घरेलु श्रम र यौन शोषणमा केन्द्रिय थियो र महिला तथा बालबालिकाहरू बढी यसबाट पीडित हुने गर्दथे।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नेपालका लागि मात्र नभएर विश्वभर नै चुनौतीको रूपमा रहेको छ। बहुराष्ट्रिय संगठित अपराधको रूपमा विस्तार भएको यो अपराध विरूद्ध नेपाल सरकारले संविधानमै शोषण विरूद्धको हकको

* शाखा अधिकृत, नेपाल सरकार

व्यवस्था गरी मानव बेचबिखनलाई निषेध गरेको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विरूद्ध मूलकानून "मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५" तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ। नेपाल सरकारले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विरूद्धको अन्तराष्ट्रिय महासन्धि, पुरक आलेख तथा ईच्छाधिन आलेखहरूको अनुमोदन गरी अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत यस अपराध नियन्त्रणमा प्रतिवद्धता जनाएको छ।

बिगतमा महिला तथा किशोरीहरूलाई यौन व्यवसायमा संलग्न गराउनका लागि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा हुने गरेको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बढ्दो शहरीकरण र विश्वब्यापीकरणसँगै यसको प्रबृत्ति र आयामहरूमा पनि परिवर्तन आएको छ। वर्तमान अवस्थामा नेपाल मानव बेचबिखनको श्रोत, माध्यम र गन्तब्य देशको रूपमा विस्तार हुँदै आएको छ । बेचबिखन तथा ओसारपसारको उद्देश्यमा पनि विविधता छ। नेपालमा आन्तरिक रूपमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको घटना भयाबह बन्दै गैरहेको तथ्याङ्कहरूले देखाउछ भने विषेशगरी गैरकानूनी रूपमा बैदेशिक रोजगारमा जाने क्रममा बेचबिखन तथा ओसापसारको जोखिममा पर्ने ब्यक्तिहरूको संख्या पनि दिनप्रतिदिन बढ्दो छ। मुलुक भित्रै घरेलु श्रम, मनोरञ्जन क्षेत्र, खाजा घर, लोक मार्गमा सञ्चालित होटल ब्यवसायमा रोजगारी दिने प्रलोभनमा श्रम तथा यौन शोषणमा विशेषगरी महिला र किशोरीहरूको प्रयोग भैरहेको पाईन्छ।नेपालबाट अभिलेख भई वा नभई बैदेशिक रोजगारमा जानेहरूको संख्या कति छ भन्ने यकिन तथ्याङ्क नहुँदा मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि भावी नीति, कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजनमा समेत यथोचित ध्यान पुग्न सकेको छैन। प्राकृतिक प्रकोप जस्तै बाढी, पहिरो, आगलागी, भूकम्प, अतिवृष्टि जस्ता बिपतले हुनेगरेको असुरक्षित बसाईसराईले पनि यो अपराधको जोखिम उत्तिकै बढाईरहेको छ।

नेपाल सरकारले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको क्षेत्रमा लामो समयदेखि काम गर्दै आएको छ। विशेष गरी निरोध वा रोकथाम, पीडित प्रभावितहरूको संरक्षण, कानूनी कारवाही र न्यायमा पहुँच, क्षमता अभिवृद्धि र समन्वय, सहयोग तथा सहकार्यको क्षेत्रमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय निरन्तर कार्यरत छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणका लागि यस मन्त्रालयसँगै श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, नेपाल प्रहरी, मानव बेचबिखन अनुसन्धान ब्यूरो लगायतका सरकारी निकायहरू प्रत्यक्ष रूपमा क्रियासील छन भने अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित अन्य मन्त्रालयहरू संलग्न हुँदै आएका छन्। नेपाल सरकारका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू पनि यस क्षेत्रमा सक्रीय रूपमा कार्यरत रहेका छन्।यद्यपि मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका घट्नाहरूमा अपेक्षाकृत कमी आएको देखिंदैन।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणमा मन्त्रालयको भूमिका

बिगत लामो समयदेखि नेपाल सरकार र गैरसरकारी निकायहरूबाट मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बिरूद्ध बिभिन्न कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा सञ्चालन हुँदै आईरहेका छन्। नेपाल सरकार (कार्य बिभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम महिला हिंसा र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण यस मन्त्रालयले सम्पादन गर्नु पर्ने जिम्मेवारी अन्तर्गत रहेको छ।नेपालको संविधान जारी भए पश्चात फेरिएको नेपालको शासकीय स्वरूपले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा एकल तथा साझा अधिकारहरू बाँडफाँड भएसँगै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणमा यस मन्त्रालय नीतिगत कार्य र समन्वयकारी भूमिकामा बढि क्रियाशील रहेको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५ बमोजिम मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विरूद्ध सर्वोच्च संयन्त्रको रूपमा मन्त्रालय मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण राष्ट्रिय समितिको नेतृत्वदायी भूमिकामा रहेको छ।

यस मन्त्रालयले अवलम्बन गरेका मुख्य पहल/कार्यक्रमहरू:

१. कानूनको समय सापेक्ष संशोधन

अन्तरदेशीय संगठित अपराध विरूद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००० तथा यसको पुरक आलेखको रूपमा रहेको मानव बेचबिखन विशेषगरी महिला र बालिकाको बेचबिखनको रोकथाम, दमन तथा सजाय सम्बन्धी आलेख (पालेर्मो प्रोटोकल), २००० लाई २०७६ सालमा अनुमोदन गरी मानव बेचबिखन विरूद्ध नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ।यो अनुमोदनसँगै यस आलेखले व्यवस्था गरेको प्रावधानलाई ऐनमा समावेश गर्न, समय सापेक्ष कानून परिमार्जन गर्न तथा संघीय संरचना बमोजिम तीनवटै तहका सरकारमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण सम्बन्धी संयन्त्र निर्माण गरी यस अपराधको रोकथाम गर्न मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ संशोधनका लागि संशोधन विधेयक तत्कालिन प्रतिनिधी सभामा दर्ता गरिएको थियो। गत भाद्र २३ र २४ गतेको विषम परिस्थितिका कारण संशोधनको प्रक्रिया अगाडि बढ्न नसकेको ऐन संशोधनको कार्य मन्त्रालयको थप जिम्मेवारीको रूपमा रहेको छ।

२. मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय नीति, २०८२ तर्जुमा

बहुआयामिक र बहुक्षेत्रगत मानवता विरूद्धको अपराधको रूपमा रहेको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो। संघीय संरचना बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि जिम्मेवार बनाई नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र एवं विकास साझेदारहरूसँगको सहयोग र सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न र परिवर्तित सन्दर्भमा अपूर्ण देखिएको चेलिबेटी र बालबालिका बेचबिखन तथा देह व्यापार विरूद्धको राष्ट्रिय नीति, २०५२ लाई खारेज गरी वर्तमान अवस्थामा देखिएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको आयाम र स्वरूपलाई समेट्ने गरी निर्माण गरी स्वीकृतिका लागि पेश गरिएको मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय नीति, २०८२ मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुक्त मुलुक निर्माण गर्ने दुरदृष्टि राखिएको यस नीतिले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा देखिएको परिवर्तित आयाम र स्वरूप अनुसार समस्याको सम्बोधन गर्ने र जोखिममा रहेका तथा पीडित/प्रभावित व्यक्तिहरूलाई सचेतनाका साथै आय आर्जनसँग आवद्ध गराई आत्मनिर्भर बनाउने अपेक्षा गरिएको छ। साथै संविधानद्वारा सुनिश्चित गरिएका मौलिक हक र मानव अधिकारको प्रत्याभूति गर्न, चालु आवधिक योजनाले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको क्षेत्रमा लिएको लक्ष्य एवं उद्देश्य हासिल गर्न, दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि शोषणरहित न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्न, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको सवाललाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्न र मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जनाएका प्रतिबद्धता पूरा गर्न यस नीतिले थप योगदान पुऱ्याउनेछ।

३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण प्रभावकारिता अध्ययन

यस मन्त्रालयले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बिरूद्ध अभियानकै रूपमा बिभिन्न कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्दै आईरहेको छ। यस अपराध नियन्त्रणका लागि प्राथमिकीकरण गरिएका ५ क्षेत्रहरू (रोकथाम/निरोध, संरक्षण, कानूनी कारबाही, समन्वय, सहयोग र सहकार्य र क्षमता विकास) मा यस मन्त्रालयले तीनवटै तहका सरकारी निकाय र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूसँगको समन्वय र सहकार्यमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५ लागू भए पश्चात मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण राष्ट्रिय समिति, जिल्ला समिति र स्थानीय समितिहरूको गठन

तथा सञ्चालन, पुनर्स्थापना कोष स्थापना, पुनर्स्थापना केन्द्रहरूको सञ्चालन र माथि उल्लिखित पाँच प्राथमिक क्षेत्रमा विस्तारित रूपमा कार्यहरू भईरहेका छन्। साथै मानव बेचबिखन विशेषगरी महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन बिरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६८-२०७८ कार्यान्वयनमा ल्याई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको कार्यलाई ब्यापकता दिईएको र यस कार्ययोजनाको मध्यावधिक मुल्याङ्कन समेत गरी कार्ययोजनाको प्रभावकारीता परिक्षण समेत गरिएको थियो। यसका साथै मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६, बैदेशिक रोजगार सम्बन्धी ऐन, २०६४, कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८, लगायतका कानूनले समेत मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि आधार निर्माण गरेको छ। यद्यपी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका घट्नाहरू विभिन्न स्वरूपमा सार्वजनिक भईरहेकोले यस अपराध बिरूद्धको अभियानलाई प्रभावकारी रूपमा लक्षित समुहसम्म पुऱ्याई यसको निर्मुल/नियन्त्रण गर्न विद्यमान अवस्थामा मानव बेचबिखन र ओसारपसार हुनका वास्तविक कारण र सोको समस्या तथा चुनौती साथै समाधानका उपायहरूको अध्ययन गर्न मन्त्रालयले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण प्रभावकारिता अध्ययन गरेको छ। यस अध्ययनले यो मन्त्रालय लगायत मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी निकाय र गैरसरकारी संस्थाहरूलाई यस अपराध विरूद्ध भावी कार्ययोजना निर्माणमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

४. सिमापार (Cross Border) कार्यशाला

नेपालको संविधान र विद्यमान कानून बमोजिम यो अपराधको नियन्त्रण र रोकथामका लागि सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले नीतिगत र कार्यक्रमगत विभिन्न कार्यक्रमहरू गर्दै आइरहेको छ। सोही बमोजिम मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार र शोषणमा देखिएको प्रवृत्ति र स्वरूप सम्बन्धमा छलफल गर्न, दुवै देशका सरकारी तथा गैरसरकारी सरोकारवालाहरूबीच सहयोग र समन्वय अभिवृद्धि गर्न, सीमापार सहकार्यको लागि संयुक्त कार्य बिन्दु र सञ्चार संयन्त्र विकास गर्न र मानव बेचबिखन नियन्त्रण सम्बन्धमा दुवै देशहरूले प्रचलनमा ल्याएका कानूनी र प्रक्रियागत रूपमा समन्वय र सहयोग बढाउँदै पीडित/प्रभावितको पहिचान र स-सम्मान स्वदेश फिर्तीमा सहजीकरण अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य सहित गत वर्ष यस मन्त्रालयको पहलमा नयाँ दिल्लीस्थित नेपाली राजदुतावासको आयोजना र शक्ति समुहको सहयोगमा नेपाल र भारतका सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको सहभागितामा नयाँ दिल्लीमा कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो भने यो वर्ष यस मन्त्रालय र माईती नेपालको सहकार्यमा कोशी प्रदेश, मोरङ्ग जिल्ला, बिराटनगरमा Cross Border कार्यशाला सम्पन्न भएको छ। उक्त कार्यक्रमहरूबाट सीमापार उद्धार, स्वदेश फिर्ता (पुनःस्थापना) तथा अनुगमन कार्यका लागि नियमित र द्विपक्षीय संयन्त्रहरूको स्थापना, मानव बेचबिखन सम्बन्धी मुद्दाहरू समाधान गर्न दुबै देशबीच नीति, कार्यविधि तथा कानुनी संरचनाहरूको सुधारिएको समन्वय, सरकार, कानून कार्यान्वयन निकाय तथा नागरिक समाजका केन्द्रबिन्दु व्यक्तिहरूको स्पष्ट भूमिका र सञ्चार कार्यविधि सहित सुदृढ सञ्जाल, स्थानीय तहमा मानव बेचबिखन रोकथामका लागि द्विपक्षीय पहलहरू (जस्तैः निगरानी, प्रारम्भिक चेतावनी प्रणाली) को पहिचान, अग्रपंक्तिमा कार्यरत कर्मचारीहरू, प्रहरी तथा सामाजिक सेवा प्रदायकहरूका लागि भविष्यमा संयुक्त तालिम कार्यक्रमहरूको पहिचान र सीमापार संस्थाहरू तथा समुदायहरूबीच आपसी बुझाइ, विश्वास र सद्भावनाको अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ।

सचेतना अभियान

मन्त्रालयले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको जोखिममा रहेका ब्यक्ति, समुह तथा समुदाय पहिचान गरी सो अपराध हुनबाट रोक्न प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बोध गराउने र यस अपराध विरूद्ध प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, गैरसरकारी संघसंस्था र संचारकर्मीहरू मार्फत सचेतना प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले प्रदेश र स्थानीय सरकारका जनप्रतिनिधिहरू समेतको सहभागितामा सचेतना अभियान सञ्चालन गरिरहेको छ। प्रविधिको बढ्दो दुरूपयोग र साईबर अपराधको माध्यमबाट हुने मानव बेचबिखनलाई न्यूनीकरण गर्न विभिन्न जिल्लामा किशोर किशोरीहरूलाई साईबर अपराध र मानव बेचबिखन सम्बन्धमा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, यसका जोखिम र यसबाट बच्ने उपाय साथै यस अपराधबाट पीडित हुन पुगे अपनाउनु पर्ने कानूनी बाटो जस्ता विषयहरू समेटी नेपालका ख्याती प्राप्त कलाकारहरूद्वारा अभिनित श्रव्य दृष्य सामग्री (PSA) उत्पादन गरी विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट प्रसारण गर्ने गरिएको छ। मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय दिवसका अवसरमा देशव्यापी रूपमा तीनवटै तहबाट विभिन्न कार्यक्रमहरूको आयोजना गरी सचेतना अभिवृद्धि गर्ने गरिएको छ भने विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट यस अपराध विरूद्ध सन्देशहरू प्रसारण गर्ने गरिएको छ। नेपाल सरकार र गैरसरकरी संस्थाबाट भए गरेका मानव बेचबिखन तथा ओसरापसार नियन्त्रण सम्बन्धी कामहरूको प्रगती पुस्तिकाको रूपमा मन्त्रालयले हरेक वर्ष मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण राष्ट्रिय प्रतिवेदन प्रकाशन तथा वितरण गर्ने गरेको छ। यस प्रतिवेदनमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा देखिएको वर्तमान प्रवृति तथा स्वरूप, सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाबाट भएको आन्तरिक तथा वाह्य उद्धारको तथ्याङ्क, विभिन्न जिल्लामा भएको मुद्दा दायर र सोको फछ्र्यौट लगायतका जानकारी समावेश हुने भएकोले यस प्रतिवेदनले पनि नेपालमा मानव बेचबिखनको अवस्था सरोकारवालासम्म पुर्‍याउन सहयोग पुगेको छ।

५. आर्थिक सवलीकरण

शक्ति असन्तुलन (Power Imbalance) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका मुख्य कारणहरू मध्ये एक हो। नेपालको सामाजिक संरचना अनुसार महिला र पुरूष तथा धनी र गरिब बीच स्पष्ट रूपमा शक्तिको असन्तुलन देखिन्छ र यसको मुख्य कारण आर्थिक दुर्वलतालाई मान्न सकिन्छ। सामान्यतया मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा पर्ने वर्ग पनि यिनै वर्ग हुन जो आर्थिक रूपमा दुर्वल छन् अर्थात आर्थिक अवस्था कम्जोर छ। मन्त्रालयबाट भएको अध्ययनले पनि यही दृष्टान्त देखाएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण गर्न सचेतना मात्र पर्याप्त नभएको महसुस गरी सचेतना सँगसँगै जोखिममा रहेका वर्ग र पीडित/प्रभावितको आर्थिक पक्षमा समेत काम गर्न अत्यावश्यक छ। यिनै विषयलाई ध्यानमा राखी मन्त्रालयले पीडित/प्रभावितलाई रोजगारमुलक सीप विकास तालिम प्रदान गर्दै आएको छ भने तालिम पश्चात रोजगारसँग जोड्ने प्रयास गरिरहेको छ। पीडित/प्रभावितलाई आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यले हरेक वर्ष मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय दिवसका अवसरमा आयोजना हुने मूल समारोह कार्यक्रममा निजहरूले उत्पादन गरेका हस्तकलाहरूको प्रदर्शन तथा बिक्री वितरणको व्यवस्था गर्ने गरिएको छ। यस व्यवस्थाले निजहरूको सीप तथा उत्पादनको बजारीकरणमा सहयोग पुग्नुका साथै उनीहरूको सीपलाई बजारसँग जोड्ने र उनीहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।

६. उद्धार, पुनर्स्थापना तथा पुनएकीकरण

मन्त्रालयले गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वय र सहकार्यमा आन्तरिक उद्धार गर्ने गरेको छ। बैदेशिक उद्धारका लागि परराष्ट्र मन्त्रालय र सम्बन्धित देशमा रहेको नेपाली राजदुतावाससँग निरन्तर समन्वय गरिरहेको हुन्छ।

मन्त्रालयको समन्वयमा भएको बैदेशिक उद्धारको सम्पूर्ण खर्च मन्त्रालयले व्यहोर्ने गरेको छ। उद्धार गरिएका पीडित/प्रभावितको संरक्षण तथा पुनर्स्थापना प्रक्रियाका लागि मन्त्रालयको समन्वय र सहयोगमा सञ्चालित पुनर्स्थापना केन्द्रहरूमा राख्ने गरिएको छ। नेपालभर १० वटा त्यस्ता पुनर्स्थापना केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। पुनर्स्थापना केन्द्रमा रहेका पीडित/प्रभावितलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, कानूनी सहयोग, सीप विकास तालिम, कानूनी तथा मनोसामाजिक परामर्श लगायतका सेवा प्रदान गर्ने र पारिवारिक पुनर्मिलन गराउने गरिएको छ। पारिवारिक पुनर्मिलन वा सामाजिक पुनःएकीकरण हुन नसकेका पीडित/प्रभावितहरूलाई दिर्घकालिन पुनर्स्थापना केन्द्रमा प्रेशित गर्ने गरिएको छ।

७. प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम

सन् २००२ मा काठमाडौंमा सम्पन्न दक्षिण एशियाली सहयोग संगठन (सार्क) को ११ औं शिखर सम्मेलनबाट पारित महिला तथा बालबालिका बेचबिखन विरुद्धको सार्क महासन्धी २००२ लाई तत्कालिन ब्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन गरेको दिन २०६३ भदौ २० गतेको स्मरण स्वरूप हरेक वर्ष भदौ २० गतेका दिन यस मन्त्रालयको आयोजनामा नेपाल सरकारले मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय दिवस मनाउदै आएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको क्षेत्रमा निरन्तर क्रियाशील हुन प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले यस दिवसको अवसरमा मानव बेचबिखन नियन्त्रणको क्षेत्रमा उल्लेखनीय कार्य गर्ने स्थानीय तह, नेपाल प्रहरी (व्यक्ति र संस्था), सञ्चार माध्यम (छापा र विद्युतीय माध्यमका व्यक्ति र संस्था), संघसंस्था र मानव बेचबिखनबाट पीडित भई यस अपराध विरूद्धको अभियानमा निरन्तर क्रियाशील पीडित/प्रभावितलाई सम्मान तथा पुरस्कृत गर्ने गरिएको छ। नेपाली समाजमा पीडितहरू अपराधी सरह लुकेर बस्नु पर्ने बाध्यतालाई अन्त्य गरी समाजमा स्थापित गर्न र पीडित/प्रभावितहरूको गुनासो तथा समस्यालाई नीति, योजना तथा कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण राष्ट्रिय समिति र पीडित/प्रभावितहरू बीच साक्षातकार हुनेगरी अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गर्ने गरिएको छ। पीडित/प्रभावितहरूले भोगिरहेको समस्या र राज्यबाट उनीहरूले गरेको अपेक्षाको उजागर गर्दै उनीहरूलाई सामाजिकीकरणमा सहयोग गर्ने उद्देश्यले नेपाल टेलिभिजनबाट पीडित/प्रभावितसँगको टक-सो कार्यक्रम प्रसारण गर्ने गरिएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको रोकथाम, पीडित/प्रभावितहरूको उद्धार र संरक्षण तथा पुनर्स्थापना केन्द्र सञ्चालन लगायतका कार्यक्रमहरूलाई नियमित गर्न तथा सरोकारवाला निकाय (सरकारी तथा गैरसरकारी) हरूसँग निरन्तर समन्वय गर्न थप टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले यस मन्त्रालयको सहयोग र समन्वयमा सञ्चालित पुनर्स्थापना केन्द्र भएका जिल्लाका मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण जिल्ला समितिहरूलाई हरेक वर्ष सशर्त अनुदान उपलब्ध गराउने गरिएको छ।

८. समन्वय तथा सहकार्य

नेपालमा संघीयता लागू भए पश्चात यस मन्त्रालय अन्तर्गत समाज कल्याण परिषद्, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् र पशुपति वृद्धाश्रम बाहेक कार्यक्रम कार्यान्वयन निकायको रूपमा कुनै पनि संयन्त्र नरहेको अवस्थामा नेपालको संविधानको मर्म अनुरूप तीनवटै तह र सरोकारवालाहरू बीच समन्वय र सहकार्य मार्फत मन्त्रालयले आफ्नो अभियान जारी राखेको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५ ले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण जिल्ला समिति व्यवस्था गरेको भए पनि सबै जिल्लामा समिति क्रियाशील भएको नदेखिएकोले गृह मन्त्रालयसँग समन्वय गरी सबै जिल्लामा समितिको सक्रियताका लागि निरन्तर पत्राचार गर्ने गरिएको छ भने स्थानीय समितिको गठन तथा सक्रियताका लागि संघीय मामिला तथा सामान्य

प्रसाशन मन्त्रालयसँग समन्वय गरिएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा परेका पीडितहरूको उद्धार, संरक्षण र पारिवारिक पुनर्मिलन तथा पुनर्स्थापनामा विभिन्न सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको समन्वय र सहकार्यमा गर्ने गरिएको छ। यस अपराध विरूद्ध कार्यरत सरकारी तथा गैरसरकारी सरोकारवाला संस्थाहरूसँग समन्वय, समिक्षा तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम निरन्तर आयोजना गर्ने गरिएको छ।

निष्कर्ष

छद्मभेषी रूपमा हुने मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको प्रवृत्ती र स्वरूपमा आएको परिवर्तनले यस अपराध नियन्त्रणमा थप चुनौती बढेको छ। यस अपराध नियन्त्रणमा देखिएका थुप्रै समस्या र कानूनी अस्पष्टताका कारण पीडितहरूले यथोचित न्याय पाउन सकेका छैनन् भने पीडित पुनः पीडित हुनु पर्ने अवस्था पनि उत्तिकै पेचिलो छ। मानव बेचबिखनमा परेकाहरूको पारिवारिक पुनर्मिलन र सामाजिक पुनर्स्थापना हुन नसक्दा उनीहरूको दिर्घकालिन पुनर्स्थापनाका लागि अझ धेरै काम गर्नु पर्ने छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका मुख्य कारण शक्तिको असन्तुलन (Power Imbalance) लाई मान्दा नेपालको सामाजिक संरचना अनुसार महिला र पुरूष तथा धनी र गरिब बिच देखिने शक्तिको असन्तुलनले यस अपराधलाई बढावा दिएको छ। मुख्य रूपमा आर्थिक दुर्वलताका कारण हुने शक्ति असन्तुलनको खाडललाई पुर्न मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको जोखिममा रहेका व्यक्तिहरू र पीडित/प्रभावितहरूलाई आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बनाउन जरूरी देखिन्छ। मन्त्रालय लगायत सबै सकरोकारवालाहरूको अबको पहल जोखिममा रहेका व्यक्तिहरू र पीडित/प्रभावितहरूलाई सचेतनासँगै आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बनाउने तर्फ जोड हुनु पर्छ।

सन्दर्भ सूची

- नेपालको संविधान
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०८१
- मानव बेचबिखन विरूद्धको राष्ट्रिय नीति, २०८२
- कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८

नेपालमा महिला सशक्तीकरण: हिजो र आज

अन्जु ढुंगाना *

१. पृष्ठभूमि

धर्तिमा जतिखेरदेखि महिला र पुरूषको सृजना भयो, त्यतिखेरबाट नै महिलाहरू सृष्टिलाई निरन्तरता दिने भूमिकामा रहेका छन्। मानव सृष्टि र सभ्यताको विकासमा महिला र पुरूष दुवैको उत्तिकै भूमिका रहेको भएतापनि महिला विकास र सशक्तीकरणको क्षेत्रमा सन् १९५६ मा तत्कालीन पञ्चायत तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत महिला प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना नै महिलाको क्षेत्रमा गरिएको पहिलो संस्थागत प्रयासको रूपमा लिन सकिन्छ । यस केन्द्रले महिलालाई घरायसी तथा आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने गरेको पाईन्छ। त्यसैगरी डा. मिना आचार्यको नेतृत्वमा एक अध्ययन टोली गठन भइ सन् १९७९-८१ सम्म नेपालमा महिलाहरूको स्थिति र मर्यादास्तर विषयक अध्ययन प्रतिवेदन पेश भएको पाइन्छ । उक्त अध्ययन प्रतिवेदनलाई आधार मानेर नेपालले छैठौं आवाधिक योजना (२०३७-४२) मा पहिलो पटक विकास कार्यमा महिला सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको थियो । उक्त नीतिगत व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न आ.व २०३८/०३९मा तत्कालीन पञ्चायत तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र यूनिसेफको आर्थिक सहयोगमा पाँच जिल्ला धादिङ, नवलपरासी, तनहुँ, स्याङ्जा र सुर्खेतको पाँच वटा गा.वि.स. बाट शुरु भएको ग्रामिण महिलाका लागि उत्पादन ऋण व्यवस्था कार्यक्रम Production Credit for Rural Women (PCRW) संचालनमा ल्याइएको हो ।त्यस पश्चात क्रमशः प्रत्येक वर्ष नयाँ जिल्लाहरूमा कार्यक्रम विस्तार हुँदै स्थानीय विकास मन्त्रालयमा महिला विकास शाखा स्थापना भएको र देशव्यापीरूपमा कार्यक्रम विस्तार हुन पुगेको हो । आ.व.२०५७/२०५८ मा डोल्पा लगायतका जिल्लामा कार्यक्रम विस्तार पश्चात नेपालका ७५ वटै जिल्लामा महिला विकास कार्यालयहरू स्थापना गरी महिला विकास कार्यक्रमको कभरेज देशव्यापी विस्तार भएको थियो । यसरी देशव्यापी रूपमा कार्यक्रम सन्चालन हुँदै जाँदा २०४७ सालमा महिला विकास शाखा महिला विकास महाशाखामा रुपान्तरित भयो। मुलतः सन् १९९५ मा चिनको राजधानी बेइजिङ्गमा सम्पन्न चौथो विश्व महिला सम्मेलनको दबाब स्वरूप नेपालमा वि.सं. २०५२ मा महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना भएको हो।साविकमा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तरगत रहेको महिला विकास महाशाखा समाजकल्याण मन्त्रालय अन्तर्गतको महिला विकास विभागको रूपमा २०५७ साल असार २६ गते स्थापना भयो र २०६७ साल असोज १२ गते महिला तथा बालबालिका विभाग भनी नामाकरण गरियो । जिल्लास्तरीय एकाइहरू प्रारम्भमा जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा महिला विकास शाखा र २०६० साल चैत २६ गतेपछि महिला विकास कार्यालयको रूपमा नामाकिंत भए । २०६७ साल असोजमा पुनः नाम रूपान्तरित भई महिला तथा बालबालिका कार्यालयको रूपमा रहेका थियो।

* प्रमुख महिला विकास अधिकृत, नेपाल सरकार

२. महिला विकास कार्यक्रमका प्रमुख लक्ष्य तथा ध्येय

स्थापना कालमा वय मिल्ने, मन मिल्ने, पायपात मिल्ने, उमेर मिल्ने महिलालाई ४-७ जनाको समुहमा आबद्ध गराई सामुहिक बचत संकलन तथा परिचालन र आय आर्जनको निम्ति ग्रामिण महिलाका लागि उत्पादन ऋण व्यवस्था कार्यक्रम Production Credit for Rural Women (PCRW) संचालनमा ल्याइएको हो । उक्त कार्यक्रमले महिलालाई सामुहिक जमानीमा विना धितो ऋण उपलब्ध गराई महिलाको पेवा बढाउने कार्यक्रम संचालनमा ल्याएको थियो। यसरी शुरु भएको महिला विकास कार्यक्रम समयको अन्तरालसँगै देशब्यापी तथा महिलाका प्रमुख सवालहरूमा केन्द्रित रहेर कार्यक्रम सञ्चालन हुन थालेको पाईन्छ। महिला विकास कार्यक्रमको रूपमा सशक्तीकरण मूलप्रवाहीकरण र समावेशीकरण गरी तीन प्रमुख आयामका साथै लैंङ्गिक समता, प्रजनन् स्वस्थ्यता, पुगीसरी सम्पन्नता र संस्थागत सहभागिता मुख्य पाँच प्राथमिकताका क्षेत्रमा कार्यक्रम र क्रियाकलाप सञ्चालनमा ल्याईएको पाईन्छ।

त्यसैगरी महिला विकास कार्यक्रमको परिकल्पना समतामय सम्पन्न समुदाय रहेको थियो। उक्त परिकल्पनालाई प्राप्त गर्न सार्थक अभिकार्यका लागि विपन्न महिलाको साथ ध्येयको रूपमा लिईएको थियो। त्यसैगरी स्वावलम्वन, एकता, सहभागिता, समता, इमान, स्थानीयता, छलङ्गता, सहनशिलता जस्ता विषयलाई महिला विकास कार्यक्रमको मूल्यको रूपमा अवलम्वन गरी समुदायमा महिला विकास कार्यक्रम महिला सशक्तीकरणको सम्वाहकको रूपमा स्थापित भएको थियो ।

नेपालको संविधान २०७२ लागु भए पश्चात शासकीय स्वरूपमा पुनःसंरचना भई तीन तहको सरकार सहितको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था अवलम्वन गरे लगत्तै साविकका महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू खारेजी हुन पुगे । नेपालको संविधानको प्रस्तावना, मौलिक हक तथा शासकीय स्वरूपमा समेत लैंगिक समानता, समता र सामाजिक न्यायका विषयहरू उल्लेख गरिएको छ । तर विडम्बना साविकमा रहेका अन्य लाइन एजेन्सीका कार्यालयहरू विभिन्न नाम परिवर्तन गरी कायमै रहँदा ५१.१३ प्रतिशत महिला, ३३.८४ प्रतिशत बालबालिका, १०.२१ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक र २.२२ प्रतिशत अपाङ्गता र ०.०१ प्रतिशत यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको संरक्षण, विकास र सशक्तीकरणको क्षेत्रमा कार्य गर्ने जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू खारेजी हुन पुगे । तत्कालिन मन्त्रालय र विभागका पदाधिकारीहरूको पैरवीको अभावका कारण संघीयताको कार्यान्वयन सँगसँगै साविकका जिल्लास्तरीय महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू बिना अध्ययन खारेज भए । कार्यालय खारेजीले लक्षित समुदायमा सञ्चालन हुँदै आएका कार्यक्रमबाट पर्ने नकरात्मक असरको सम्वन्धमा कुनै लेखाजोखा गरिएन । हचुवाको भरमा दुर्भाग्यपुर्ण रूपमा खारेज हुँदा एकातिर महिला विकास कार्यक्रमबाट नेपालमा स्थापित महिला सशक्तीकरणको ध्वजा बाहक १८५ वटा महिला तदर्थ सहकारी संस्था र करिब २००० वटा महिला समुह समितिहरू गठन तथा परिचालन हुँदै आएकोमा संस्था अलपत्र हुन पुगे भने अर्कोतिर नियमित अनुगमन निरिक्षण र मार्गदर्शनको अभावमा महिला समुह समितिका साथै संस्था मार्फत संकलित र परिचालित करिव ८ अर्व वरावरको पुँजी परिचालनमा दिन-प्रतिदिन बढ्दै गयो । महिला विकास तथा सशक्तीकरण, बाल अधिकारको संरक्षण, ज्येष्ठ नागरिको हित र संरक्षण, अपाङ्गता भएका ब्यक्तिको विकास र संरक्षणका साथै समुदायमा सिमान्तकृत वर्गको रूपमा रहेका यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यकको सशक्तीकरणको सवालमा कार्य गर्ने जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालय खारेजी हुँदा महिला तथा बालबालिका कार्यालय मार्फत संचालनमा रहेका करोडौंको चालुकोष, मानव बेचविखन तथा ओसारपसार विरुद्धको कोष, लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष, एकल महिला सुरक्षा कोष, बालबालिका उद्धार कोषजस्ता कोषहरूमा रहेको रकम उद्देश्य अनुरूप परिचालनमा समस्या सृजना हुँदै गयो ।

समुदाय बस्तीस्तरबाट शुरुवात भएको महिला विकास कार्यक्रम महिला तथा बालबालिका कार्यालय हुँदै विभाग र मन्त्रालयको रूपमा Top to Bottom नभएर Bottom-up Approach मा आधारित संगठन हो । महिलाका लागि उत्पादन ऋण व्यवस्था कार्यक्रम पि.सी.आर.डब्लू. कार्यक्रमको तेश्रो पक्षको मुल्याङ्कनबाट महिला विकास कार्यक्रम लक्षित समुदायको बसोबास रहेको जिल्ला सदरमुकामभन्दा टाढा समुदायस्तरबाट सुरु भएको समुदायमा आधारित कार्यक्रम हो । विश्वका करिब १८९ मुलुकबाट प्रतिनिधित्व भएको सन १९९५ मा चिनको राजधानी बेइजिङमा सम्पन्न चौथो विश्व महिला सम्मेलनले लिएको मुख्य सन्देश विश्वलाई नारीका आँखाले हेर तथा महिलासँग सम्बन्धित १२ सरोकारका सवाल क्षेत्रमा महिला विकासका निम्ति काम गर भन्ने थियो । उक्त १२ वटा क्षेत्रमध्ये संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि समेत एक क्षेत्र हो । उक्त सम्मेलन पश्चात नेपालले बि.स.२०५२ मा महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना भएको हो तथा साविकमा स्थापनाकालदेखि स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको महिला विकास महाशाखा र जिल्लास्थित महिला विकास कार्यालय वि. स.२०५७ सालमा महिला तथा समाज कल्याण मन्त्रालय अन्तर्गत समायोजन भएको हो । तसर्थ समुदायस्तरमा रहेको महिला विकास कार्यक्रम महिला तथा बालबालिका कार्यालय हुँदै विभाग र मन्त्रालयरूपमा Top to Bottom नभएर Bottom to Top Approach मा आधारित सङगठन हो । महिलाका लागि उत्पादन ऋण व्यवस्था कार्यक्रम देशका ४१ जिल्लामा सफलतापूर्वक संचालन भए पश्चात उक्त पि.सि. आर.डब्लु कार्यक्रम प्रभावकारीता मुल्याङ्कन तेस्रो पक्षाबाट गराईएको थियो । उक्त मुल्याङ्कनबाट महिला विकास कार्यक्रम दक्षिण एशियाको महिला सशक्तीकरणको क्षेत्रमा One of the Champion program को रूपमा उल्लेख गरिएको कारणबाट समेत महिला विकास कार्यक्रम अत्यन्त प्रभावकारी र महत्वपूर्ण कार्यक्रमको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

३. कथ्यौरी

महिला विकास कार्यक्रमले महिलाको पाँच प्राथमिकता मध्ये केही प्राथमिकतालाई सम्वोधन गर्न सञ्चालन गरिने् कार्यक्रम र त्यहाँ प्रस्तुत हुने सवाललाई उजागर गर्न र सम्वोधन गर्ने गरिन्थ्यो तलको कथ्यौरिबाट थप प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

भर्खर १५ पुगेर १६ वर्षमा टेकेकी रसुवाकी किशोरी गत्लाङ्की ग्याल्मो तामाङ्ग (नाम परिवर्तन) रामरमिता, मेला–उत्सव भनेपछि हुरुक्क हुन्थिन्।टोलछिमेक वरपर कहींकतै नाचगान हुने खबर थाहा पाउनेबित्तिकै कुदेर पुगिहाल्थिन्।

एक दिन गोल्जुङ गुम्बामा मेला लाग्ने भयो।उनी साथीहरूसँगै मेलामा गइन्।रात छिप्पिँदै गयो।नाचगान चलिरहेकै थियो।जतिजति रात गहिरिँदै जान्थ्यो, त्यति त्यति जाडो बढ्न थाल्दै गएको थियो।मजेत्रोले मुख छोपेर साथीसँगै गुम्बाको पिँढीमा सुतिन् ग्याल्मो।निष्पट अँध्यारोमा ग्याल्मोको अस्मिता लुटियो।एकजना होइन, तीन–तीन जनाबाट उनी सामूहिक बलात्कारमा परिन्।अविवाहित ग्याल्मो गर्भवती भइन्। गर्भपतन गराउने सुविधा र सूचनाबारे उनी बेखबर थिइन्।१० महिनापछि ग्याल्मोले छोरालाई जन्माइन्।कुमारी आमा बन्नुको पीडा एकातिर, अर्कोतिर छोराको एक्लो अभिभावक पहाड जत्रो गह्रौं भारी।छोरा छिरिङ(नाम परिवर्तन)लाई ज्याला मजदुरीको काम गरेर नजिकैको सामुदायिक विद्यालयमा पढ्न पठाइन्।छिरिङले कक्षा ३ मात्र के पास गरेका थिए, गाउँका बालकहरू उच्च शिक्षाका लागि भारत जाने भए। मूलतः हिमाली भेगबाट किशोरलाई लामा शिक्षाका निम्ति भारतको लद्दाख लगायत सहरमा पढ्न पठाउने प्रचलन छ।लाम लागेर खादामाला लगाएर भारत जाने ताँतीमा छिरिङ पनि सामेल भए र गए।यता ग्याल्मोको विवाह भयो, घरजम गरिन्। विवाहपछि ग्याल्मोले दुई छोरालाई

जन्म दिइन्। केही वर्षपछि दुर्भाग्यवश ग्याल्मोका श्रीमानको मृत्यु हुन गयो। यसै क्रममा भारत गएका ग्याल्मोका छोरा छिरिङले लामा शिक्षा पढ्दै थिए। लामा विषयकै उच्च शिक्षाका निम्ति छिरिङलाई नागरिकता आवश्यक पर्ने भयो। गुरूहरूको सर-सल्लाह बमोजिम नागरिकता बनाउन छिरिङ घर आए। ग्याल्मो छोरालाई लिएर जिल्ला प्रशासन कार्यालय धुन्चे रसुवामा आइन्। बाबुको किटानीसहित सिफारिस माग्यो, कार्यालयले। ग्याल्मोले छिरिङको बाबु को हो भनी बताउन सकिनन्। बिहे गरेको श्रीमानलाई बाबु कायम गर्न स्थानीय तहमा गइन्। तर आफ्नै छोराहरूले अंश दिनुपर्दछ भनेर विरोध गरे। ग्याल्मोले छोरा छिरिङको नागरिकता बनाउन नसकेको पीडा महिला विकास कार्यालयले आयोजना गरेको नेतृत्व विकास तथा न्यायमा पहुँचसम्बन्धी पाँचदिने तालिममा रुँदै बताइन्। आमाको नामबाट नागरिकता पाउने हकको व्यवस्था र कार्यान्वयनको अवस्थाको टीठलाग्दो प्रतिक हो यो घटना । ग्याल्मो एक प्रतिनिधि पात्र मात्र हुन् ।

त्यस्तै रोल्पाकी मीरा (नाम परिवर्तन) गाउँमा महिला विकास कार्यक्रम लागू भएपश्चात् महिला समूहमा आबद्ध भइन्। समूहबाट प्रौढ कक्षामा सहभागी हुने मौका पाइन् । परिवार नियोजनका विभिन्न साधनको बारेमा जानकारी पाइन् । दुई छोरा र एक छोरीकी आमा बनिसकेकी मीराका श्रीमान् भारतमा मजदुरी गर्थे । वर्षमा दुईपटक अचानक कुनै खबर नगरी घर आउने गर्थे । मीराले स्थानीय स्वास्थ्य कार्यकर्ताको परामर्शपश्चात् तीन महिने सुई डिपो निरन्तर लगाउने गर्थिन् । यस्तैमा उनका श्रीमान् दशैं–तिहारको समयमा एक–दुई महिनाको छुट्टीमा घर आए ।

एक दिन मीरा स्वास्थ्य चौकीमा सुई लगाउन जान के लागेकी थिइन्,श्रीमानले 'किन सुई लगाउनुपर्‍यो, म नभएको मौकामा परपुरुषसँग सल्कनका लागि सुई लगाएकी' भन्दै कपाल समातेर लछारपछार गरे। ठूला भइसकेका छोराछोरीका अगाडि अपशब्द बोली गालीगलौज गर्दै कुटपिट गरे । त्यसपछि मीराले छिमेकी महिला समूहकी सदस्य नीरा सारु मगर (नाम परिवर्तन)लाई आफ्ना दुःख सुनाइन् । उनकै सल्लाहमा मीरा दाउराघाँस गर्न जान्छु भनेर स्वास्थ्य संस्थामा गई तीनमहिने सुईलाई निरन्तरता दिइन् ।

मीरा नाम्लो डोको बोकेर घरबाट हिँड्थिन् । साथीले घाँस दाउराको भारी ठिक्क पारेर राख्थे, त्यतिन्जेलसम्म मीरा स्वास्थ्य संस्थामा सुई लगाएर फर्किन्थिन्। साथीले बाटोमा ठिक्क पारिदिएको भारी बोकेर घर आउँथिन्। रोल्पाको लिवाङमा महिला तथा बालबालिका कार्यालयद्वारा सञ्चालित प्रजनन् स्वास्थ्य र सुरक्षित मातृत्वसम्बन्धी सातदिने तालिमका सहभागी अन्य दिदीबहिनीबीच रुँदै सुनाएको कथाको अंश हो यो। महिलाको यौन र प्रजनन् अधिकारको प्रयोगमा कतिसम्म बाँधिएका छन् भन्ने चित्रण गर्छ यो सन्दर्भले। समाजमा महिलामाथिको हिंसालाई मानव अधिकारको मुद्दाका रूपमा सम्बोधन गर्न नसकिएका कारण बलात्कार तथा यौन दुर्व्यवहारका घटनामा दिन प्रतिदिन वृद्धि भएका छन्। संसारमा बलात्कारका घटना अन्य अपराधभन्दा कम सार्वजनिक हुने गरेको विभिन्न अध्ययनले देखाउँछ। नेपालको अवस्था झनै दुःखलाग्दो छ। प्रहरीको प्रतिवेदनअनुसार आठ वर्षे बालकदेखि ७६ वर्षे वृद्धसम्म बलात्कारमा संलग्न भएका र बलात्कारका आरोपी अधिकांश पुरुष १९ देखि ३५ वर्ष उमेर समूहमा पर्ने देखिन्छ। दर्ता भएका घटनामा १६ महिनाकी दूधे बालिकादेखि ७६ वर्षीय वृद्धा समेत बलात्कारको जघन्य अपराधबाट पीडित हुने गरेका छन्। हरेक दिनजसो महिलाहिंसा र बलात्कारका घटना बाहिर आउने गरेका छन्। समाजमा हिंसाका घटना दबाएर राख्ने तथा ढाकछोप गरी बाहिर ल्याउन नदिने उजुरी नगर्ने प्रचलन बिस्तारै हट्दै गएको पाइन्छ ।

तर, कानुनको कार्यान्वयन पक्ष अझै फितलो हुनाले ग्याल्मो तामाङ्ग जस्ता कुमारी आमाले संविधानमा व्यवस्था भएको आमाको वंश र पहिचान सहितको नागरिकता सन्तानलाई प्रदान गर्न सकेका छैनन्। जसले गर्दा पहिचान र प्रतिनिधित्वमै विभेद कायमै रहेको छ। त्यसैगरी मीराले सन्तान कहिले, कति र कसरी जन्माउने भन्ने सुरक्षित

मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको उपयोग गर्न नपाई उल्टै चरम हिंसा र दुव्यर्वहारको सामना गर्नुपरेको छ।

४. महिला हिंसा अन्त्यको निम्ति अन्तराष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय प्रयास

सन् १९६० नोभेम्बर २५ का दिन डेमिनिकन रिपब्लिका एकै परिवारका तीन साहसी दिदी-बहिनी (प्याट्रिया, मिनर्भा र मारिया) को तत्कालीन त्रुजिलो तानाशाह सरकारले कायरतापूर्ण हत्या गरेको थियो। तीन दिदीबहिनीको बलिदान, त्याग र उच्च साहसको सम्मान गर्दै २५ नोभेम्बरलाई ल्याटिन अमेरिकी देशमा महिलाहिंसा विरुद्धको दिवसका रूपमा मनाउन थालिएको हो। सन् १९९१ मा क्यानडाका युवाले सेतो रिबन बाँधेर महिलाहिंसा विरुद्धको दिवस मनाउने प्रतिबद्धता जनाएका थिए। जसको उद्देश्य 'म हिंसा सहन्न, आफू पनि गर्दिन र देखेमा प्रतिकार गर्छु' भन्ने रहेको छ। अतः सेतो रिबन लैंगिक हिंसा नगर्ने प्रतिबद्धताको प्रतीक पनि हो। नेपालमा समेत वि.सं. १९२५ मा नेपालको पूर्वी पहाडको भोजपुरमा जन्मिएकी योगमाया न्यौपानेले तत्कालीन नेपाली समाजमा महिलाविरुद्ध हुने गरेको अन्याय अत्याचार कुसंस्कारको विरुद्ध सामाजिक परिवर्तन र महिला अधिकारको शंखघोष गरेकी थिइन्। समाजमा चलेको चेतनाको लहर सँगसँगै श्रीमानको मृत्यु हुँदा एउटै चितामा श्रीमती जल्नुपर्ने बर्बरतापूर्ण सतीप्रथा र मानिसलाई पशुसरह किनबेच गर्ने, अन्यायपूर्ण काममा लगाउने दासप्रथाको चन्द्रशमशेरले अन्त्य गरे। डेमिनिकन रिपब्लिकका तीन साहसी दिदीबहिनीको तत्कालीन त्रुजिलो तानाशाह सरकारको विरोध गर्दा भएको हत्यालाई स्मरण गरी अन्तर्राष्ट्रिय महिलाहिंसा विरुद्धको दिवस मनाइरहँदा हाम्रै माटोमा जन्मिई हुर्किएर तत्कालीन जहाँनियाँ राणाशासन तथा समाजमा रहेका पितृसतात्मक सोच मूल्य-मान्यता, शोषण, जातीय विभेद र छुवाछुत, चरम लैंगिक विभेदविरुद्धको अभियान सञ्चालन गर्दागर्दै १९९८ असार २२ गते आफ्ना ६८ भन्दा बढी अनुयायीका साथ अरूण नदीमा हाम फाली जलसमाधि लिएकी योगमाया न्यौपानेलाई लैंगिक हिंसा विरुद्धको अभियन्ताका रूपमा नेपाली समाजले स्मरण गर्नु पर्दछ।

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धी सन् १९७९ को प्रावधान तथा संयुक्त राष्ट्रसंघको आयोजनामा सम्पन्न पहिलो विश्व महिला सम्मेलन मेक्सिको १९७५, त्यसैगरी दोश्रो विश्व महिला सम्मेलन १९८० कोपनहेगेल, अन्तराष्ट्रिय नारी वर्ष (१९७५) संयुक्त राष्ट्रसंङ्घिय नारी दशक (१९७६-८५), तेश्रो विश्व सम्मेलन १९८५ क्येन्याको राजधानी नैरोविमा भएको र महिला विकास सम्वन्धि अन्तराष्ट्रिय स्तरमै अभियान सृजना गरेको थियो । फलस्वरूप संसारभर महिला विकास सम्वन्धि कार्यक्रम समेत सञ्चालन गर्ने घोषणा भएको थियो। त्यस पश्चात विकासमा महिला सहभागिताको विषय विकासको मूल सवालको रूपमा स्थापित हुँदै गयो । विश्वका विभिन्न स्थानमा महिला लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी नारी दशकका रूपमा मनाइयो। सोहि अनुरूप नेपालमा पनि विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिदै आएको पाईन्छ ।

लैङ्गिक हिंसा अन्त्यको लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास सन् १९९१ देखि संयुक्त राष्ट्र संघले घोषणा गरेसँगै अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा २५ नोभेम्बर देखि १० डिसेम्बरसम्मको अवधिलाई लैंगिक हिंसाविरुद्धको १६ दिने अभियानका रूपमा विभिन्न कार्यक्रमसहित मनाउने गरिएको छ। नेपालमा २०५४ सालदेखि लैंगिक हिंसाविरुद्धको १६ दिने अभियान विभिन्न सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी मनाउने गरिएको भएता पनि वि.स.२०७५ मंसिर २ मा मन्त्रिपरिषद्को बैठकले ९ देखि २४ मंसिर (२५ नोभेम्बर देखि १० डिसेम्बर २०१८ सम्म) लाई सामाजिक सचेतनासहित लैंगिक हिंसा विरुद्धको अभियान सञ्चालन गर्न संघीय सरकारका मन्त्रालय तथा निकाय सातैवटा प्रदेश सरकार, ७७ वटै जिल्ला समन्वय समिति, ७५३ स्थानीय तह एवं त्यसका वडाहरू, सरोकारवाला निकायहरू, सामाजिक संघ-संस्थालाई आह्वान गर्ने र प्रत्येक वर्ष नोभेम्बर २५ तारिखलाई महिलाहिंसा विरुद्धको

अभियान दिवसको रूपमा मनाउने निर्णय गरेको थियो । महिला विकास कार्यक्रमले शुरूवाती दिनहरूमा महिला समुह गठन, बचत संकलन तथा परिचालन, समिति तथा संस्थागत विकास प्रकृयामा महिला सशक्तीकरणको ध्वजाबाहक संस्थाको रूपमा काम गर्ने गरेको पाईन्छ । क्रमशः नेपालमा समेत लैङ्गिक हिंसा सम्वोधनको सवाल सशक्तरूपमा उठ्न थाल्यो । समुदायमा महिला तथा किशोरीहरूमाथि हुने यौनजन्य दुर्व्यबहार र हिंसा दिन प्रतिदिन बाहिर आउन थाले । सबैभन्दा सुरक्षित ठानिएको घर र घर भित्रकै आफन्तबाट महिला तथा किशोरीहरू असुरक्षित रहेको जानकारी बाहिर आउन थाल्यो । नेपालको अन्तरीम संविधान २०६३ ले समतामुलक समावेशी समाजको परिकल्पना गरे अनुरूप मानव बेचविखन तथा ओसारपसार विरुद्धको ऐन २०६४, घरेलु हिंसा कसुर र सजाय ऐन २०६६ को तर्जुमा र कार्यान्वयनसँगै महिला विकास कार्यक्रमको समेत दायरा फराकिलो हुँदै गयो । तसर्थ महिला विकास कार्यक्रम मार्फत गठन र परिचालन गरिएका महिला संस्था अन्तर्गत निगरानी समुह गठन परिचालन गरियो । निगरानी समुहले समुदायका स-साना समस्याको परामर्श तथा मध्यस्थता गर्ने साथै स्थानीयस्तरमा समाधन हुन नसक्ने संवेदनशिल लैङ्गिक हिंसाका घटनाको सम्वन्धित निकायमा पुर्‍याउने समुदायको पहरेदारको रूपमा काम गर्ने स्थानीय संरचना स्थापना र परिचालन भएका थिए ।

५. महिला विकासको अवधारणागत विकासक्रम

सन् १९७० को शुरुवातमा विकासमा महिलाहरू भन्ने अवधारणा ल्याइयो । यस अवधारणाले परम्परागत मान्यताहरू परम्परागत कृषि तथा घरायसी कामबाट महिलाहरूलाई आधुनीकिकरणतर्फ उन्मुख गराउन मद्धत गरेको देखिन्छ । यसले विकासका कार्यहरूमा महिला र पुरुष दुबैको समान महत्व दिदैं हरेक विषयका साथसाथै महिलाहरूको गुणस्तरीय जीवन, शिक्षा, स्वास्थ्य, ज्याला आदिमा जोड दिएको थियो । त्यसैगरी सन् १९७० को दशकको अन्त्यतिर उस्तै उस्तै रूपमा महिला र विकास भन्ने अवधारणको विकास भएको देखिन्छ । यस अवधारणाले महिलाहरूलाई आर्थिक विकासका क्रियाकलापहरूमा सकृयरूपमा सहभागी गराउने कुरामा नै जोड दिएको पाईन्छ । त्यस्तै महिलाहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको अर्को प्रयास विकासमा लैंगिक सहभागिता हो । यो मान्यता सन् १९८० को दशकमा आएको देखिन्छ । यस अवधारणाले विकासमा महिला पुरुष दुबैको अन्तरसम्बन्ध र भुमिकालाई जोड दिनुका साथै महिला र पुरुष सामाजिक विकासमा एक अर्काका परिपूरक भएको र दुबैको सामुहिक सहभागितामा मात्र विकासका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुनसक्ने कुरालाई बिशेष महत्व दिएको देखिन्छ । महिला सशक्तीकरणको सन्दर्भमा १८ डिसेम्वर १९७९ मा अमेरिकाको न्यूयोर्कमा सम्पन्न महिलाहरूमाथि हुने सबै किसिमका विभेदहरूको अन्त्यका लागि भएको सम्मेलन The Convention on The Elimination of all form of Desecration against Women CEDAW महिला अधिकार र सशक्तीकरणको कोशेढुंगाको रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा योजनाबद्ध विकासको शुरुवात २०१३ सालदेखि भएता पनि छैटौ आवाधिक योजनादेखि नीतिगत व्यवस्था अनुसार महिला विकासको शुरूवात भएको हो । त्यसैगरी महिला सशक्तीकरणको निम्ति विभिन्न नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गरेको मुलुकी देवानी संहिता, मुलुकी अपराध संहिता, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) नियमावली, बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार ऐन, राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, श्रम ऐन, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, कानुनी सहायता सम्बन्धी ऐन, अपराधपीडित संरक्षण ऐन, लगायतका मुख्य-मुख्य राष्ट्रिय कानुनको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । त्यसैगरी नेपालले महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने

महासन्धि र सोको ऐच्छिक प्रोटोकल अनुमोदन तथा पक्षराष्ट्र भई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणका क्षेत्रमा राज्यस्तरबाटै प्रतिबद्धता जनाई विभिन्न प्रयास गर्दै आइरहेको छ । मूलतः चौथो विश्व महिला सम्मेलनले परिष्कृत रूपमा लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणका निम्ति १२ वटा सरोकारका क्षेत्र पहिचान गरी कार्ययोजना १९९५ नै तयार गरेको थियो। उक्त कार्ययोजनाको प्रत्येक पाँच-पाँच वर्षमा समीक्षा गरी थप प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउँदै आएको छ । यसरी नै नेपालको १६औं योजनामा लैंगिक समानतामूलक राष्ट्र, सोच तथा महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागितासहित सारभूत समानता कायम गर्ने लक्ष्य लिएको छ । राष्ट्रिय लैंगिक समानता नीतिमा लैंगिक समानतायुक्त राष्ट्र निर्माणको दीर्घकालीन सोच तथा सबै क्षेत्रमा महिलाको सारभूत सहभागिता सुनिश्चित गर्दै आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणद्वारा लैंगिक समानता कायम गर्ने परिदृश्य अंगीकार गरिएको छ । महिलाको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा सशक्तीकरण गर्ने र कानुनी तथा व्यावहारिक रूपमा महिला, पुरुष, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकबीच समानता स्थापित गर्ने लक्ष्य राष्ट्रिय लैंगिक समानता नीतिले लिएको छ ।

६. नेपालमा महिला सशक्तीकरणकै निम्ति राज्यले प्रदान गर्ने विभिन्न छुट, सेवा, सुविधा र सहुलियतहरू

महिला सशक्तीकरणकै निम्ति महिलाका लागि राज्यले विभिन्न छुट, सेवा, सुविधा र सहुलियत प्रदान गर्दै आएको छ । महिलाको प्रारिश्रमिक आयमा १० प्रतिशत कर छुटको व्यवस्था गरेको छ। जमिनमाथिको स्वामित्व बढाउन आ.ब.२०६४।६५ देखि जग्गा पास रजिस्ट्रेसनमा हिमाली क्षेत्रमा ५० प्रतिशत, एकल महिलालाई ३५ प्रतिशत र अन्य महिलाको हकमा २५ प्रतिशत छुट दिइएको छ । उक्त राजस्व छुटको व्यवस्थाले महिलाको जमिनमाथिको स्वामित्व करिव २६ प्रतिशत पुगेको छ । विना धितो उद्यम सञ्चालन गर्न ४ देखि ६ प्रतिशत ब्याजमा १५ लाखसम्मको ऋण प्राप्त गर्न सक्ने ऋण सहुलियतको व्यवस्था गरेको छ। महिलाको नाममा उद्योग दर्ता गर्दा लाग्ने दर्ता दस्तुरमा ३५ प्रतिशत छुट, औद्योगिक सम्पत्ति डिजाइन पेटेन्ड ट्रेडमार्क दर्ता गराउँदा लाग्ने दस्तुरमा २० प्रतिशत छुटको प्रावधान गरेको छ । महिला उद्यमशीलता विकास कोषबाट एक आर्थिक वर्षमा ५ लाख रूपैयाँसम्म ६ प्रतिशतको ब्याजदरमा कर्जा प्रवाह, नवप्रवर्तनकारी उद्यम सञ्चालन गर्न महिलालाई २ प्रतिशत ब्याजदरमा १५ लाख रूपैयाँसम्म बिना धितो कर्जा सुविधाको व्यवस्था गरेको छ।

त्यसैगरी वैदेशिक रोजगारमा छनोट भएका महिलाले अभिमुखीकरण तालिम लिदा तिरेको शोधभर्ना गर्ने व्यवस्था छ । आमा सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत स्वास्थ्य संस्थामा सुत्केरी गराएको र चारपटक गर्भजाँच गराएका महिलालाई यातायात तथा अन्य सुविधाबापत हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्रमा क्रमशः तीन हजार आठ सय, दुई हजार आठ सय, एक हजार आठ सय रूपैयाँ पाउने व्यवस्था छ। दुर्गम क्षेत्रमा ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको निःशुल्क हवाई उद्धार, उपचार र घर फर्किदा २० हजार रूपैयाँ यातायात सहयोगको व्यवस्था गरिएको छ । मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेका स्थानीय तहका विपन्न महिलाहरूलाई जिविकोपार्जन सुधार सम्वन्धि सिप विकास तालिम पश्चात व्यवसाय शुरु गर्न प्रति लक्षित महिलालाई जनही रु.२६ हजार टेवापूँजी अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालय मार्फत महिला उद्यमीलाई आवश्यकता अनुसार उपयुक्त प्रविधि सहयोग मार्फत उद्यम/व्यवसायतर्फ आकर्षित गर्दै महिला उद्यमीको संख्यामा बढोत्तरी ल्याउनु, उद्यम/व्यवसाय प्रवर्द्धनका लागि प्रविधि सहयोग उपलब्ध गराई महिला उद्यमी तथा उद्यमको क्षमता अभिवृद्धि गर्न महिला उद्यमीलाई उपयुक्त प्रविधिको प्रयोगबाट उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन् । रोजगार, स्वरोजगार र उद्यमशीलताको माध्यमबाट महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा टेवा पुर्याउने उद्देश्यले छनौटमा परेका उत्कृष्ट महिला उद्यमिलाई जनही २ देखि ३ लाख तथा

उद्यमी समुहलाई प्रतिसमूह ३ देखि ५ लाख अनुदान सहयोग बराबरको प्रविधि सहयोग अनुदान प्रदान गरिदै आएको छ ।

त्यस्तै महिला निजामती कर्मचारी सुत्केरी भएमा ९८ दिन तलबी बिदा, पुरुष निजामती कर्मचारीका लागि १५ दिन तलबी सुत्केरी स्याहार बिदा र दुई सन्ततिसम्मका लागि ५ हजारका दरले शिशु स्याहार भत्ताको व्यवस्था जस्ता सकारात्मक विभेद विशेष सहुलियतको व्यवस्था राज्यबाट प्रदान भएका छन् । यिनै प्रयासका कारण नेपालमा महिलाको स्थिति र अवस्थामा सकारात्मक परिवर्तनका सूचक देखिन थालेका छन्।

७. विभिन्न नीतिगत तथा कार्यक्रमगत प्रयासबाट महिलाको वर्तमान अवस्था

नेपालको कुल जनसंख्याको ५१.४ प्रतिशत महिला रहेका छन्। जसमध्ये करिव १० लाख महिला एकल रहेका छन् । लैंगिक विकास सुचकाङ्क ०.८८५ छ । आर्थिक सहभागिता, निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता, राजनीतिक सहभागिता निर्णय तथा आर्थिक स्रोत साधनमा पहुँच र नियन्त्रण आधारमा मापन गरिने् लैंगिक सशक्तीकरण मापक सूचकाङ्क ०.४६ छ। सामाजिक सशक्तीकरण सुचकाङ्क ०.५८ छ । शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तरमा महिला र पुरुष बीचमा गहिरो खाडल रहेकोलाई स्वास्थ्य, सशक्तीकरण र श्रम बजारको क्षेत्रमा महिलाको सहभागिताका आधारमा मापन हुने लैंगिक असमानता सूचक ०.४७६ ले देखाउछ। नेपाल मानव विकास सूचकाङ्क प्रतिवेदन, २०२५ अनुसार ०.६२२ प्राप्ताङ्क सहित १४५औं स्थानमा रहेको छ । महिला साक्षरता ६९.४ प्रतिशत (राष्ट्रिय जनगणना २०७८), महिलाको श्रमशक्ति सहभागिता दर २७.६ प्रतिशत, लैंगिक अनुपात १०६.४० प्रतिशत छ । राजनैतिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता स्थानीय तहमा ४१ प्रतिशत, प्रदेशसभामा ३४.४ प्रतिशत, संघीय व्यवस्थापिकामा ३२.७ प्रतिशत र राष्ट्रियसभामा ३७.७ प्रतिशत छ। संवैधानिक आयोग २० प्रतिशत महिलाको सहभागिता रहेको छ । नेपालको ७५३ स्थानीय तहका ६७४३ वडा मध्ये महिला वडा अध्यक्ष ६९ रहेका छन् । यो अत्यन्त न्यून सहभागिता हो । त्यस्तै ७५३ मेयर तथा अध्यक्ष मध्ये २५ जना महिला अर्थात् ३.३% को सहभागिता रहेको छ । अधिकांश स्थानीय तहमा महिला उप-प्रमुखमा निर्वाचित भएको अवस्था छ । सर्वोच्च अदालतमा २ जना महिला न्यायाधिश तथा उच्च अदालतमा २३ जना र जिल्ला अदालतमा २२ जना महिला न्यायधिश कार्यरत रहेको पाईन्छ । निजामती सेवामा महिलाको सहभागिता २९.४ प्रतिशत, स्वास्थ्य सेवामा ४७ प्रतिशत सहकारीको सञ्चालकको रूपमा महिला सहभागिता ४० प्रतिशत छ । महिलाको घरजग्गामा स्वामित्व ३३.९३ र लैंगिक उत्तरदायी बजेट ४१ प्रतिशत रहेको छ ।

८. निष्कर्ष

तसर्थ पहिले छोरीको लागि लगानी, ल्याउछ सुनौलो विहानी; दुई सन्तान ईश्वरका बरदान,महिलाको परिवार नियोजन तथा प्रजनन् स्वास्थ्य सुरक्षित मातृत्व अन्तर्गत विभिन्न सचेतामुलक तालिमलाई अभियानकै रूपमा समेत सञ्चालन गरियो। आगामी दिनमा माथि सूचकमा देखिएको प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत र थप प्रभावकारी बनाउँदै महिलाको स्याहारमुलक कामको मुल्य कायम गर्ने, सम्पतिमा सहज पहुँच स्थापित गर्ने, अंश र बंशको अधिकारलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन जोड दिनुपर्दछ। लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणका लागि सरकारले सम्बन्धित राष्ट्रिय कानुनको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुका साथै सकारात्मक विभेद र महिलाका निम्ति विभिन्न छुट, सेवा, सुविधा र सहुलियत प्रदान गर्दै आएका कारण केही सुधारका संकेत देखिएको छ। तसर्थ लामो नीतिगत,संरचनागत तथा कार्यक्रमगत प्रयास स्वरूप प्राप्त उपलब्धिको रक्षा गर्दै नविन परिवेशमा थप मागमा आधारित कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै नेपालमा सङ्घिय शासन प्रणालीको अवलम्वनसँगै सङ्घ,प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको शासकीय स्वरूपलाइ अवलम्बन गरिएको छ । नेपालको सङ्घियता समन्वय, सहकार्य

र सहअतित्वको सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । नेपालको संविधानले संघको ३५ वटा एकल अधिकारलाई अनुसूची-५ मा समेटिएको छ ।अनुसूची-६ मा प्रदेश सरकारका २१ वटा अधिकारलाई समावेश गरेको छ भने त्यस्तै अनुसूची-७ मा संघ र प्रदेशको २५ वटा साझा अधिकारको सूची रहेका छन् । त्यसैगरी अनुसूची-८ मा २२ वटा स्थानीय तहका एकल अधिकार समेटिएको छ भने संविधानको अनुसूची-९ मा संघ,प्रदेश र स्थानीय तहको १५ वटा साझा अधिकारको रूपमा समावेश गरिएको छ । ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन स्थानीय तहको एकल अधिकार सूचिमा रहेको/समावेश गरिएको छ । संविधानको अनुसूची-५ अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सुचीमा वा साझा सूचीमा उल्लेख नभएको कुनै विषय तथा सो संविधान र संघीय कानूनमा नतोकिएको विषय संघको अवशिष्ट अधिकारको रूपमा रहने संवैधानिक प्रावधान अनुसार महिला, बालबालिका र लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको विकास, संरक्षण र ससक्तीकरण गर्नका साथै नेपाल पक्षराष्ट्र बनेका महासन्धि, सन्धिको कार्यान्वयन र रिपोटिङ गर्न जिल्ला, प्रदेश र संघिय तहमा चुस्त, दुरुस्त र प्रभावकारी संरचना स्थापना गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ। त्यसैले विगतमा महिला तथा बालबालिका विभागद्वारा सम्पादन गर्दै आएका कार्यक्रमहरूलाई समेट्दै लैङ्गिक समता, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक ब्यक्तिको हित, विकास, संरक्षण तथा सशक्तीकरणको निम्ति मन्त्रालयको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भे गरी उपर्युक्त छरितो विभागस्तरीय तथा प्रदेशस्तरीय र जिल्लास्तरीय संयन्त्र तथा संरचना तयार गरी कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरुः

- नेपालको संविधान २०७२,कानून किताव व्यवस्था समिति,नेपाल सरकार
- नेपालमा महिला निम्ति राज्यले प्रदान गर्ने विभिन्न छुट,सेवा,सुविधा र सहुलियतहरू २०७४
- महिला विकास कार्यक्रम वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, २०७३/२०७४, महिला तथा बालबालिका विभाग
- लैङ्गिक समानता नीति,२०७७
- Gender Equality in Nepal (Facts and Figures)2024,Ministry of Women, Children and Senior Citizen,

बालअधिकार संरक्षण रणनीति

✍छबिन्द्र पराजुली *

सारांश

आजका बालबालिका नै भोलिका सफल रणनीतिज्ञ, उद्योगी, व्यवसायी, डाक्टर, इन्जिनियर, वकिल, पाइलट, प्राध्यापक, वैज्ञानिक, लगानीकर्ता, आई.टी. विज्ञ आदि बन्ने हुनाले उनीहरूको सर्वाङ्गिण विकासका लागि परिवार, समाज र राष्ट्रले आजैको दिनदेखि उचित वातावरण बनाउदै बालबालिकाका लागि लगानी बढाउनु अति आवश्यक रहेको छ । नेपालमा बालबालिकाको अवस्थामा सुधार ल्याउन बालश्रम, बालविवाह, कुपोषण, हिंसा, डिजिटल दुर्व्यसन तथा विद्यालय छोड्ने समस्यामा सुधार ल्याउन अझै नयाँ चुनौतीहरू देखिएका छन्। आजका बालबालिकालाई बाल हिंसा, बाल दुर्व्यबहार र अन्य आपराधिक क्रियाकलापबाट सुरक्षित राख्दै भोलिको नेपाल सुरक्षित राख्न आजदेखिनै बाल अधिकारको उचित संरक्षण र परिपालना गरी बालबालिकालाई राष्ट्रले अपेक्षा गरेअनुरूप असल नागरिक बनाउन तथा वर्तमान *Gen-Z* पुस्ताका इच्छा र आकांक्षालाई सम्बोधन गर्न सकिनेमा विश्वस्त हुन सकिनेछ ।

शब्दकुञ्जी: बालअधिकार, सरोकारवाला (Stakeholders), संवेदनशील सामाजिक क्रियाकलापहरू, Gen-Z पुस्ता, कानूनी औजार (Legal Tools), बाल सुधार गृह, बाल अदालत, सशक्तीकरण

पृष्ठभूमि

सामान्यतया शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, संवेगात्मक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक रूपमा पूर्ण विकास नभएको अवस्थालाई बालबालिका भन्न सकिन्छ । **बालबालिका सम्बन्धि ऐन, २०७५** ले १८ वर्ष उमेर नपुगेका व्यक्तिलाई बालबालिका भनि परिभाषित गरेको छ । त्यसैगरी संयुक्त राष्ट्रसंघको **बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९** ले पनि १८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका मानेको छ । नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३९ मा बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ । सारमा भन्नुपर्दा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, संवेगात्मक र सामाजिक रूपमा विकासको चरणमा रहेका १८ वर्षमुनिका व्यक्ति नै बालबालिका हुन्।

आजका बालबालिका नै भोलिका सफल रणनीतिज्ञ, उद्योगी, व्यवसायी, डाक्टर, इन्जिनियर, वकिल, पाइलट, प्राध्यापक, वैज्ञानिक, लगानीकर्ता, आई.टी. विज्ञ आदि बन्ने हुनाले उनीहरूको सर्वाङ्गिण विकासका लागि परिवार, समाज र राष्ट्रले आजैको दिनदेखि उचित वातावरण बनाउँदै बालबालिकाका लागि लगानी बढाउनु अति

* सह सचिव, नेपाल सरकार

आवश्यक रहेको छ । बालबालिकाको संरक्षण, विकास र उनीहरूको हित प्रवर्द्धनका लागि प्रचलनमा रहेका कानूनी प्रावधानहरूको व्यापक प्रचारप्रसार गर्दै बालबालिकामैत्री व्यवहार राज्यका सबै निकायहरू लगायत निजी क्षेत्रका व्यवसायिक प्रतिष्ठानहरूले समेत प्रदर्शन गर्नुपर्ने टड्कारो खाँचो महसुश गरिएको छ ।बालबालिकाको बौद्धिक विकास बिस्तार गर्ने, निर्णय क्षमता बढाउने तथा नविनतम सोचसहित उच्च कौशल प्रदर्शन गर्नेतर्फ अग्रसर गराउने किसिमका विद्यालयका पाठ्यक्रमहरू विकास गरी पठन-पाठन गराउनु अति आवश्यक रहेको छ ।

बालबालिकाको ईच्छा अनुसार उनीहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य र सञ्चारका आवश्यकतामा पहुँच वृद्धि गर्दै सुयोग्य नागरिक निर्माणका लागि बालबालिकाको उचित संरक्षण, हेरचाह र उचित व्यवहार प्रदर्शन गर्नु नै अभिभावकको कर्तव्य रहन्छ ।

नेपालका बालबालिकाको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण

संयुक्त राष्ट्रसंघीय **बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९** लाई नेपालले २०४७ साल भदौ २९ गते अनुमोदन गरी बालबालिकाको अधिकार तथा हकहितको संरक्षण तथा सम्वर्द्धन सुनिश्चित गर्नका लागि प्रतिवद्धता जनाएको हुदा भदौ २९ लाई राष्ट्रिय वाल दिवसका रूपमा वर्षेनी मनाउँदै आईरहेको छ । नेपालको संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हकसम्बन्धि मौलिक हकको व्यवस्था गरी विभिन्न १० वटा हकहरूको संवैधानिक प्रत्याभूति गरिएको छ । कानूनी रूपमा बालबालिका सम्बन्धि ऐन, २०७५ र नियमावली, २०७८ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । नीतिगत रूपमा बालबालिका सम्बन्धि राष्ट्रिय नीति २०६९ रहेको छ । त्यसैगरी संस्थागत संयन्त्रका रूपमा महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद लगायतका निकायहरू बाल अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशिल रहेका छन् ।

नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार बालबालिकाको जनसंख्या ९८ लाख ६९ हजार ५ सय ८३ रहेको छ । जसमा पुरुषको संख्या ५१ लाख १४ हजार ५०५ (५१.८२%) रहेको छ भने महिलाको संख्या ४७ लाख ५५ हजार ०७८ (४८.१८%) रहेको छ । कुल जनसंख्यामा करिव ३३.८ प्रतिशत बालबालिकाको जनसंख्या रहेको पाईन्छ । नेपाल सरकारले वि.सं. २०८७ सालसम्म बालमैत्री स्थानीय तह घोषणा गर्ने लक्ष्य लिएको छ । आ.व. २०८०/८१ सम्म एउटा उपमहानगरपालिका, १९ वटा नगरपालिका र ४ वटा गाउँपालिका गरी जम्मा २४ वटा स्थानीय तहहरू बालमैत्री घोषणा भैसकेका छन् ।

शैक्षिक सत्र २०८१ मा आधारभूत तह (कक्षा १-८) को खुद भर्नादर ९४.१ प्रतिशत र माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) को खुद भर्नादर ५५.८ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । शैक्षिक सत्र २०८१ मा कक्षा ८ सम्मको टिकाउ दर ८६.५ प्रतिशत, कक्षा १० सम्मको टिकाउ दर ६६.९ प्रतिशत र कक्षा १२ सम्मको टिकाउ दर ४०.६ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ ।

सबै किसिमका खोप पाएका बालबालिकाको प्रतिशत आ.व. २०७८/२०७९ मा ९१.२ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । नवजात शिशु मृत्युदर प्रति १,००० जीवित जन्ममा २१ मृत्यु हुने गरेको र शिशु मृत्युदर २८ पुगेको देखिन्छ । स्वास्थ्य संस्थामा बच्चा जन्माउनेको प्रतिशत उल्लेख्य रूपमा बढेको छ, २०२२ मा ७९% सम्म बढेको छ र घरमा बच्चा जन्माउने १९% मा घटेको छ । प्रहरी प्रधान कार्यालयको तथ्याङ्क अनुसार आ.व. २०७९/८० मा सडक दुर्घटना लगायत विभिन्न प्रकारका दुर्घटनामा परी मृत्यु हुने बालबालिकाको संख्या ५९७ जना रहेको छ । नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२ को

तथ्यांक अनुसार १५-१९ वर्षका १४% किशोरीहरूले उमेर नपुगी गर्भधारण गरेको देखिन्छ । आ.व. २०७९/८० मा ५ वर्षमुनिका कूल ३०,०७,६४८ जना बालबालिकामध्ये २२,२६,७१५ जना (७४ प्रतिशत) बालबालिकाको जन्मदर्ता भएको देखिएको छ भने सोही उमेर समूहका ७,८०,९३३ जना बालबालिकाको जन्मदर्ता नभएको देखिएको छ । अपाङ्गगता भएका १९ वर्षसम्मका व्यक्तिहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति ४२.४७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने त्यसपछि बहुअपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू १०.७७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा १४० जना बालबालिका लागूपदार्थ दुर्व्यसनीमा संलग्न भई पक्राउ परेका छन् भने ७५ जना बालबालिका लागूपदार्थ ओसारपसारमा संलग्न भएको पाइएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको नेपाल बहुक्षेत्रीय क्लस्टर सर्वेक्षण, २०७१ (सन् २०१४) अनुसार ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका ३७.४ प्रतिशत बालबालिका श्रममा संलग्न रहेकोमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको नेपालमा बालश्रम प्रतिवेदन, २०७८ अनुसार नेपालमा ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका १५.३ प्रतिशत बालबालिका श्रममा संलग्न रहेको देखिएको छ । नेपालमा बालबालिकाको अवस्थामा सुधार ल्याउन बालश्रम, बालविवाह, कुपोषण, हिंसा, डिजिटल दुर्व्यसन तथा विद्यालय छोड्ने समस्यामा सुधार ल्याउन अझै पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ।

बालबालिकाका क्षेत्रमा कार्यान्वयनमा रहेका कानूनी औजारहरू

बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्ने उद्देश्यले बालबालिका सम्बन्धी ऐन र कानून कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिकाको निम्न अधिकारहरू उल्लेख गरेको छः-

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
१.	बाँच्न पाउने अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार हुने । • नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार र बालबालिकाको विकासको लागि बालबालिकामाथि हुन सक्ने दुर्घटनाको रोकथाम, जोखिमको न्यूनीकरण लगायतका प्रतिरोधात्मक र सुरक्षा सेवाका लागि आवश्यक उपाय अवलम्वन गर्नुपर्ने ।

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
२.	नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुने । • बालबालिका जन्मेपछि निजको बाबु वा आमाले बालबालिकाको नाम राखि प्रचलित कानून बमोजिम जन्मदर्ता गर्नुपर्ने । • जबरजस्ती करणी वा प्रचलित कानून बमोजिम सजाय हुने हाडनाता करणीबाट जन्मिएका बालबालिकाको आमाले चाहेमा आमाको नाम मात्र उल्लेख गरी जन्म दर्ता गरिदिनु पर्ने । • प्रत्येक बालबालिकाले जन्मेपछि निजको बाबुआमाको सहमतीबाट राखिएको थर वा त्यस्तो सहमती हुन नसकेमा निजको बाबुको थर आफ्नो नाम पछाडि प्रयोग गर्न पाउने । • बालबालिकाले चाहेमा आफ्नो बाबु वा आमा वा दुवैको थर प्रयोग गर्न पाउने । • पितृत्वको ठेगान नलागेका बालबालिकाले आफ्नो नाम पछाडि आमाको थर प्रयोग गर्न पाउने । • बाबु वा आमा दुवैको ठेगान नलागेका बालबालिकाले संरक्षकद्वारा दिइएको थर आफ्नो नाम पछाडि प्रयोग गर्न पाउने । • कुनै बालबालिकाको थरको विषयमा विवाद उठेमा अन्यथा प्रमाणित भएकोमा बाहेक निजले बाबुको थर प्रयोग गरेको मानिने । • आमा, बाबु वा संरक्षकले अनुचित लाभ लिने मनसायले बालबालिकाको पहिचान लुकाउने गरी नाम थर परिवर्तन गर्न नहुने ।

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
३.	भेदभाव विरुद्धको अधिकार	• कुनै पनि बालबालिकालाई निज, निजको परिवार वा संरक्षकको धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा, संस्कृति, वैचारिक आस्था, शारीरिक वा मानसिक अवस्था, अपाङ्गता, वैवाहिक स्थिति, पारिवारिक हैसियत, पेशा, स्वास्थ्य स्थिति, आर्थिक वा सामाजिक स्थिति, भौगोलिक क्षेत्र वा अन्य यस्तै कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नहुने । • कसैले पनि बालबालिकाको पालनपोषण, शिक्षा वा स्वास्थ्योपचारमा छोराछोरी, छोरा छोरा वा छोरी छोरी वा अघिल्लो पति वा पत्नी वा पछिल्लो पति वा पत्नीबाट जन्मेको छोराछोरीका बीच कुनै भेदभाव गर्न नहुने । • कसैले पनि आफ्नो छोरा, छोरी र धर्मपुत्र, धर्मपुत्री वा आफ्नो संरक्षणमा रहेका बालबालिका बीच कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नहुने । • कुनै महिला र पुरुषको वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुनु अघि र वैवाहिक सम्बन्ध कायम भएपछि निजहरूबाट जन्मेका बालबालिकाको पालनपोषण, शिक्षा वा स्वास्थ्योपचारमा कुनै भेदभाव गर्न नहुने ।
४.	बाबु आमासँग बस्ने र भेटघाट गर्ने अधिकार	• कुनै पनि बालबालिकालाई निजको ईच्छा विपरित बाबु वा आमाबाट भिन्न वा अलग गर्न नहुने । • बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको लागि आवश्यक भएमा कुनै बालबालिकालाई बाबु वा आमाबाट अलग गरी कुनै संरक्षकले जिम्मामा राख्न बाल अदालतले आदेश दिन सक्ने । • बालबालिकाको अहित हुने भनी बाल अदालतले रोक लगाएको अवस्थामा बाहेक बाबु वा आमा वा दुवैसँग भिन्न वा अलग बसेको बालबालिकालाई बाबु आमासँग व्यक्तिगत सम्बन्ध कायम राख्न वा नियमित रूपमा प्रत्यक्ष सम्पर्क वा भेटघाट गर्ने अधिकार बालबालिकामा रहने । • धर्मपुत्र र धर्मपुत्री राख्ने व्यक्तिले धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री हुने बालबालिकालाई आफ्नो जन्म दिने बाबुआमासँग भेटघाट, सम्पर्क तथा पत्राचार गर्न दिनुपर्ने । • वैकल्पिक हेरचाह गर्ने व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो हेरचाह वा संरक्षणमा रहेका बालबालिकालाई निजलाई जन्म दिने बाबुआमा वा निजको परिवारसँग भेटघाट गर्न दिनुपर्ने ।

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
५.	संरक्षणको अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकबाट उचित हेरचाह, संरक्षण, पालनपोषण र माया प्राप्त गर्ने अधिकार रहने । • बालबालिकाको हेरचाह, संरक्षण तथा पालनपोषण गर्ने सम्बन्धमा बाबुआमाको दायित्व समान रहने । • बाबुआमाको सम्बन्ध विच्छेद भएको वा अन्य कुनै कारणले अलग बसेको अवस्थामा बालबालिकाको पालनपोषणको खर्च आर्थिक क्षमताअनुसार बाबुआमा दुवैले व्यहोर्नु पर्ने । • कुनै पनि बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकले आफ्नो छोराछोरी वा संरक्षकत्वमा रहेका बालबालिकालाई बेवारिसे छोड्न वा त्याग्न नपाउने । • अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित, जोखिममा परेका वा सडकमा बस्ने बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट तोकिए बमोजिम विशेष संरक्षण पाउने अधिकार रहने । • प्रत्येक बालबालिकालाई निजको बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षक, शिक्षक तथा अन्य व्यक्तिबाट हुने हरेक किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा र यातना, हेला, अमानवीय व्यवहार, लैङ्गिक वा छुवाछुतजन्य दुर्व्यवहार, यौनजन्य दुर्व्यवहार र शोषण विरुद्ध संरक्षण प्राप्त गर्ने अधिकार रहने । • प्रत्येक बालबालिकालाई आर्थिक शोषण हुनबाट संरक्षण पाउने अधिकार रहने र बालबालिकालाई हानी हुने वा तिनीहरूको शिक्षामा बाधा अड्चन पुग्ने वा स्वास्थ्य, शारीरिक, मानसिक, नैतिक, सामाजिक विकासमा हानी पुग्ने कुनै पनि कामबाट संरक्षित रहन पाउने अधिकार हुने । • कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी र सशस्त्र समूहमा भर्ना गर्न र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सशस्त्र द्वन्द्व वा राजनीतिक उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न नपाइने । • कसैले पनि सशस्त्र द्वन्द्व वा जस्तोसुकै प्रतिकूल अवस्थामा कुनै पनि बाहनामा बालबालिकाको हितको लागि प्रयोग हुने विद्यालय लगायतका स्थान, सेवा वा सुविधामा आक्रमण वा सोको सञ्चालन एवं व्यवस्थापनमा अवरोध गर्न वा गराउन नहुने । • चौध वर्ष मुनिका बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा घरेलु कामदार वा कमलरीको रूपमा राख्न नहुने ।

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
६.	सहभागिताको अधिकार	• आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम भएका बालबालिकालाई आफूलाई असर पार्ने विषयमा परिवार, समुदाय, विद्यालय वा अन्य सार्वजनिक निकाय वा संस्था लगायतबाट गरिने् विषयमा सहभागी हुने अधिकार रहने ।
७.	अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई प्रचलित कानून बमोजिम स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो कुरा राख्ने अधिकार रहने । • प्रत्येक बालबालिकालाई प्रचलित कानूनको अधिनमा रही आफ्नो हक, हित र सरोकारको विषयमा सूचना माग्ने र पाउने अधिकार रहने ।
८.	संस्था खोल्ने र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको लागि बाल क्लब वा संस्था खोल्ने वा शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार रहने ।
९.	गोपनीयताको अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई निजको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार र चरित्र सम्बन्धी विषयमा गोपनीयताको अधिकार रहने । • कसैले पनि बालबालिकाको चरित्रमा आघात पार्ने वा निजलाई लाज, ग्लानी वा अपहेलना हुने किसिमको निजको व्यक्तिगत सूचना, विवरण, फोटो, भिडियोको सिर्जना, सूचना सङ्कलन, प्रकाशन, मुद्रण, प्रदर्शन, बिक्री वितरण वा कुनै पनि माध्यमबाट प्रवाह गर्न वा गराउन नहुने । • कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेका वा पीडित बालबालिकाको नाम, थर, ठेगाना, उमेर, लिङ्ग, पारिवारिक पृष्ठभूमि, आर्थिक स्थिति, कसूर तथा त्यस सम्बन्धमा कुनै कारवाही भएको भए सो लगायत बालबालिकाको पहिचान खुल्ने विषय गोप्य राख्नु पर्ने र कानून बमोजिम बाहेक अन्यत्र प्रयोग गर्न नहुने ।

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
१०.	अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष अधिकार	• अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विशेष संरक्षणको व्यवस्था हुने । • अपाङ्गता भएका प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो मान प्रतिष्ठा सुनिश्चित गर्ने, आत्मनिर्भरता प्रवर्द्धन गर्ने, समाजमा सक्रिय रूपले सहभागी हुने तथा सम्मानजनक रूपमा बाँच्न पाउने अधिकार रहने । • अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विशेष हेरचाह पाउने र समाजमा घुलमिल हुन तथा आफ्नो व्यक्तिगत विकासका लागि शिक्षा, तालिम, स्वास्थ्य स्याहार सेवा, पुर्नस्थापना सेवा, रोजगारीको तयारी तथा मनोरञ्जनका अवसर प्राप्त गर्ने अधिकार रहने । • अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई सार्वजनिक सेवा, सुविधामा समान पहुँच र उपभोगको अधिकार हुने ।
११.	पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई उचित पोषण, सफा खानेपानी तथा दुई वर्षसम्मका बालबालिकालाई स्तनपानको समेत अधिकार रहने । • गर्भवती महिला र बालबालिकालाई रोगबाट बच्न आवश्यक खोपहरू लिन पाउने र राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य सेवा उपभोग गर्न पाउने, उमेर र परिपक्वता अनुसार शरीर, प्रजनन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी पाउने अधिकार रहने । • प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत स्वास्थ्य उपचार निःशूल्क रूपमा प्राप्त गर्ने अधिकार रहने ।

क्र.सं.	अधिकारको व्यवस्था	अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू
१२.	खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक अधिकार	• प्रत्येक बालबालिकालाई निजको उमेर र रूची अनुसारको खेल खेल्ने र खेलकूदमा सहभागी हुने अधिकार रहने । • प्रत्येक विद्यालयले पठन पाठन बाहेकको समयमा बालबालिकालाई खेलकूदमा सहभागी हुन प्रोत्साहन गर्ने र त्यसको लागि आवश्यक उपयुक्त खेलकूदस्थल र खेलकूद सामग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने । • प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो उमेर, रूची र आवश्यकता अनुसार बालमैत्री मनोरञ्जन गर्ने अधिकार हुने । • प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो हित प्रतिकूल नहुने गरी आफ्नो धर्म, संस्कृति, चलन, रीतिरिवाज र आस्था अनुरूप सांस्कृतिक क्रियाकलापमा भाग लिने अधिकार रहने ।
१३.	शिक्षाको अधिकार	• ६ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई आफ्नो उमेर र विकासको स्तर अनुसार उपयुक्त ढंगले सिक्न पाउने तथा प्रारम्भिक बाल विकासको अधिकार रहने । • प्रत्येक बालबालिकालाई प्रचलित कानून बमोजिम आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशूल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशूल्क रूपमा बालमैत्री वातावरणमा पाउने अधिकार रहने । • प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो विशेष शारीरिक तथा मानसिक अवस्था अनुसार प्रचलित कानून बमोजिम उपयुक्त अध्ययन सामग्री तथा शिक्षण विधि मार्फत् शिक्षा पाउने अधिकार रहने । • दलित बालबालिकालाई प्रचलित कानून बमोजिम छात्रवृत्ति सहितको निःशूल्क शिक्षा पाउने अधिकार रहने ।

बालअधिकार संरक्षणका लागि सरोकारवाला (Stakeholders) को भूमिका र दायित्व

क्र.सं.	सरोकारवाला	दायित्व
१.	परिवार वा संरक्षक	• बालबालिकाको हेरचाह, पालनपोषण र वृत्ति विकासमा बाबु आमा दुवैको समान दायित्व र जिम्मेवारी रहने । • बालबालिकालाई हेरचाह, पालनपोषण र संरक्षण गर्ने, शिक्षा, स्वास्थ्य उपचार लगायत व्यक्तित्व विकासका अवसरहरू उपलब्ध गराउने, माया ममतापूर्ण वातावरण उपलब्ध गराउने र सुरक्षित तथा सुनिश्चत भविष्यको लागि उचित मार्गदर्शन गर्ने, दायित्व र भूमिका बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकले खेल्नु पर्ने । • बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकले विद्यालय जाने उमेरका प्रत्येक बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गराउने र शिक्षा आर्जनको समुचित वातावरण उपलब्ध गराउने भूमिका निभाउनु पर्ने । • बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा शारीरिक वा मानसिक विकासमा असर पर्ने गरी श्रम सम्बन्धी कार्य गराउन नहुने व्यवस्थाको पालना गर्नुपर्ने । • बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकले ६ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकालाई निवास वा अन्य स्थानमा एक्लै छाड्न वा उमेर पुगेको व्यक्तिको साथमा नलगाई एक्लै अन्यत्र पठाउन नहुने दायित्व पालना गर्नुपर्ने ।
२.	राज्य र सरकारी संयन्त्रः शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका सार्वजनिक निकायहरू	• विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको पालनपोषण, संरक्षण, स्वास्थ्य र शिक्षा लगायतका आधारभूत आवश्यकताको व्यवस्था मिलाउने दायित्व राज्यको रहने । • शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका कार्यमा संलग्न सार्वजनिक निकायहरूले विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सहयोग उपलब्ध गराउने ।

क्र.सं.	सरोकारवाला	दायित्व
३.	सञ्चार क्षेत्र	• बाल अधिकारको उल्लंघन र बालबालिकाको हित प्रतिकूल नहुने गरी सूचना प्रकाशन वा प्रसारण गर्ने दायित्व सञ्चार क्षेत्रको रहने । • सही, तथ्यपरक र वास्तविक बाल अधिकार प्रवर्द्धन सम्बन्धी सचेतनामूलक सूचनाहरू वा प्रकाशनहरू प्रकाशित गरी आम रूपमा बाल अधिकारको प्रवर्द्धन र प्रचार प्रसार गर्ने दायित्व र भूमिका सञ्चार माध्यमहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने ।
४.	राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्	• बालबालिकाको अधिकार तथा हक हितको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्ने केन्द्रिय निकायका रूपमा राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्ले भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने । • राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्लाई बाल अधिकार संरक्षण, सम्वर्द्धन र प्रवर्द्धन लगायतका कार्यमा सक्रिय रूपले अन्य सरोकारवालाहरूले सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्ने । • राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्लाई बाल अधिकार संरक्षणको क्षेत्रमा सक्रिय पार्ने ।
५.	बाल अदालत	• बालबालिका प्रति न्याय सम्पादनमा व्यवहार गर्दा बाल अधिकारका विषयहरू प्रति संवेदनशिल भई कसूरका विषयमा अनुसन्धान गर्ने । • नियन्त्रणमा लिएका बालबालिकालाई बालमैत्री वातावरणमा सोधपुछ गर्ने । • नियन्त्रणमा लिएका बालबालिकालाई आवश्यकतानुसार बाल मनोविज्ञको परामर्श तथा मनोसामाजिक सहयोग पुर्‍याउने । • बालमैत्री वातावरणमा मुद्दाको सुनुवाई र किनारा गर्ने ।
६.	बाल गृह	• विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको संरक्षण गर्न तथा उपयुक्त पुनर्स्थापना नभएसम्म वा १८ वर्ष नपुगेसम्म संरक्षण गर्न बाल गृह सञ्चालन गरी संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व स्थानीय तह, प्रदेश सरकार र संघीय सरकारको रहने । • बाल गृह सञ्चालनमा तीनै तहका सरकारले भूमिका खेल्नुपर्ने ।

क्र.सं.	सरोकारवाला	दायित्व
७.	बाल सुधार गृह	• बाल सुधार गृह सञ्चालकहरूले बाल सुधार गृह सञ्चालन गर्दा बालबालिका प्रति उचित व्यवहार र संरक्षणको कार्य गर्नुपर्ने । • बाल सुधार गृहलाई बालबालिकाको आचरण र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन बालबालिकालाई शारीरिक सजाय नदिने गरी सञ्चालन गर्ने दायित्व सञ्चालकको रहने ।
८.	महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय	• बालबालिकाको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने तथा सबै सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै सही अर्थमा बाल अधिकारको संरक्षण, सम्वर्द्धन र परिपालना गर्ने केन्द्रीय निकायका रूपमा मन्त्रालयले भूमिका निभाउनुपर्ने ।
९.	केन्द्रीय बाल न्याय समिति	• बाल न्यायसँग सम्बन्धित कार्य गर्ने फरक फरक निकाय/संघ, संस्था आदिसँग समन्वय लगायतका कार्य गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व केन्द्रीय बाल न्याय समितिले निभाउनु पर्ने । • प्रत्येक जिल्लामा रहने जिल्ला बाल न्याय समितिले सम्पादन गरेका असल अभ्यासहरूबारे सरोकारवाला निकायहरूलाई जानकारी गराउने ।

बालबालिकाका अधिकार संरक्षणका लागि लिनुपर्ने रणनीतिहरू

१. बालबालिकाका अधिकारका सम्बन्धमा कानूनी रूपमा व्यवस्था गरिएका प्रावधानहरूलाई आम जनमानसमा पुग्नेगरी व्यापक रूपमा प्रचार प्रसार गर्ने रणनीति ।

२. बाल अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशिल संघ-संस्थाहरूको क्षमतालाई सुदृढीकरण गर्दै सशक्तीकरण गर्ने र बाल अधिकार संवेदनशील समाज निर्माण गर्ने रणनीति ।

३. बालबालिकालाई परिवारका तर्फबाट असल नागरिक बनाउन पूरा गर्नुपर्ने दायित्व र जिम्मेवारीलाई वहन गर्न उत्प्रेरित गर्दै बाल प्रतिभा प्रस्फुठन गर्ने वातावरण तयार पार्ने रणनीति ।

४. उच्च गुणस्तरीय र प्रभावकारी बाल शिक्षाको आधार र दायरा बिस्तार गर्दै बालबालिका लक्षित विद्यालयका पाठ्यक्रममा सुधार गर्ने र बाल बालिकाका अधिकारको पृष्ठपोषण गर्ने रणनीति ।

५. समुदायमा आधारित बाल शिक्षा बिस्तार गर्दै अभिभावक र समुदाय दुबै Clusters लाई बाल अधिकारका बारेमा सशक्तीकरण गर्दै बालबालबालिकाका प्राकृतिक इच्छा र आकांक्षालाई परिपूर्ण गराउँदै बालबालिकालाई आफ्नो अभिष्ठ पूरा गर्न विभिन्न समुहले संबेदनशील सामाजिक क्रियाकलापहरूमा प्रयोग गर्ने कार्यलाई निरूत्साहित गर्ने रणनीति ।

६. सबै सरोकारवालाहरूलाई बाल अधिकारप्रति संवेदनशिल रहने वातावरण निर्माण गर्ने रणनीति ।

७. विद्यालयस्तरमा शैक्षिक पाठ्यक्रमका अतिरिक्त बाल अधिकारलाई सहयोग पुग्ने गरी अतिरिक्त बाल

कल्याणको कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने रणनीति ।

८. परिवारका सदस्यहरूलाई पनि शैक्षिक संस्था तथा विद्यालयहरू मार्फत् बाल अधिकारका विषयमा सुसूचित गर्ने रणनीति ।

९. बाल अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत गैर सरकारी संस्था (Non-state Actor) समेतलाई कार्य क्षेत्र तोकी (Mapping of the working Zones) नतिजामूलक कार्यमा लाग्न उत्प्रेरित गर्ने रणनीति ।

१०. बाल अधिकारका विषयमा समाजका सबै क्षेत्र र वर्गलाई सुसूचित गर्न व्यापक रूपमा सञ्चारका साधनमार्फत् पत्रपत्रिका तथा Online Mainstream Media समेतका प्रशारण माध्यमबाट सन्देश प्रवाह गर्ने रणनीति ।

११. बालबालिकाका अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशिल बाल सुधार गृह, बाल अदालत लगायत अन्य निकायहरूको क्षमता सुदृढीकरण गर्दै कनूनी औजार (Legal Tools) को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै बाल अधिकारको उपयोगलाई सुनिश्चित गर्ने रणनीति ।

१२. बाल अश्लीलता, बाल यौन दुर्व्यवहार लगायत बालबालिका विरुद्धका हिंसा जस्ता बाल अधिकारका अवरोधक विकृतिहरू/क्रियाकलापहरूलाई सामाजिक जागरण मार्फत् समाजबाट सदाका लागि हटाउने रणनीति ।

१३. बालबालिकाको शिक्षा, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सुबिधा र पोषणयुक्त खानेकुरामा पँहुच बृदि गर्दै बाल ब्यक्तित्व बिकास गर्ने रणनीति ।

१४. बालबालिकालाई मनोरन्जनात्मक क्रियाकलाप, खेलकुद आदिजस्ता अभियानहरूमा सरिक गर्ने अवसरहरू बिस्तार गर्दै लागू औषध कूलत तथा दुर्ब्यशनबाट टढै राख्ने रणनीति ।

१५. बालबालिका लक्षित डिजिटल साक्षरता र सुरक्षित इन्टरनेट प्रयोगलाई बढावा दिने रणनीति ।

निष्कर्ष

माथि उल्लेखित रणनीतिहरूको सफल कार्यान्वयन गर्न सकिएमा बाल अधिकारका विषयमा नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेका तथा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ र बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८ ले परिकल्पना गरेका कानूनी व्यवस्थाहरूको परिपालना भई बाल अधिकार संरक्षण र सम्वर्द्धनका क्षेत्रमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । यसका लागि विद्यमान संस्थागत संरचनाको सुदृढीकरण तथा आम सरोकारवालाको सक्रिय सहयोग र सहभागिता आवश्यक पर्ने देखिन्छ । बाल अधिकारको उचित संरक्षण र परिपालनाबाट बालबालिकालाई राष्ट्रले अपेक्षा गरेअनुरूप असल नागरिक बनाउन तथा वर्तमान Gen-Z पुस्ताका इच्छा र आकांक्षालाई सम्बोधन गर्न सकिनेमा विश्वस्त हुन सकिनेछ । बालबालिका राष्ट्रका कर्णधार र भविष्य हुन् । उनीहरूको संरक्षण, हेरचाह र समुन्नतिका लागि परिवार, समाज र राष्ट्रबीच सहकार्य अत्यावश्यक छ। समयअनुसार बदलिँदै गएको बालबालिकाको चाहना र चुनौतीलाई सम्बोधन गर्दै सुरक्षित, सक्षम र आत्मनिर्भर नागरिक बनाउदै दीगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्नु आजको आवश्यकता रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- सशक्तीकरण, वर्ष २१, पूर्णाङ्क २८, २०८२, महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- सशक्तीकरण, वर्ष १९, पूर्णाङ्क २६, २०८०, महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- नेपालको संविधान, २०७२, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- नेपाल सरकार (२०७५), बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- आर्थिक सर्वेक्षण आ.व. २०८१/८२, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- सोह्रौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाण्डौ
- www. arthikdainik.com
- www.mowcsc.gov.np
- www.nso.gov.np
- Chhabindra Parajuli, Governance and Bureaucracy, Bhundipuran Prakashan 2019, Kathmandu

जेन्जी आन्दोलन र बाल अधिकार

✍ तिलोत्तम पैडेल

पृष्ठभूमि :

हरेक युद्धमा सबैभन्दा बढी प्रभावित हुने भनेका बालबालिका, गर्भवती महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र ज्येष्ठ नागरिक हुन् । जसमध्ये पनि सबैभन्दा बढी बालबालिका नै प्रभावित हुने विषयले पहिलो विश्व युद्धको प्रभाव पछि नै बाल अधिकारको विषयले प्राथमिकता पाउन थालेको हो । नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा भएका विभिन्न नामका युद्ध र हिंसाका पहिलो शिकारमा बालबालिका नै परेको देखिएको छ । नालापानी, कालापानीका युद्धमा पनि बालबालिका र महिलाहरू सबै नै युद्धमा सामेल गरिएको थियो, सबैभन्दा कमजोर वर्गमा पर्ने भएका कारण स्वतः उनीहरू बढी प्रभावित हुने नै भए । यसैगरी हामीले जानेका विभिन्न घटनाक्रमहरूलाई हेर्दा २०४९ बैशाख २३ र २४ गते काठमाडौंमा भएको आन्दोलनमा घरको झ्यालमा बसेर हेरिरहेका बालक अनिस शाक्यलाई गोली लागेर मृत्यु भएको थियो भने उनकी बहिनी र बुबा पनि घाइते हुनुभएकै हो, माओवादी सशस्त्र युद्धका समयमा ३०० भन्दा बढी बालबालिकाको मृत्यु हुनुका साथै ८ सय भन्दा बढी बालबालिका घाइते भएका थिए, हजारौंका सङ्ख्यामा बालबालिकालाई अभियानको नाममा अपहरण गर्ने, युद्धमा सामेल गराउने, दोहोरो भिडन्तमा बालबालिका मारिने, घाइते हुने, अभिभावकहरू गुमाएका, अपाङ्गता भएका बालबालिकाका सवाल त्यतिकै जटिल छदैथियो । माओवादीका नाममा भएको दश वर्षे जनयुद्धका कारण आँकडामा देखिएका १७ हजारको मृत्युका कारण तथ्याङ्कमा नै हेर्ने हो भने लाखौं बालबालिका प्रभावित थिए । तत्कालीन समयका

मुकेश कायस्थ नेपालको दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/६३ का क्रममा घाइते भएका नेपालका जिउँदो शहीद हुन्। जनआन्दोलनका क्रममा अचेत बनेका बनेपाका मुकेश कायस्थको स्वास्थ्य स्थिति अझै सामान्य हुन सकेको छैन। २०६२ साल चैत २७ गते बनेपामा भएको आन्दोलनमा प्रहरीले चलाएको गोली लागेर अचेत भएका कायस्थलाई काठमाडौंको वीर अस्पतालमा करिब ११ महिनासम्म उपचार गरिएको थियो। जनआन्दोलनमा १५ वर्षीय मुकेशको कन्चटमा गोली लागेको थियो। मुकेश पछिल्लो अवस्थामा मोटाउँदै र स्वास्थ्यमा केही सुधार हुँदै गएको छ। २०६२ साल चैत २७ गते कन्चटमा गोली लाग्दा मुकेश १५ वर्षका थिए। उनले स्थानीय विद्यासागर बोर्डिङ स्कूलमा कक्षा ८ को परीक्षा दिइसकेका थिए।

मुकेश कायस्थ

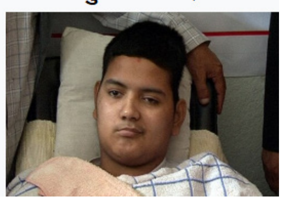

विभत्स घटनाहरू विद्यालयमा नै बङ्कर खनिने, बालबालिका बन्दुकको बिचमा पढ्नु पर्ने, युद्ध मैदानका रूपमा विद्यालयलाई प्रयोग गरिने् लगायतका धेरै बाल अधिकार विरुद्धका घटनाहरू घटेको तितो यथार्थ डोटीको मुडभरामा भएको घटना होस् या चितवनको बाँदरमुडेमा भएका घटनाले देखाउँछ (२०५२ फागुन १४ गते गोरखामा प्रहरीद्वारा १४ वर्षीय दिलबहादुर रम्तेलको गोली हानी हत्या जसलाई माओवादीले जनयुद्धको पहिलो शहिद घोषणा गरेको थियो)।

२०६२-०६३ मा भएको दोस्रो जनआन्दोलनका समयमा पनि धेरै बालबालिका प्रभावित भएका थिए । बालबालिकाको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार त महिनौंसम्म अबरुद्ध भएको थियो । २०५८ सालमा भएका दरबार हत्या काण्डमा पनि राजकुमारी श्रुतिका छोरीहरू आमा विहिन हुन पुगेका थिए । हरेक युद्ध, विपद् र हिंसाका गतिविधिमा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूपमा बालबालिका परेका नै हुन्छन् ।

२०८२ भाद्र २३ र २४ भएको जेन्-जेट (Gen-Z) भनेर परिभाषित गरिएको समूह भनेको सन् १९९७ देखि २०१२ सम्म जन्मेका व्यक्तिहरूको समूहलाई जेन्-जेट वा जेन्जी भनी परिभाषित गरिएको हुँदा यो शब्दलाई अहिलेको कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाले समेटेको छैन । तर यसै समूहका विभिन्न गतिविधिमा बालबालिकाको प्रयोग भएको छ । नेपालको संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि लगायतका दस्तावेज र बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ अनुसार यस उमेर समूहभित्रका १२ देखि १८ वर्षसम्मका बालबालिकालाई कुनै पनि यस्तो सशस्त्र द्वन्द्वात्मक र हिंसात्मक अभियानमा विद्यालय पोशाकमा नै समावेश गर्न गराउन जोकसैले पनि नपाइने व्यवस्था स्पष्ट रहँदा रहँदैपनि जेन्जी आन्दोलनका क्रममा ९ जना बालबालिका घाइते हुन पुगे, कति बालबालिकाले अभिभावक गुमाउन पुगे, बालबालिकालाई लुटपाट र गैरकानुनी काममा संलग्न गराइयो, ३ जना बालबालिकाको त मृत्यु नै भयो। कतिपय बालबालिका पढ्ने शैक्षिक संस्थाहरूमा भएको आगजनीका कारण बाल मानसिकतामा प्रतिशोध, घृणा, तनाव, दुःख र शोकका मानसिक समस्याहरू देखा पर्न थाले । यी सबै अवस्थाबाट बालबालिकालाई जोगाउन र संरक्षित गर्नका लागि हामीमा भएको कानूनी व्यवस्थाहरू अनुरूप स्थानीय सरकारमा बाल संरक्षण प्रणाली निर्माण र यसले सही दिशामा काम गर्नुपर्ने जरुरत परेको छ ।

यस आन्दोलनका क्रममा राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा गठित पाँच सदस्यीय समितिले तयार पारेको कार्य योजना अनुसार सार्वजनिक क्षेत्रमा क्षति भएका भवनको पुनर्निर्माण र मर्मतका लागि १९ अर्ब ९८ करोड ९८ लाख रुपैयाँ खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। यस्तै, सवारी साधन खरिद तथा मर्मतमा ६ अर्ब १६ करोड ८० लाख र अन्य भौतिक वस्तुहरूको व्यवस्थापनका लागि १० अर्ब १४ करोड ४२ लाख रुपैयाँ लाग्ने प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

समितिको प्रतिवेदन अनुसार दुई दिने आन्दोलनका क्रममा कुल ८४ अर्ब ४५ करोड ७७ लाख रुपैयाँ बराबरको भौतिक क्षति भएको उल्लेख गरिएको छ। यो क्षति नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १.३८ प्रतिशत र चालु आर्थिक वर्षको बजेटको ४.३० प्रतिशत हिस्सा हो। कुल क्षतिमध्ये ५३ प्रतिशत सरकारी र सार्वजनिक क्षेत्रको रहेको छ भने ४० प्रतिशत निजी क्षेत्र र ७ प्रतिशत सामुदायिक क्षेत्रको रहेको छ। प्रतिवेदन अनुसार मानवीय क्षतितर्फ कुल ७७ जनाले ज्यान गुमाएकोमा ७३ जना पुरुष र ४ जना महिला रहेका छन्। मृत्यु हुनेहरूमध्ये १३ देखि २८ वर्ष उमेर समूहका युवाहरूको सङ्ख्या ३९ रहेको छ।

सशस्त्र संघर्षका विषयमा हाल विद्यमान बाल अधिकारसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्थाहरू

बालबालिकामाथि हुने हिंसा, द्वन्द्वबाट बालबालिकाको हक, हित र अधिकारको सुनिश्चितताका लागि नेपाल

सरकारले नेपालको संविधानको धारा ३९ स्पष्ट रूपमा बालबालिकाको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ भने राज्यका नीति ५१ मा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको अधिकारको सुनिश्चितताका साथै यसको कार्यन्वयनका निम्ति राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०; बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५; स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४; विद्यालय शान्तिक्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८ लगायतका कानूनी आधारका साथै बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, दिगो विकास लक्ष्यले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र सर्वाङ्गीण विकासको अधिकारलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

बालबालिका र विद्यालय शान्ति क्षेत्र हुन् भन्ने विषयमा रहेका विद्यमान कानूनी व्यवस्थाहरू प्रसस्त रहेका छन् । नेपालको संविधानको धारा ३९ को उपधारा ४ मा कुनैपनि बालबालिकालाई कलकारखाना (बारुद् निर्माण गर्ने कारखाना, द्वन्द्वका बेला बाल भरिया आदि) खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाइने, उपधारा ६ मा कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न नपाइने, व्यवस्था रहेको छ ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ७ उपदफा ७ मा कुनैपनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी र सशस्त्र समूहमा भर्ना गर्न र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सशस्त्र द्वन्द्व वा राजनीतिक उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न पाउने छैन भनी उल्लेख गरेको छ । दफा ७ को उपदफा ८ मा कसैले पनि सशस्त्र द्वन्द्व वा जस्तोसुकै प्रतिकूल अवस्थामा कुनैपनि बहानामा बालबालिकाको हितको लागि प्रयोग हुने विद्यालय लगायतका स्थान, सेवा वा सुविधामा आक्रमण वा सोको सञ्चालन एवम् व्यवस्थापनमा अवरोध गर्न वा गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०

राष्ट्रिय बालबालिका नीतिको उद्देश्यमा बालबालिका विरुद्ध हुने शारीरिक र मानसिकलगायत सबै प्रकारका हिंसा विभेद, दुर्व्यवहार, शोषण र उपेक्षाको अन्त्य गर्नु रहेको छ भने रणनीति ११.६ को कार्यनीति १२.१.९ मा राजनीतिक दलका घोषणापत्रमा बाल अधिकारसम्बन्धी विषय समावेश गरी बालबालिकालाई न्याली, जुलुस, धर्नाजस्ता राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न गराउने कार्यलाई निषेध गर्न राजनीतिक दल तथा राजनीतिक दलका भातृ सङ्गठन र सामुदायिक संस्थासँग सहकार्यलाई अघि बढाइने विषय उल्लेख गरिएको छ ।

हाल नेपालमा विद्यालय शान्तिक्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८ पनि कार्यान्वयनमा रहेको छ । यसको लक्ष्य भनेको नै नेपालका सबै विद्यालयहरू शान्ति क्षेत्र हुनेछन् भन्ने हो । यसका उद्देश्यहरू- विद्यालयलाई सशस्त्र गतिविधि र अन्य हिंसाबाट मुक्त राख्नु, विद्यालयलाई दलगत राजनीतिक तथा अन्य हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्नु, विद्यालयलाई भेदभाव, दुर्व्यवहार, वेवास्ता र शोषणबाट मुक्त राख्नु रहेको छ ।

यस निर्देशिका अनुसार विद्यालय हाता र यसको वरिपरि सशस्त्र गतिविधि हुन नदिने, विद्यालय क्षेत्रमा सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्ष वा सशस्त्र समूहको उपस्थिति नभएको हुने, कुनैपनि सशस्त्र गतिविधिका लागि विद्यालयको प्रयोग नगर्ने, विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू अपहरणमा पर्ने, सशस्त्र समूह वा फौज गतिविधिमा भर्ती हुनुपर्ने, गैरकानुनी पक्राउ पर्ने, विभिन्न पक्षबाट यातना र धम्की प्राप्त हुने घटना नभएको हुनुपर्ने, विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूलाई सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्षबाट प्रयोग नगरिएको, कुनै समूह वा द्वन्द्वरत पक्षले विद्यालय हाता र यसको वरिपरि प्रशिक्षण वा सशस्त्र गतिविधि सञ्चालन र सुराकी गर्ने नगरेको, विद्यालय हाता र यसको वरिपरि कुनै पनि प्रकारको हतियार तथा

शैक्षिक प्रयोजनका लागि बाहेक जैविक रसायनिक विस्फोटक पदार्थ लिई प्रवेश नभएको, कुनै पनि बहानामा बिद्यालयलाई आक्रमण गर्ने, निसाना बनाउने, ढालको रूपमा प्रयोग गर्ने वा भौतिक क्षति पुऱ्याउने र जबर्जस्ती चन्दा असुल गर्ने नगरिएको, बिद्यालय हाता र यसको वरिपरि कुनै पनि बहानामा हिंसात्मक कार्य वा हिंसालाई बढावा दिने खालका कार्य हुने नगरेको, विभिन्न आस्था तथा विश्वास भएका विद्यार्थीहरू तथा शिक्षकहरूबीचमा आपसी सद्\भाव कायम भएको लगायतका विषय यस उद्देश्यमा समेटिएका छन् । यसले के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने बालबालिका र बालबालिका रहने स्थानहरू जहिले पनि सुरक्षित हुनु पर्दछ ।

बाल अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा मानव अधिकार घोषणापत्र-१९४८, जेनेभा महासन्धि १९४९, बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग तथा बाल बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा अश्लि बालसामग्री सम्बन्धी र यसका ऐच्छिक सन्धिपत्रहरूका साथै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १८२ समेतलाई नेपालले समर्थन र अनुमोदन गरेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग सम्बन्धी बाल अधिकार महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्र, २००० को पूर्ण पालना हुनु जरुरी हुन्छ । कुनैपनि बहानामा हुने युद्ध र द्वन्द्वमा बालबालिकालाई कुनैपनि पक्षले सहभागी गराउन र उनीहरूको अधिकार हनन् गर्न पाइदैन ।

जेन्जी आन्दोलनले बालबालिकामा पारेको प्रभावको विस्तृत विवरण

जेन्जीको परिभाषाका सन्दर्भमा कतैपनि आधिकारिक रूपमा उल्लेख गरेको अनुसन्धानात्मक ग्रन्थहरू प्राप्त हुन नसकेको समयमा अनलाईनमा खोजी गर्दा कसैले १९९७ देखि २०१२ सम्म प्रविधि, अनलाईन र मोबाइल वा स्मार्ट जमानामा जन्मेको पुस्तालाई जेन्जी भनिएको पाइएको छ भने कतै अर्काथरीले १९९० को दशकको मध्येदेखि २०१० सम्मको दशकमा अनलाईन, स्मार्ट फोन, डिभाइसमा जन्मेको जेन-वाइ (Gen-Y) पुस्ताको सन्तानको रूपमा उल्लेख गरेको पाइएको छ । प्रसिद्ध पुस्ता अध्ययनकर्ता Neil Howe and William Strauss ले भने जेन्जीलाई सुरुमा "Homeland Generation" भनेका थिए तर Gen-Z नाम नै सबैभन्दा धेरै चलनमा आयो । जेन्जीको नामाकरण सामुहिक रूपमा (Researchers+Media) गरिएको हो । कुनै एक व्यक्तिले यसको परिभाषा गरेको होइन भनी उल्लेख गरेको पनि अनलाइनमा प्राप्त भएको छ भने वास्तवमा यसको यकिन कुनै परिभाषा प्राप्त गर्न नसकेपनि सन् २०२५ को वर्षमा धेरै देशहरूमा यही पुस्ताको नेतृत्वमा धेरै हिंसात्मक द्वन्द्वले विश्वलाई नै ग्रस्त पारेको छ । यो समयावधिमा जन्मेका पुस्तालाई आजीवन जेन्जी नै भनि परिभाषित गरिने् अवस्था पनि देखिएको छ भने हाल नेपालमा अधिकांश व्यक्तिहरूको बुझाइमा युवा पुस्तालाई नै जेन्जी भनी परिभाषित गरिएको देखिन्छ । नेपालको राष्ट्रिय युवा नीति, २०८२ ले युवा भन्नाले १८ देखि ३५ वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिलाई जनाएको छ भने बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका भनि परिभाषित गरेको देखिएको छ । पुस्ताका सन्दर्भमा हेर्दा निम्नानुसारको वर्गीकरण गरिएको अनलाइनमा खोजी गर्दा देखिएको छ ।

विश्वभरका धेरै देशहरूमा जेन्जी आन्दोलनहरू क्रमशः चल्दै आएका थिए भने यसले नेपाललाई पनि सन् २०२५ मा अछुतो राख्न सकेन । नेपालमा वि.सं. २०८२ भदौ २३ र २४ (८ र ९ सेप्टेम्बर २०२५) मा, “जेन्-जी” बालबालिका र युवाले सामाजिक संजाल नियन्त्रण र भ्रष्टाचारविरुद्ध सुशासन तथा सरकारको जवाफदेहिता र पारदर्शिताको माग गर्दै सडकमा प्रदर्शन शुरु गरे । शुरुमा शान्तिपूर्ण रूपमा भएको प्रदर्शनमा घुसपैठ भई प्रदर्शनले उग्रता र राज्य पक्षको अत्यधिक बल प्रयोगका कारण हिंसात्मक बन्न पुग्यो र सोही दिन १९ जनाको मृत्यु समेत भयो । यस दुःखद घटनाको प्रतिक्रियास्वरूप भदौ २४ र २५ गते आन्दोलनले झन उग्ररूप

लियो । प्रदर्शनका सहभागीहरूले तत्कालीन प्रधानमन्त्री र तत्कालीन गृहमन्त्रीको राजीनामा माग गरे । सोही बमोजिम दुवैजनाले राजिनामा दिनुपर्ने र सुरक्षा घेराभित्र बस्नु पर्ने अवस्था समेत सिर्जना भयो । प्रदर्शनकारीहरूले उनीहरूको भाषामा नेपालमा जरा गाडेको भ्रष्ट प्रणालीको अन्त्य गरेर “जेन-जी” को भावनाअनुरूप नयाँ नेतृत्वको माग पनि अघि सारे । जुन विषय जेन्जी आन्दोलनको उद्घोष गर्ने क्रममा उल्लेख गरिएको भने थिएन । एकाएक परिस्थितिले नयाँ मोड र रूप लिँदै जान थाल्यो । यही आन्दोलनको क्रमागत ध्वंसात्मक गतिविधि र दमनका मुडभेडहरू तथा आगजनीहरूमा परी ७७ जना (योजना आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा गठित पाँच सदस्यीय समितिको प्रतिवेदन अनुसार)को मृत्यु हुन पुग्यो । जसमध्ये ३ (२ जना बालक र १ जना बालिका) जना बालबालिकाको पनि मृत्यु भएको थियो ।

यस समयमा नेपालमा जेन्-जी नेतृत्वको आन्दोलनमा बालबालिकालाई विद्यालय पोशाकमानै आन्दोलनमा आउन आह्वान गरिएको थियो । जेन्-जी पुस्ता भनिएका १२ देखि २८ वर्ष उमेर समूहमा तत्कालीन समयमा पर्ने व्यक्तिहरू नै मुख्य मोर्चामा रहने गरी आह्वान गरिएको आन्दोलनले अर्कै मोड लिन पुगेको जस्तो परिस्थिति पनि देखिएको थियो । दुई दिनसम्मको देशको अवस्था आतंकित र भयावह अवस्थामा गुज्रन पुगेको थियो । २३ गतेको गोली काण्ड र २४ गते भएको ध्वंसात्मक गतिविधिले डरलाग्दो रणभूमिको रूपमा देशका विभिन्न भागहरू जलिरहेको अवस्था देखिएको थियो ।

यस विषम परिस्थितिमा बालबालिका र युवा आन्दोलनमा होमिदा समेत यी बालबालिका र किशोरकिशोरी हुन् भन्ने विषयलाई नजरअन्दाज गरी प्रदर्शनका क्रममा बालबालिकाको अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको थियो जसले राजनीतिक आन्दोलनका समयमा देशको बाल संरक्षण प्रणालीका कमजोरीहरू उजागर गरेको थियो । बालबालिका र युवाहरूलाई टाउको, छाती र पेटमा गोली लागेको देखियो । बालबालिकालाई हिरासतमा लिइएको, यातना दिइएको र अश्रुग्याँस प्रहार गरी हानि पुर्‍याइएको थियो । यी सबै कार्यले नेपालको संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, यातनाविरुद्धको महासन्धि, नेपालको संविधानको धारा ३९, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०, विद्यालय शान्ति क्षेत्र राष्ट्रिय कार्यढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८ लगायतका नीतिगत र कानूनी व्यवस्था तथा बल प्रयोगसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरूको स्पष्ट उल्लङ्घन भएको देखाउँछ ।

जेन्जी आन्दोलनले बालबालिकामा पारेको असर

- ३ जना (२ बालक र १ बालिका) बालबालिकाको मृत्यु हुनु,
- बालबालिका घाइते हुनु,
- बालबालिकाले अभिभावक गुमाउनु,
- आन्दोलनको माहोलले सिर्जना गरेको परिस्थितिमा हौसिएर जोरी, आगजनी र विभिन्न हिंसात्मक गतिविधिमा बालबालिका प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुनु,
- बाल सुधार गृहमा कानुनी सजाय भुक्तान गरिरहेका बालबालिकाहरू सुधार गृहबाट बाहिर निष्कनु,
- बाहिर निष्कने समयमा भिडन्त हुँदा केहीको मृत्यु समेत हुनु,
- मानसिक र शारीरिक यातना पाउनु,
- बालबालिकामा आतंकको महसुस हुनु,
- राजनीतिक गतिविधिमा बालबालिका प्रत्यक्ष संलग्न भएको पहिलो आन्दोलनको सिकार हुनु,

- बालबालिका स्वयम् आफ्नो निर्णयमा भन्दा पनि अरूको उक्साहटमा लागि आन्दोलनमा सामेल हुनु,
- बालबालिकामा राजनीति र राज्यका संरचनाहरूप्रति वितृष्णा र असन्तुष्टि पैदा हुनु,
- असुरक्षा महसुस हुनु,
- अब के हुन्छ र के होला भन्ने अनिश्चितकालीन सोचमा बालबालिकाको मानसिक छटपटीमा पर्नु, आदि।

जेन्जी आन्दोलनले सिर्जना गरेको बालअधिकारको उल्लङ्घनको अवस्था

नेपालमा २ दिन चलेको छोटो समयको तर संकटासन्न अवस्थामा धकेलिएको आन्दोलनले बाल अधिकारमा गम्भीर प्रकृतिको व्यापक उल्लङ्घन भएको थियो । केही बालबालिकालाई छाती, टाउको र पेटमा गोली लागेको थियो । प्रहरीद्वारा बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिएर यातना दिएको पनि अवस्था थियो । एकजना बालकको अनुहारमा अश्रुग्यासको सेल लागेको थियो । जसले गर्दा उनको चोट निको हुन नै निकै समय लाग्ने अवस्था देखिएको थियो भने मानसिक चोट निकै गम्भीर हुन पुगेको देखिन्छ।

आन्दोलनका क्रममा बालबालिकाका निम्न अधिकारहरू उल्लङ्घन भएको देखिन्छः

१. बालबालिकाको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार

नेपालको संविधानको धारा १६, बालअधिकार महासन्धिको धारा ६ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञाको धारा ६, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३ ले प्रत्येक बालबालिकाको जन्मसिद्ध जीवनको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ । प्रहरीले गरेका गैरन्यायिक हत्याले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन गरेको छ ।

२. हिंसात्मक गतिविधिबाट संरक्षण हुन पाउने अधिकार

- नेपालको संविधानको धारा ३९, बालबालिका सम्बन्धी ऐनको दफा ७, बाल अधिकार महासन्धिको धारा १९ अनुसार राज्यले बालबालिकालाई सबै प्रकारका हिंसाबाट (कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायबाट हुने हिंसा समेतबाट) सुरक्षित राख्नुपर्ने दायित्व सिर्जना गरेको हुन्छ ।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐनको दफा ७ (७) अनुसार कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी र सशस्त्र समूहमा भर्ना गर्न र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सशस्त्र द्वन्द्व वा राजनीतिक उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न पाइनै छैन भनी व्यवस्था भएको भए तापनि आन्दोलनरत समूहले पनि विद्यालय पोशाकमा नै आन्दोलनमा सामेल हुन आह्वान गर्नु र आन्दोलनलाई नियन्त्रण गर्ने नाउँमा राज्य पक्षबाट पनि दमन हुनु र सो समयमा पनि बालबालिकाको अधिकारको विषयमा कुनै पनि पक्षले संरक्षणको दृष्टिकोणबाट नहेरिनु,
- यातनाविरुद्धको महासन्धिले पनि अमानवीय, क्रूर वा अपमानजनक व्यवहारलाई निषेध गरेको छ ।

३. शान्तिपूर्ण भेला हुन पाउने र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार

- नेपालको संविधानको धारा ३९, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ९, बाल अधिकार महासन्धिको धारा १३ र १५ का साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध धारा १९ र २१ ले बालबालिकालाई आफ्ना विचार व्यक्त गर्ने र शान्तिपूर्ण भेलामा

सहभागी हुने अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । विद्यालयकै पोशाकमा रहेका प्रदर्शनको समयमा बालबालिकाको हत्या गर्नुले यी अधिकारको गम्भीर उलङ्घन गरेको छ ।

४. जोखिमपूर्ण अवस्थाहरूमा विशेष संरक्षणको अधिकार

बालबालिकाको उमेर अवस्था अन्य वयस्क व्यक्तिको भन्दा बढी संवेदनशील तथा सङ्कटासन्न वर्गको उमेर भएको हुँदा उनीहरूले विशेष सुरक्षा पाउने अधिकार राख्छन् (बालअधिकार महासन्धिको प्रस्तावना र धारा ३- बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको सिद्धान्त, नेपालको संविधानको धारा ५१ को उपधारा (ञ) (५) बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने, धारा ५२ को राज्यको दायित्व बालबालिका सम्बन्धी ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेख भए अनुसारको बालबालिकाको सर्वोत्तम हित) । राज्य पक्षका निकायहरूको बालबालिकालाई हानि नगर्ने विशेष दायित्व हुन्छ भने नेपालमा भएको यस आन्दोलनका क्रममा विशेषगरी उनीहरूले प्राणघातसम्मको बल प्रयोग गर्न नहुने अवस्थामा राज्य पक्ष र आन्दोलनरत दुवै पक्षबाट बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई नजर अन्दाज गरिएको आन्दोलनको रूपमा देखिएको छ। दुवै पक्षले आ-आफ्नो कर्तव्य र अधिकारका विषयमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकामा कमजोरी भएको अवस्था देखिएको हुँदा बालबालिकाको विशेष अधिकारको संरक्षण हुन सकेको थिएन ।

बाल अधिकार उल्लङ्घनका सन्दर्भमा सरोकारवाला पक्षको दायित्व, जिम्मेवारी र कर्तव्यहरू

राज्यपक्षको दायित्व, जिम्मेवारी र कर्तव्य (तीनै तहका सरकारका बाल अधिकार संरक्षणका संरचना)

- बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण, सम्मान, प्रवर्द्धन र परिपूर्ति गर्नु,
- विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको पालनपोषण, संरक्षण, स्वास्थ्य र शिक्षा लगायतका आधारभूत आवश्यकताको व्यवस्था गर्न राज्यले उपलब्ध स्रोत साधनको आधारमा व्यवस्था मिलाउने,
- बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र सर्वाङ्गीण विकासका निम्ति आवश्यक कानुन, नीति र विधि तयारी गर्नु,
- बाल अधिकारको विषयमा सरोकारवाला (राज्यका निकाय, सुरक्षा निकाय, बालबालिका, अभिभावक, शिक्षक लगायत) सबै पक्षमा सचेतना अभिवृद्धि गर्नु,
- बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्य गर्ने प्रत्येक निकाय तथा संस्थाका अधिकारीले हरेक काम कारवाही गर्दा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकता दिनु,
- जीवन जोखिममा भएका बालबालिकाको तत्काल सहयोग गर्नु,
- बालबालिका रहने वा बालबालिकालाई सेवा प्रदान गर्ने सार्वजनिक र निजी सामाजिक संस्थाले भौतिक संरचना निर्माण वा मर्मत सम्भार गर्दा बालमैत्री हुने गरी आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्ने,
- राज्यका कुनैपनि विषम परिस्थितिमा सेवा प्रवाह गर्दा बालबालिकालाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नु, आदि ।

बालबालिका स्वयम्‌को दायित्व, जिम्मेवारी र कर्तव्य

- बालबालिका आफैंले आफ्नो अधिकारसँगसँगै कर्तव्य र राज्यप्रतिको दायित्वका विषयमा पनि १० वर्ष माथिका बालबालिकाले विशेष ध्यान दिने,

- कुनैपनि किसिमको आफूले नबुझेका र राजनीतिक तथा सशस्त्र द्वन्द्वात्मक अवस्थामा आफू सुरक्षित स्थानमा बस्ने,
- कुनैपनि राजनीतिक दलको पक्षपोषण नगर्ने,
- बाल अधिकारको विषयमा सचेतना साथी शिक्षकमार्फत गर्ने,
- बाल अधिकार र बालबालिकाको उमेरगत कर्तव्य र दायित्वका विषयमा सचेत रहने,
- जुलुस, अन्दोलन, राजनीतिक गतिविधि, ठूला भिडभाडमा सहभागी नहुने र साथीहरूलाई पनि नहुन आग्रह गर्ने,
- राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न नहुने,
- कही कतै बाल अधिकारको उल्लङ्घन भएको देखिएमा वा थाहा पाएमा सम्बन्धित निकाय (स्थानीय बाल अधिकार समिति, नजिकको प्रहरी, बाल हेल्पलाइन नम्बर १०९८, बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्र १०४ लगायतका बालबालिकाका निम्ति काम गर्ने संरचनाहरूमा) मा सूचना प्रवाह गरिदिने,
- पढ्न सक्ने उमेर पुगेका बालबालिकाले आफूलाई असर पार्ने वा आफूसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको राम्रोसँग अध्ययन गर्ने र साथीहरूलाई पनि सो विषयमा जानकारी गराउने,
- बालबालिका लागि निषेध गरिएका स्थानमा नजाने, आदि ।

परिवार वा संरक्षक र विद्यालय परिवारको दायित्व, कर्तव्य र भूमिका

- विषम परिस्थितिहरू आइपर्दा बालबालिकालाई उचित मार्गदर्शन दिने,
- हिंसात्मक र राजीतिक गतिविधिमा बालबालिकालाई सामेल नगराउने र गर्न नदिने,
- बालबालिकाको उचित पालनपोषण, हेरचाह र वृद्धि विकासमा ध्यान दिने,
- घरपरिवार र विद्यालयमा बालमैत्री व्यवहार, बोलिबचन र संरचनाहरू तयार गरी बालबालिकालाई असल आचरण सिकाउने,
- बालबालिकालाई राज्यका नीति, सिद्धान्त र राष्ट्रहितका विषयमा सचेत रहन सिकाउने,
- बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र सर्वाङ्गीण विकास विशेष ध्यान दिने,
- विद्यालय जाने उमेरमा प्रत्येक बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गराई शिक्षा आर्जनको लागि समुचित वातावरण उपलब्ध गराउने,
- बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा मानसिक विकासमा असर पर्ने गरी श्रममा नलगाउने,
- बालबालिकालाई आफ्नै निवास वा अन्य स्थानमा एक्लै छाड्न वा उमेर पुगेको र विश्वाशिला व्यक्तिको साथमा नलगाई एक्लै अन्यत्र पठाउन नहुने,
- युद्ध, हिंसा, सशस्त्र द्वन्द्व, राजनीतिक अस्थिरता, हडताल, आन्दोलनका समयमा बालबालिकाको विशेष संरक्षण गर्ने र यस्ता गतिविधिमा बालबालिकालाई समेल हुन नदिने,

- बालबालिकासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अध्ययन गर्ने र बालबालिकालाई सोको विषयमा जानकारी गराउने, आदि ।

सुरक्षा निकायको दायित्व, जिम्मेवारी र कर्तव्य

- हडताल, आन्दोलन, विषम राज्यका परिस्थितिमा बालबालिका विषयलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्ने,
- हुल नियन्त्रण गर्ने सवालमा बालबालिकाको सहभागिता रहेको खण्डमा विषेश ध्यान दिने,
- बालबालिकाको सम्मानपूर्वक बाच्न पाउने र बालबालिकाका अन्य अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्ने,
- बालबालिकासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अध्ययन गर्ने र कार्यक्षेत्रमा कार्यान्वयन गर्ने, आदि ।

आन्दोलनरत पक्षको दायित्व, जिम्मेवारी र कर्तव्य

- बालबालिकालाई कुनैपनि आन्दोलनमा समावेश नगराउने,
- कुनैपनि बहानामा (पुस्ताका सवाल, पारिवारिक सवाल, राज्य निर्माण, सुशासन, भ्रष्टाचार विरुद्ध, आदि) बालबालिकालाई हिंसात्मक गतिविधि हुनसक्ने खालका आन्दोलन, जुलुस, हड्ताल लगायतका कार्यमा संलग्न नगराउने,
- बाल अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको पालना गर्ने,
- बालबालिकासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अध्ययन गर्ने र बालबालिकालाई सोको विषयमा जानकारी गराउने,
- बालबालिका निम्ति निशेधित क्षेत्र, निशेधित कार्य, निशेधित जोखिमपूर्ण कार्यमा नलगाउने,
- बालबालिकाको हक, हित र अधिकारका सवालमा सचेत र सजग रहने, आदि ।

सञ्चार माध्यमको दायित्व

- बालअधिकारको उल्लङ्घन र बालबालिकाको हित प्रतिकूल नहुने गरी सूचना प्रकाशन वा प्रसारण गर्ने,
- भ्रामक समाचारहरू प्रकाशन र प्रसारण नगर्ने,
- सत्य, तथ्य र आधिकारिक समाचार मात्र प्रसारण गर्ने,
- बालबालिकाका अधिकार र संवेदनशीलतालाई विशेष प्राथमिकता दिने,
- बालबालिकासँग सम्बन्धित सबै समाचार र विषयहरूलाई सकारात्मक ढङ्गबाट प्रसारण र प्रकाशन गर्ने,
- विभत्स, नाङ्गा, अस्लिल शब्द र दृष्य प्रकाशन नगर्ने, गर्नैपर्ने अवस्थामा तस्विरहरू ब्लर गरेर नचिनिने गरी प्रकाशन र प्रसारण गर्ने, तर शब्दहरू भने अस्लिल प्रकाशन र प्रसारण नै नगर्ने, आदि ।

निष्कर्ष

बालबालिका भन्नाले १८ वर्ष उमेर पूरा नगरेका व्यक्तिलाई जनाउने भएका कारण गर्भवती महिला र बालबालिका विशेष संरक्षणको आवश्यकतामा पर्ने वर्ग हुन् भन्ने मान्यतालाई जुनसुकै परिस्थिति र अवस्थामा ध्यान दिनुपर्ने

देखिन्छ । कुनैपनि बहानामा गरिने् आन्दोलन, राजनीतिक गतिविधि, युद्ध, प्राकृतिक विपद्, पारिवारिक द्वन्द्व लगायतका विषयमा बालबालिकालाई विशेष प्राथमिकता दिई उनीहरूको हक हित र अधिकारको संरक्षण, सम्मान, प्रवर्द्धन गर्नु सबैको दायित्व हो । हालको अवस्थालाई हेर्दा बाल अधिकारको सुनिश्चितताको लागि अभिभावक, शैक्षिक संस्था, सुरक्षा निकायलाई बाल संरक्षण र बाल अधिकारको विषयमा अभिमुखीकरण, बाल क्लब, किशोरकिशोरी समूह, युवा क्लबलाई बाल अधिकार, बालबालिका र विद्यालय शान्ति क्षेत्र, बालबालिका राष्ट्रिय गौरव, बालमैत्री तथा युवामैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन जस्ता अभियानका विषयमा अभिमुखीकरण, जिम्मेवार, कर्तव्य निष्ठ र जवाफदेही बनाउनु पर्ने देखिन्छ । बालमैत्री स्थानीय शासनले बालबालिकाको नेतृत्व र व्यक्तित्व दुवैको विकास हुने भएको हुँदा यस्ता अभियानहरूले बालबालिकालाई थप जिम्मेवार हुन पनि सिकाउँछ । बालबालिकामा गरेको अहिलेको लगानीले भविष्यमा प्रतिफल दिने भएको हुँदा बालबालिकाका विषयमा सबै सरोकारवाला तीनै तहका सरकार, सुरक्षा निकाय, राज्यका संयन्त्र, बालबालिका स्वयम्, घर परिवार, समुदाय, विद्यालय, व्यक्ति, संस्था निकाय, संयन्त्र सबै सचेत र थप संवेदनशील भई विपद् र विषम परिस्थितिमा बालबालिकालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी काम गर्नुपर्ने देखिएको छ । अन्यथा हामीले गरेका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा नेपालको संविधान, कानुन र नीतिहरू विपरीत हुने देखिन्छ

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- नेपालको संविधान, नेपाल सरकार
- बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०
- विद्यालय शान्तिक्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८
- Stats from Ministry of Health and Population
- https://www.onlinekhabar.com/
- A non-derogable right is a fundamental human right that cannot be suspended or restricted under any circumstances, even during states of emergency, war, or public crises.
- जेन्जी आन्दोलनको क्षति विवरण प्रतिवेदन - Search

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको आवश्यकता, अवस्था र अभ्यास

✍ देवकी आचार्य

पृष्ठभूमिः

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या मध्ये ३३.८४% (९८,६९,५८३) १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका बालबालिका (५१ लाख १४ हजार ५ जना बालक र ४७ लाख ५५ हजार ७८ बालिका) रहेको छ । बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ र बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ अनुसार १८ वर्ष उमेर पूरा नभएका व्यक्ति बालबालिका हुन् भनी परिभाषित गरिएको छ भने नेपालको संविधानमा बालबालिकाका सवालहरूलाई प्राथमिकताका साथ मौलिक हकका रूपमा धारा ३९ र धारा ५१ को राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूमा समेत समेटिएको छ । बालबालिकाको अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू अन्तर्गत राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८० समेत कार्यान्वयनमा रहेको छ । विशिष्टिकृत ऐनका रूपमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भएको छ । बालसंरक्षण र बाल सहभागितालाई प्रमुख सवालका रूपमा र बालन्यायका सवालहरूलाई समेत समेट्ने गरी जारी भएको विशिष्टीकृत ऐनका साथसाथै शिक्षा, स्वास्थ्य, वातावरण, विपद्, जलवायु न्याय, सक्रिय र अर्थपूर्ण बाल सहभागितालगायतका विषयहरू कार्यान्वयन गर्न विषयगत ऐनहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन् । कतिपय अन्य ऐनहरूले समेत बालबालिकाका सवालहरूलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ ।

विद्यमान ऐनहरूमै आधारित रही बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८ लगायत विभिन्न निर्देशिका, कार्यविधिहरू र स्थानीय तहमा थप कानुन र नीतिहरूको समेत व्यवस्था भई कार्यान्वयनमा रहेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९८९, यसका इच्छाधिन आलेख, मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अरू ६ वटा महासन्धिहरूको नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको छ । सन् २०३० सम्म कार्यान्वय गर्नेगरी २०१५ मा जारी भएको दिगो विकास लक्ष्य सहित अरू अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरका प्रतिवद्धताहरूलाई नेपालले स्वीकार गरेको छ । सोही अनुसारका कार्यहरू पनि निरन्तर गरिरहेको छ ।

विद्यमान कानुन, नीति, योजना र कार्यक्रमहरूको एउटै लक्ष्य बालबालिकामा प्रर्याप्त लगानी गर्नु हो । यही पक्षलाई आत्मसात् गर्दै राष्ट्रिय बालबालिका नीति २०८० ले बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत जारी गर्ने लक्ष्य रणनीति ११.१ को कार्यनीति १२.१.१० मा बाल अधिकारको सम्मान, संरक्षण तथा परिपूर्तिका लागि विश्वव्यापी, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, बालबालिकामा द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय लगानी सुनिश्चितताका साथै लगानी विश्लेषणका लागि समेत बाल बजेट सङ्केत सञ्चालनमा ल्याइने विषयको उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन र व्यवस्थापनका निम्ति मिति २०८२ पौषमा मन्त्रिस्तरीय निर्णयबाट बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ स्वीकृत भई हाल कार्यान्वयनका लागि पहल गरिएको अवस्था रहेको छ ।

बालबालिकामा भएका लगानीहरूको विश्लेषण, एकीकृत लगानी तथा लगानी गर्न चाहनेहरूका लागि क्षेत्रगत सवालहरूको लेखाजोखा गर्नका लागि पनि बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको आवश्यकता भएको पक्षलाई विशेष प्राथमिकता दिनु पर्ने अवस्था छ । अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा आउने सुझाव पनि बालबालिकामा पर्याप्त लगानी गरिनु पर्ने, बालबालिकाका सवालहरूलाई उच्चतम प्राथमिकतामा राखिनुपर्ने लगायतका रहेका छन् । बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा नेपाल सरकारले सन्धिजनित प्रतिवेदन हरेक पाँच वर्षमा संयुक्त राष्ट्रसंघमा बुझाउँछ । सो प्रतिवेदन पश्चात संयुक्त राष्ट्रसंघले नेपाललाई दिएका सुझावहरूमा पनि बालबालिकामा पर्याप्त लगानी गर्न भनिएको छ । पटक-पटक दोहोरिने सवालहरू मध्ये यो महत्त्वपूर्ण सवालका रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा सङ्घीय शासन कार्यान्वयन हुनुभन्दा अगाडिसम्म तत्कालीन स्थानीय निकायहरूले कम्तिमा १० प्रतिशत रकम बालबालिकाका लागि अनिवार्य विनियोजन गर्नु पर्ने प्रावधान थियो । स्थानीय निकायले बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यक्रम अवलम्बन गरेको खण्डमा कम्तिमा १५ प्रतिशत रकम अनिवार्य बालबालिकामा विनियोजन गर्नुपर्दथ्यो भने सो रकम विकास निमार्ण, शिक्षा र विद्यालय लगायतलाई दिने बाहेकको हुने व्यवस्था थियो । बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागितामा आधारित रहेर कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न बजेट विनियोजन गर्न थालिएको थियो । गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले पनि यस्ता कार्यक्रममा स्थानीय निकायसँग साझेदारी गर्न थालिसकेका थिए । जसका कारण बाल सहभागितामा नेपालले विश्व सामु सफल उदाहरणको पहिचान निर्माण गर्न सफल भएको थियो । बालबालिकाका सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न बाल क्लबहरू सक्रिय भएका थिए । केन्द्रीय बाल कल्याण समितिले प्रकाशन गर्ने गरेको बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन अनुसार त्यतिबेला नै २२/२३ हजारको सङ्ख्यामा बाल क्लबहरू गठन भई जिल्ला बालकल्याण समितिमा आबद्ध भई सङ्गठित हुन थालेका थिए ।

बालबालिकाका क्षेत्रमा १० प्रतिशत, बालमैत्री अवलम्बन गर्ने स्थानीय निकायले १५ प्रतिशत रकम विनियोजन गर्नुपर्ने अनिवार्यता भए पनि उक्त रकमको विश्लेषण गर्नका निम्ति भने बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको व्यवस्था भएको थिएन । नेपाल सरकारले बालबलिकामा गरेको लगानीलाई बालबालिका शान्ति क्षेत्र राष्ट्रिय अभियान (सिजप) ले सन् २०१२ देखि विश्लेषण गर्दै आइरहेको छ । हरेक वर्ष गरिने् बजेट विश्लेषण, नेपाल सरकारका प्रतिबद्धता, विद्यमान कानुन, अन्तर्राष्ट्रिय निकायमा गरिएका प्रतिबद्धता र संविधानको मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि पनि बालबालिकामा के-कसरी लगानी भएको छ र अहिलेको अवस्था कस्तो छ ? भन्नका लागि लगानी विश्लेषण जरुरी छ । तीन तहका सरकार, गैरसरकारी क्षेत्र र विकासका साझेदारहरूले बालबालिकाका क्षेत्रमा के-कसरी लगानी गरेका छन् ? आगामी दिनमा कसरी लगानी गर्नुपर्छ ? लगानीका आधार र क्षेत्रहरू पहिचान गर्न पनि यसको तथ्यपरक विश्लेषण हुन जरुरी रहेको परिस्थिति र अवस्थामा २०८२ पौष ९ गतेका दिन बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि मन्त्रिस्तरीय निर्णयबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनका लागि हाल कानुन मन्त्रालय र अर्थमन्त्रालयबाट समेत स्वीकृतिका लागि कार्य अगाडि बढिरहेको अवस्था छ ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको अवधारणा

नेपाल सरकारले बालबालिकाका क्षेत्रमा अर्थ व्यवस्थाको सुरुवातदेखि नै लगानी गर्दै आएको तर यसको यकिन गर्न सकिने लगानी प्रतिशतको स्पष्ट सङ्केत नभएको अवस्थामा नेपाल सरकारले गरेको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र

नेपालको संविधान, बालबालिका सम्बन्धी नीति, कानुनहरूको सेरोफेरोमा रही स्पष्ट लगानीको अवस्था प्रस्तुत गर्न नसकिरहेको पृष्ठभूमिमा यस विषयको उठान भएको हो । नेपालमा यस विषयको उठान हुँदै गर्दा बङ्गलादेश, ट्रिनिदाड र टोबागो, दक्षिण अफ्रिका, इक्वेडर, केन्या, बेलायत (वेल्स), अमेरिका, भियतनाम, मोजाम्बिक, जमैका, काजकिस्थान, भारत (तमिलनाडु), जोर्डन, दक्षिण सुडान, सेन्ट लुसिया, ब्राजिल जस्ता देशहरूले यसको कार्यान्वयन गरिसकेको अवस्था रहेको छ । बालबालिका उत्तरदायी बजेट विश्लेषण तथा बाल बजेट सङ्केतको व्यवस्था राष्ट्रिय कार्यक्रम बजेट प्रणालीको अतिरिक्त बालबालिकाको लागि छुट्टै बजेटको प्रक्रिया वा व्यवस्था वा प्रणाली नभैरहेको अवस्थामा राष्ट्रिय कार्यक्रम बजेटमा बालबालिका लाभान्वित हुने कार्यक्रम वा क्रियाकलापहरूमा विनियोजन गरिने/गरिएको बजेटको अंश/अंशभारको अध्ययन र व्यवस्थापन हो । बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सरकारको वार्षिक योजना (कार्यक्रम बजेट) मा समावेश गरिएका विभिन्न क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूमध्ये बालबालिकासँग प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुने कार्यक्रम/क्रियाकलापमा खर्च हुने बजेट इंगित गर्ने एक साधन भएका कारण बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत आवश्यक रहेको हुँदा यस विषयको उठान भएको र हाल कार्यान्वयनका चरणमा समेत रहेको छ ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको आवश्यकता किन ?

- बालबालिकाका क्षेत्रमा गरिएका लगानीको एकीकृत रूपमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न,
- बाल अधिकार सम्बन्धी चार सिद्धान्तहरू गैरविभेदीकरण, बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, दिर्घजीवन र विकास तथा बालबालिकाको विचार र भावनाको कदर गर्दै बाल बचाउ, बाल संरक्षण, बाल विकास र बाल सहभागिताका चार क्षेत्रहरू (स्वास्थ्य, संरक्षण, शिक्षा र सहभागिता) मा हाल भइरहेको बजेटलाई विश्लेषण गर्न,
- विषयगत मन्त्रालयहरूले विनियोजन गर्ने बजेटमा अन्तरमन्त्रालय समन्वय र सहकार्य बढाउन,
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका नीति, योजना र कार्यक्रमहरूलाई बालबालिका केन्द्रित बनाइ एकरूपता दिदै थप लगानी गर्ने वातावरण बनाउन,
- दिगो विकास लक्ष्य जस्ता सरकारले प्रतिबद्धता जनाएका सवालहरूलाई विषयगत कार्यान्वयन गरी नतिजामुखि बनाउन,
- गर्भावस्थादेखि बालिग हुने बेलासम्म बालबालिकाले भोग्नु परेका समस्याहरूलाई सरकारले नीति, योजना र कार्यक्रमहरू मार्फत सम्बोधन गर्नका लागि सहज बनाउन,
- लगानी गर्ने क्षेत्रहरू पहिचान गर्न,
- गैरसरकारी क्षेत्रहरूलाई बालबालिकामा लगानी गर्न उत्प्रेरित गर्न ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ को उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन्:-

(क) वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा बालबालिकाको अधिकार तथा सर्वोत्तम हितलाई कार्यान्वयन गर्न बाल बचाउ, बाल संरक्षण, बाल विकास, बाल सहभागिता र संस्थागत विकासका लागि विनियोजित बजेटको एकीकृत अंशभारको पहिचान गर्नु,

(ख) बाल अधिकारको क्षेत्रमा भएका लगानीको विश्लेषण गरी बाल अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा परिपूर्तिका लागि आन्तरिक एवम् बाह्य र द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय लगानी सुनिश्चित गर्नु,

(ग) बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि सरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सत्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ को सिद्धान्तहरू निम्नानुसार रहेका छन्ः–

(क) प्रभावकारिता: बाल अधिकार सम्बन्धी कार्यहरूको कार्यान्वयनको अवस्था मापन पश्चात् विशेष प्राथमिकताका क्षेत्र तथा लक्षित बालबालिकाको पहिचान गरी बजेट विनियोजन तथा कार्यान्वयन गर्नुका साथै विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण सुनिश्चित गर्ने ।

(ख) सक्षमता: बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण तथा परिपूर्ति सम्बन्धी राज्यको दायित्व कार्यान्वयन गर्नेतर्फ बजेट केन्द्रित गरी बालबालिकाको लागि गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवाको उत्पादन तथा पारदर्शी वितरण र बालमैत्री सुशासनमा जोड दिने ।

(ग) समता: बालबालिकाको निमित्त सार्वजनिक स्रोतको पहिचान, परिचालन तथा वितरण गर्दा विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिका विरुद्ध र बालबालिकाबीच हुने विभेद तथा असमानताको अन्त्य गर्ने ।

(घ) पारदर्शिता: बालबालिकाको निमित्त सार्वजनिक स्रोतको पहिचान, परिचालन तथा वितरण प्रक्रिया, बजेट विनियोजन तथा खर्च प्रक्रिया पारदर्शी बनाउने ।

(ङ) दिगोपना: वर्तमान तथा भविष्यमा समेत बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण तथा सम्वर्द्धन र सर्वोत्तम हित कायम हुनेगरी बजेट निर्माण गर्ने र बाल अधिकार सुनिश्चितताका लागि तय गरिएका कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था, योजना तथा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी बालबालिकाको जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको सञ्चालन गर्दा बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र सर्वाङ्गीण विकासका लागि बाल बचाउ, बाल संरक्षण, बाल विकास, बाल सहभागिता र संस्थागत विकासका लागि विनियोजित बजेटको अंशभार पहिचान गरी लगानीको अवस्था विश्लेषण गर्न नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालय तथा निकाय एवम् स्थानीय तहले बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन गर्न सक्ने छ ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालनका आधारहरू निम्नानुसार रहेका छन् :-

(क) अर्थ मन्त्रालयको बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन,

(ख) राष्ट्रिय योजना आयोगको मध्यमकालीन खर्च संरचनाको मार्गदर्शन,

(ग) अर्थ मन्त्रालयले विषयगत निकायहरूलाई जारी गर्ने बजेट तर्जुमा सम्बन्धी मार्गदर्शन,

(घ) अर्थ मन्त्रालयबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहमा पठाउने बजेट तर्जुमा सम्बन्धी मार्गदर्शन,

(ङ) तीनै तहका सरकारले प्रयोग गर्ने बजेट व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रणालीहरू जस्तैः मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF), राष्ट्रिय आयोजना बैंक, मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (LMBIS), प्रदेश मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (PLMBIS), स्थानीय संचित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (SUTRA),

(च) नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको व्यय अनुमानको विवरण (रातो किताब) ।

निम्नानुसारका चरणहरू अवलम्बन गरी बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था कार्यविधिमा रहेको छ :-

(क) बालबालिका सम्बन्धी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तटस्थ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने विषयगत मन्त्रालय तथा निकायका कार्यक्रमहरूको पहिचान गर्ने,

(ख) खण्ड (क) बमोजिम पहिचान गरिएका कार्यक्रमहरूमध्ये बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको सूची तयार गर्ने र सोको आधारमा बालबालिकालाई प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तटस्थ रूपमा हुने लाभको आँकलन गर्ने,

(ग) प्रत्येक मन्त्रालय तथा निकायमा विनियोजित बजेटमध्ये बालबालिकासँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तटस्थ रूपमा लाभ हुने कार्यक्रमहरू र बजेट रकमको लेखाजोखा गर्ने,

(घ) वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम एवम् बजेटमा बालबालिकासँग प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तटस्थ हुने बजेटको अंशभारको पहिचान गर्ने ।

प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तटस्थ विधि अपनाएर बालबालिका उत्तरदायी बजेटको सङ्केत निर्धारण गरिन्छ । प्रत्यक्ष विधिमा प्रत्यक्ष रूपमा बालबालिका लाभान्वित हुने कार्यक्रमहरू पर्दछन् भने अप्रत्यक्षमा बालबालिकासँग सम्बन्धित तर बालबालिकाले सिधै सेवा वा सुविधा पाउन नसक्ने कार्यक्रम र तटस्थमा बालबालिकासँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित नहुने तर बालबालिकासँग सम्बन्धित विषयमा गरिने् कार्यक्रमहरू पर्दछन् ।

बालबालिका उत्तरदायी सङ्केत निर्धारण गर्दा बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्यक्रममा विनियोजित बजेट ८० प्रतिशत वा सोभन्दा बढी अंश बालबालिकालाई सिधै प्रदान गरिने् तथा लाभ हुने छात्रवृत्ति, बाल पोषण भत्ता, नगद वा विविध किसिमका जिन्सीजस्ता सामान प्रदान गरिन्छ भने त्यसलाई बालबालिका पूर्ण लक्षित तथा प्रत्यक्ष कार्यक्रमको रूपमा वर्गीकृत गरी बजेट सङ्केत १ निर्धारण गरिनेछ भने बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्यक्रममा विनियोजित बजेटमध्ये ८० प्रतिशत भन्दा कम र २० प्रतिशत वा सो भन्दा बढी अंश बालबालिका सम्बन्धी कार्यका लागि खर्च हुने देखिन्छ भने त्यसलाई बालबालिका लक्षित अप्रत्यक्ष कार्यक्रमको रूपमा वर्गीकृत गरी बजेट सङ्केत २ निर्धारण गरिनेछ र बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्यक्रममा विनियोजित बजेटमध्ये २० प्रतिशतभन्दा कम खर्च हुने देखिन्छ भने त्यसलाई बालबालिका तटस्थ कार्यक्रमको रूपमा वर्गीकृत गरी बजेट सङ्केत ३ निर्धारण गरिनेछ ।

बालबालिका उत्तरदायी सङ्केतको कार्यान्वयनका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा नै संस्थागत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।संघमा व्यवस्थापन समिति र समन्वय समिति रहनेछ । व्यवस्थापन समितिमा अर्थ मन्त्रालयका बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखाको सहसचिवको संयोजकत्वमा राष्ट्रिय योजना आयोगका (बालबालिका सम्बन्धी विषय हेर्ने) उपसचिव, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका बाल संरक्षण तथा विकास शाखाका उपसचिव, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका उपसचिव, (माध्यमिक शिक्षा हेर्ने), शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका उपसचिव, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयका

उपसचिव, (नवजात शिशु, बालबालिकाको स्वास्थ्य एवं पोषण विषयगत क्षेत्र हेर्ने), अधिकृत प्रतिनिधि, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, समितिले तोकेको बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने एवं बालबालिकाको क्षेत्रमा विज्ञता रहेको नागरिक समाजको प्रतिनिधि एक जना सदस्य रहने र अर्थ मन्त्रालयका महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय हेर्ने बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखाका उपसचिव सदस्य-सचिव रहने व्यवस्था रहेको छ ।

सङ्घीयस्तरमा रहने बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत समन्वय समितिमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका बालबालिका हेर्ने महाशाखाका सहसचिवको संयोजकत्वमा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका (सङ्घीय मामिला विषय हेर्ने) उपसचिव, बजेट तथा कार्यक्रम शाखा (मन्त्रालय हेर्ने) अर्थ मन्त्रालयको उपसचिव, बजेट तथा कार्यक्रम शाखा (मन्त्रालय हेर्ने) अर्थ मन्त्रालयको उपसचिव, (माध्यमिक शिक्षा हेर्ने) शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका उपसचिव, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको (नवजात शिशु, बालबालिकाको स्वास्थ्य एवं पोषण विषयगत क्षेत्र हेर्ने) उपसचिव, अधिकृत प्रतिनिधि, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, समितिले तोकेको विषयगत विज्ञता सहितको नागरिक समाजको प्रतिनिधि एक जना सदस्य रहने र उपसचिव, बालसंरक्षण तथा विकास शाखा, मन्त्रालयको सदस्य-सचिव रहने गरी यो समितिको परिकल्पना गरिएको छ ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको कार्यान्वयनका लागि प्रदेश स्तरमा बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा सहजीकरणका लागि प्रत्येक प्रदेशमा बालबालिका विषय हेर्ने मन्त्रालयको सचिवको संयोजकत्वमा प्रदेश बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सहजीकरण समिति रहने र स्थानीय तहमा बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा सहजीकरणका लागि प्रत्येक स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको संयोजकत्वमा स्थानीय बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सहजीकरण समिति रहनेछ ।

यी समितिहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रमा बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको कार्यान्वयनका निम्ति सक्रिय रूपमा कोर्नसक्ने विषयको परिकल्पना तथा बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक विषयगत मन्त्रालय तथा सङ्घीय सरकारका निकायहरू, प्रदेश सरकारका सबै मन्त्रालय र प्रत्येक स्थानीय तहमा एक/एक जना बालबालिका उत्तरदायी बजेट सम्पर्क व्यक्ति रहने व्यवस्था सहितको परिकल्पना यस बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ले गरेको छ ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतका सूचकहरू निम्नानुसार रहेका छन् :-

(क) बाल बचाउ सम्बन्धी सूचकहरू:

(१) गर्भवती महिलालाई प्रदान गरिने् आइरन चक्की, खोप, प्रसुती सेवा

(२) भिटामिन 'ए', खोपहरू

(३) पोषण, उपचार र उपचार केन्द्रहरू स्थापना तथा सञ्चालन

(४) बालबालिकाका रोगहरूको उपचारमा दिइने अनुदान/बालबालिकाको बचाउका लागि HIV, ARV, PMTCT लगायतका लागि दिइने अनुदान

(५) बालबालिका लक्षित स्वास्थ्य सेवा

(६) पोषण अनुदान

(७) स्तनपान कक्ष स्थापना तथा सञ्चालन

(८) बर्थिङ सेन्टर स्थापना तथा सञ्चालन

(ख) बाल संरक्षण सम्बन्धी सूचकहरू:

(१) जन्मदर्ता (सेवा)

(२) बाल श्रम (उद्धार, राहत, पुनःस्थापना, पुनर्मिलन, मनोविमर्श, सचेतना, कारबाही)

(३) बालविवाह, बालबालिका विरुद्ध हिंसा, बाल यौन दुर्व्यवहार, परम्परागत हानिकारक अभ्यासहरूबाट बालबालिकालाई संरक्षण (उद्धार, राहत, उपचार, मनोविमर्श, क्षमता विकास, पुनःस्थापना सेवा, कारबाहीका कार्यक्रमहरू)

(४) बाल संरक्षण प्रणालीको स्थापना र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन

(५) बालबालिका सम्बन्धी ऐनको दफा ४८ मा उल्लिखित विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको संरक्षण तथा व्यवस्थापन

(६) बालबालिका सम्बन्धी ऐनको दफा ४९ मा उल्लिखित वैकल्पिक हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिकाको हेरचाह, संरक्षण तथा व्यवस्थापन

(७) सडक बालबालिका उद्धार, राहत, पुनःस्थापना, आश्रय तथा सडक बालबालिका अस्थायी संरक्षण सेवा प्रबन्ध (पुनःस्थापना केन्द्र, लागू औषध तथा उपचार केन्द्र र सामाजिकीकरण केन्द्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन), पारिवारिक सहयोग तथा आर्थिक सहयोग, स्वास्थ्य बिमा, परिवार पहिचान तथा पुनर्मिलन र सामाजिक पुनःस्थापना, सीप विकास तथा क्षमता अभिवृद्धि तालिम, निगरानी, अनुगमन र सचेतना

(८) विपद् वा अन्य कारणले जोखिममा परेका बालबालिकाको उद्धार, राहत, मनोविमर्श, संरक्षण, परिवारिक पुनर्मिलन तथा सामाजिक पुनःस्थापना र सचेतना

(९) बाल संरक्षण (सुरक्षा) अनुदान

(१०) बाल सुधार गृह सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(११) पीडित बालबालिकाको संरक्षण, पुनःस्थापना, बालमैत्री न्याय, क्षतिपूर्ति र परिपुरण

(१२) अस्थायी संरक्षण केन्द्रहरू सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(१३) मनोसामाजिक सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(१४) बाल संरक्षण मापदण्ड निर्माण तथा कार्यान्वयन

(१५) बाल हेल्पलाईन सेवा १०९८ सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(१६) बालबालिका खोजतलास सेवा १०४ सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(१७) पुनःस्थापना केन्द्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(१८) बाल गृह सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(१९) निगरानी कक्ष सञ्चालन तथा व्यवस्थापन

(२०) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको संरक्षण तथा व्यवस्थापन

(२१) लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक बालबालिकाको संरक्षण तथा व्यवस्थापन

(ग) बाल विकास सम्बन्धी सूचक:

(१) प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र/शिशु स्याहार केन्द्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन र ती केन्द्रहरूमा बालबालिका लक्षित शैक्षिक, मनोरञ्जन, खेल सामग्रीहरू साथै केन्द्रको सजावट

(२) अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि विकास सम्बन्धी गरिएको व्यवस्था

(३) विद्यालयहरूमा बालिकामैत्री समेत हुने गरी शौचालयहरू निर्माण

(४) विद्यालयमा बालमैत्री फर्निचर, शैक्षिक, खेलकुद र मनोरञ्जनका सामानहरू

(५) विद्यालयमा सञ्चालन हुने सह क्रियाकलापहरू

(६) कुहिने र नकुहिने फोहोर सङ्कलन गर्न विद्यालयमा दिइने अनुदान

(७) विद्यालयमा बाल संरक्षण मापदण्ड निर्माण र कार्यान्वयन

(८) विद्यालयमा वातावरण मैत्री योजना निर्माण र कार्यान्वयन

(९) छात्रवृत्ति अनुदान, प्रोत्साहन, पुरस्कार

(१०) विद्यालयमा सञ्चालन गरिने् दिवा खाजा

(११) विद्यालयमा बालिकालाई वितरण गरिने् महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन सामग्री (स्यानिटरी प्याड, पुनः प्रयोग गर्न मिल्ने कपडाको प्याड, टेम्पोन, महिनावारी कप लगायतका सामग्री)

(१२) बाल विकास केन्द्र, आधारभूत तह र माध्यमिक तहसम्म कक्षा सञ्चालन गर्ने विद्यालयका भवन निर्माण, १८ वर्षसम्मका बालबालिकाले प्रयोग गर्ने विद्यालय, पुस्तकालय भवन र फर्निचर

(१३) माध्यमिक तहसम्म अध्यापन गराउने कार्यका लागि नियुक्ति गरिएका शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक र अन्य सेवा सुविधा

(१४) विद्यालय सुधार योजना, शिक्षकको क्षमता विकास तालिम

(घ) बाल सहभागिता सम्बन्धी सूचक:

(१) समुदाय र विद्यालयमा आधारित बाल क्लबहरू गठन र सञ्चालन

(२) वडास्तरीय बाल क्लब सञ्जालहरू गठन र सञ्चालन

(३) स्थानीय तहस्तरीय बाल क्लब सञ्जालहरू गठन र सञ्चालन

(४) योजना तर्जुमाका लागि वडा र स्थानीय तहस्तरका बालभेला

(५) स्थानीय स्वास्थ्य समितिमा बालबालिकाको संस्थागत सहभागिता

(६) विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा बालबालिकाको संस्थागत सहभागिता

(७) स्थानीय बाल अधिकार समिति र वडा बाल अधिकार समितिमा बालबालिकाको संस्थागत सहभागिता

(८) नीति, योजना र कार्यक्रमहरू निर्माण प्रक्रियामा बालबालिकाको संस्थागत सहभागिता

(९) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूमा बालबालिकाको संस्थागत सहभागिता

(१०) बाल क्लब सहजकर्ताका रूपमा खटाइएका सहजकर्ताहरूको पारिश्रमिक तथा सेवा सुविधा

(११) बाल क्लबका भवन तथा कार्यकक्ष निर्माण

(१२) बालबालिकाको प्रतिभा प्रस्फुटन हुने सह क्रियाकलाप, खेलकुद, साहित्यिक, सांस्कृतिक, हिज्जे, वक्तृत्वकला तथा हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन, प्रकाशन, प्रशारण

(ङ) संस्थागत विकास सम्बन्धी सूचक:

(१) बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय स्थिति प्रतिवेदन तथा स्थिति पत्र/वस्तुगत विवरण (प्रोफाइल) प्रकाशन

(२) विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकालाई गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले प्रदान गर्ने व्यवसायिक, सीपमूलक तालिम सञ्चालन

(३) बाल अदालत, बाल इजलास, प्रहरी कार्यालय, अस्पताल, सरकारी तथा सार्वजनिक भवन आदिमा बालमैत्री कक्ष, निगरानी कक्ष, बालमैत्री सेवा सञ्चालन

(४) बसपार्क, हाटबजार, खेलमैदान जस्ता सार्वजनिक स्थलहरूमा बालमैत्री शौचालय, खानेपानी

(५) विपद्मा बालबालिकालाई प्राथमिकता राखिएको योजना तथा कार्यक्रम

(६) बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को व्यवस्था अनुसारका तीनै तहमा रहने बाल अधिकार केन्द्रित संस्थागत संरचनाका कार्यक्रम

(७) संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालअधिकार महासन्धि, मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा, दिगो विकास लक्ष्य लगायतका बालबालिकासँग सम्बन्धित प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनको अवस्था प्रतिवेदन, सुझाव कार्यान्वयन विश्लेषण लगायत कार्यान्वयनका लागि सञ्चालन गरिने् कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०८२ अनुसार प्रत्येक स्थानीय तहले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको एक महिना भित्र मन्त्रालयले तोके बमोजिमको गत आर्थिक वर्षमा बालबालिका बजेट सङ्केत अनुरूप भएको विनियोजन, लगानीको अवस्था विश्लेषण, खर्च तथा प्राप्त प्रतिफल एवं उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन सहितको प्रतिवेदन प्रदेश सरकारको बालबालिका विषय हेर्ने मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्नेछ । प्रदेश सरकारको बालबालिका हेर्ने मन्त्रालयले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको पैतालिस दिन भित्र आफ्नो प्रदेश भित्रका स्थानीय तहबाट प्रतिवेदन प्राप्त भएपश्चात् प्रदेश सरकारले गत आर्थिक वर्षमा प्रदेशभित्र बालबालिका बजेट सङ्केत अनुरूप भएको बजेट विनियोजन, लगानीको अवस्था विश्लेषण, खर्च तथा प्राप्त प्रतिफल एवं उपलब्धिहरूको प्रतिवेदन तयार गरी मन्त्रालयमा पठाउनु पर्नेछ भने मन्त्रालयले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको पहिलो तीन महिना भित्र सबै प्रदेश एवं स्थानीय तहबाट प्राप्त प्रतिवेदन र नेपाल सरकारका मन्त्रालय तथा निकायहरूले गत आर्थिक वर्षमा बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत अनुरूप भएको तीनै तहको विनियोजन, लगानीको अवस्था विश्लेषण, खर्च तथा प्राप्त प्रतिफल एवं उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन सहितको राष्ट्रिय प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३ महिना भित्र सार्वजनिक गरी बालबालिकामा नेपाल सरकारले गरेको लगानीको विष्लेषण गरी बाल अधिकार महासन्धि अनुसारको प्रतिवेदनमा समेत बालबालिकाको क्षेत्रमा देशले गरेको लगानीको स्पष्ट खाका प्रस्तुत गरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता, नीति र कानुनको परिपालना भएको सुनिश्चित गर्नुपर्ने छ ।

बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०८२ को कार्यान्वयनका लागि निम्नानुसारका सरोकारवालाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छः

महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयः-

- बालबालिकासँग प्रत्यक्ष जोडिएका मन्त्रालयहरूसँग सहकार्य गर्ने,
- बालबालिका उत्तरादायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापनाका लागि अध्ययन कार्यदलको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने,
- अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, कानुन मन्त्रालय, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, शिक्षा तथा विज्ञान प्रविधि मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्लाई कार्यविधि कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्ने,
- बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत समन्वय समितिको नियमित बैठक गर्ने,
- विषयगत मन्त्रालयका बजेटलाई बाल अधिकारको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने,
- बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि स्वीकृत गर्न गरिएका आधारहरूको अध्ययन तथा सिकाइहरूलाई दस्तावेजीकरण गर्ने,
- बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि स्वीकृत गर्दासम्म तयार गरिएका आधार, सूचकहरूलाई नीतिगत निर्णय गरी राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायमा पहल गरी कार्यान्वयन गर्न नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने ।

राष्ट्रिय योजना आयोग

- दिगो विकास लक्ष्यका गोलहरूसँग नेपाल सरकारका योजना, कार्यक्रमहरूलाई विषय केन्द्रित गर्ने,
- १६औं पञ्चवर्षीय योजना, आवधिक योजनाहरूका लक्ष्य र दिगो विकास लक्ष्य तथा नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जनाएका प्रतिबद्धता अनुरूप बालबालिकामा भएको लगानीको अध्ययन गर्ने,
- विगतका बजेट सङ्केतहरू जारी गर्दाको अनुभवका आधार र बालबालिकाका सवालहरूको औचित्यतालाई आधार मानी बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि कार्यान्व्यन गर्न सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने ।

अर्थ मन्त्रालय

- बालबालिकाको क्षेत्रमा विनियोजन गरिएको बजेटलाई मन्त्रालयगत विश्लेषण गर्ने,
- प्रदेश र स्थानीयतहमा बालबालिका केन्द्रित अनुदानको विश्लेषण गर्ने,
- बजेट विनियोजन सम्बन्धी कार्यविधि सम्बोधन गर्ने,
- बाल बजेट सङ्केतका लागि सूचकहरू अनुसार बजेट निर्धारण गर्ने,
- बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित सरोकारवालालाई सहयोग गर्ने ।

विषयगत मन्त्रालयहरू (कानुन, शिक्षा, श्रम, स्वाथ्य, गृह, सङ्घीय मामिला, युवा तथा खेलकुद लगायत)

- बालबालिका केन्द्रित बजेटहरूको विश्लेषण गर्ने,
- लगानीका योजना र कार्यक्रमहरू निर्धारण गर्ने ।

- नागरिक संघ-सङ्गठनहरूको भूमिका
- विगतका वर्षहरू जस्तै बालबालिका केन्द्रित नेपाल सरकारको बजेट विश्लेषण गर्ने,
- बाल बजेट कोड जारी गर्न नेपाल सरकार, सम्बन्धित मन्त्रालय, योजना आयोगलाई प्राविधिक सहयोग गर्ने,
- बालबालिकामा लगानी गर्नुपर्ने आधार र औचित्यता तथा असल अभ्यासहरूलाई सिकाइका रूपमा ग्रहण गर्न देश तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका सिकाइ अवलोकन तथा कार्यशालाहरू आयोजना गर्ने,
- सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने,
- कार्यदलको बैठक, कार्यशालाहरू राख्न प्राविधक सहयोग गर्ने ।

निष्कर्ष

बाल बजेट सङ्केतका सन्दर्भमा निकै लामो समयदेखि नै विषय उठान भएको भए तापनि हालसम्म यसको कार्यान्वयनको अवस्थाले स्पष्ट दिशानिर्देश गरिसकेको अवस्था थिएन तर यसले पहिलो खुट्किलोका रूपमा बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२ मन्त्रिस्तरीय निर्णयबाट स्वीकृत गरी कार्यान्वयनका निम्ति अगाडि बढेको अवस्था छ । यो बालबालिकाको समग्र विकास र बाल अधिकारको सुनिश्चितताका लागि नेपालका तीनै तहका सरकारले गरेको लगानीको एकमुष्ट विश्लेषण गरी नतिजा निकाल्न सकिने आधार स्तम्भ तयार भएको भए तापनि कार्यान्वयनका सन्दर्भमा विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ । नेपाल सरकारले अन्य क्षेत्रमा समेत जस्तैः गरिब र लैङ्गिक बजेट सङ्केत, जलवायु बजेट सङ्केत, विपद् बजेट सङ्केत तयार गरी कार्यान्वयनमा रहेको थियो भने अब बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केतको पनि ढोका खुलेको अवस्था छ । यसको कार्यान्वयनका लागि सबै सरोकारवालाको ऐक्यबद्धताको जरुरी रहेको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- नेपालको संविधान, नेपाल सरकार
- बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०
- बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२

युवापदार्पण र ज्येष्ठ नागरिकका सवालहरूबीचमा हराएको शैक्षिक व्यवस्थापनको बहस

✍ प्रा.डा.प्रेम शर्मा

सारसंक्षेपः

विगत केही वर्षभित्र नेपाल, दक्षिण एशिया र केही विकासोन्मुख एवं कम विकासित देशहरूमा अन्तरपुस्ताहरू (ज्येष्ठ नागरिक-युवापदार्पण) वीच केही राज्य संचालन (नेतृत्व) व्यवस्थापनका सवालहरूमा असहज परिस्थितिका छालहरू सतहमा देखा पर्न थालेका छन् र राज्यसत्ता (सरकारहरू) परिर्वतन हुने चुनौतिहरू सामाना गर्नु परिरहेको छ । यो असहजता (उकुसमुकुस) हरू वैश्विक शासनको प्रभाव, आधुनिक संचार प्रविधिमा आएको अद्रुतरत क्रान्ति (सोसल मिडिया रिभुलेशन) र ज्येष्ठ नागरिकको अस्ताउँदो उमेरको गति र उदाउँदो युवाको युगका कारण, सोच, विचारका कारण हो भन्ने आम बुझाई छ । मानिसको पुस्तारणमा पुस्ता बदि्लन्छ, विचार पनि बदलिनु स्वभाविक हो । समय सापेक्ष परिवर्तन र रुपान्तरशिल नेतृत्वको अभाव (सोच), विज्ञान र सुचना-प्रविधिको तिव्रगतिसँग गतिशिल हुने युवालाई वैश्विक प्रभावले सामाजिक सञ्जाल मार्फत जोडिएका र विश्वभ्रमण (सैयर) गर्न पाएका युवाशक्तिहरूको बुझाई, माग र समयाभावले आफ्नो परिवार, समाज र सामाजिक दायित्व समाल्न असमर्थ र ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रतिको समस्यादेखि विमुख समुहहरूको अन्तरसम्बन्ध (दुरी) कम गर्ने शैक्षिक (प्राज्ञिक) व्यवस्थापनको कमीकमजोरीहरूका कारण उत्पन्न परिस्थिति हुन् । राम्रा अवसरहरूको खोजीमा परिवार, घरगाँउ एवं देशै छाड्नु पर्ने बाध्यता युवाहरूलाई एकातर्फ छ भने अर्को तर्फ सक्रिय कार्यसम्पादनमा अवकास लिएका वा लिनुपर्ने ६०/७० वर्ष काटेका ज्येष्ठ नागरिकहरूले राज्यसत्ता सम्हाल्नु पर्ने बाध्यता र राज्यसत्ताको नेतृत्वको लामो अनुभवको स्वादले कुनै व्यक्तिलाई कर्तव्यबाट पनि विचलित गराउदो रहेछ । कतै अति पिछ्डिएका समाज, मुलुकहरूले अति विकसित देश वा शासन प्रणालीहरूबाट राज्य सञ्चालनको सिको (अनुकरण) गर्न त खोज्ने तर त्यहाँको र आफ्नो वीच सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धरातलीय यथार्थता (इकोलोजीकल) बाट अनभिज्ञता होइन बुझ्न नसक्ने, आफ्नै ज्ञानको अभावले पछाडि परिरहेका छन् । त्यसैकारण पूर्वीय अग्रगामी सभ्यताका मूल्य र मान्यता (मनु, कौटिल्य र कन्फुसियस) मा आधारित हामी नेपाली र एसियाली आज वैश्विक प्रभावले पश्चिमा हुन बढी लालयित हुन पुग्यौं की ? घरआगँनमा राम्रो अवसरहरू नभेट्दा त्यही अवसरहरूको खोजीले ज्येष्ठ नागरिकहरूतर्फ फर्केर हेर्न कतै बिर्से जस्तो छ । युवालाई नागरिक शिक्षाको अभाव रह्यो कि ? हाम्रो दुरी परिस्थितिले ठुलो त बनाएन ? हाम्रा शैक्षिक प्रणाली र व्यवस्थापनले ज्येष्ठ नागरिक र युवा पुस्ताबीच देखापर्ने र परेका सवाल (समस्या) हरूमा कतै संवेदनशील हुन चुक्यौं कि ? भन्ने खोजीका साथै हाम्रो साझा अभियानः ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मान भन्ने नाराका साथ एक बहसको परिणाम यो आलेख प्रस्तुत छ ।

संयोजन शब्दहरुः जेष्ठ नागरिक, Baby Boomers, युवापदार्पण (Gen –Z), पुस्तान्तरण, अन्तरपुस्ता र युवा-प्रौढ संवन्ध ।

पृष्ठभूमि :

केही दशक यता नेपालभित्र र केही विकासोन्मुख देशहरू (दक्षिण एशिय लगायत) मा अन्तरपुस्ताहरू बीचमा असहज (उकुशमुकुस) परिस्थितिका छालहरू चुनौतीको रूपमा देखा पर्न थालेका छन् । ज्येष्ठ नागरिकहरू परम्परा शैलीमा प्राप्त (प्रकट) गरेको नेतृत्व नयाँ पिँडीलाई हतपत हस्तान्तरण गर्न सहजै नरूचाउने आफुमा पनि रूपान्तरण हुने र युवापदार्पण समुहबाट पनि आफु सामुका चुनौतिहरू स्वभाविक तरिकाबाट पुराना पुस्तालाई आश्वस्त पारी नेतृत्व लिन नचाहने बरु विदेश पलायन भई आफ्नो कर्मथलो अर्थात् स्वदेशमै संघर्षरत भई अवसरहरूको खोजी गर्ने वातावरण बनाउनेतर्फ बेखबर रहने प्रचलन देखिन थालेको छ । यो दुःखत संस्कार र परिस्थिति हो । आजका युवा भोलिका ज्येष्ठ नागरिक हुन्, ज्येष्ठ नागरिक हाम्रा अमुल्य निधि हुन् । दुवै पुस्ताबीचका कमीकमजोरी, समन्वय र समाधानका उपायहरूको खोजी गरी सामिप्यमा सहकार्य गर्ने सहअस्तित्व र दुवैलाई फाइदा (Mutual benefit and co-existence) हुने अन्तरनिर्भरताको वातावरणमा आउनु अपरिहार्य भएको छ । विगतको तुलनामा हाम्रो (ज्येष्ठ नागरिकको औसत आयु सरदर ७२ वर्ष छ, जन्मदर कम (सरदर) २% भन्दा कम छ । त्यसैले होला नागरिक अभिमतले बनेका सरकारहरू अस्थिर रहने, राजनीति दल र संवैधानिक संघ संस्थाहरू कमजोर देखिनु, गैर नागरिक अर्थात नागरिक विद्रोहले वैधानिक सरकारहरूलाई चुनौति दिन थालेका छन् । हामी कतै टर्कीका एक पूर्व सैनिक जनरल आतर्तुक वा अमेरिकी साहित्यकार एवं राजनीति दर्शनशास्त्री एस. पि. हण्टीङ्गटनको परिकल्पना तर्फ त आकर्षित हुन थाल्यौं कि जस्तो लाग्यो । यसको ज्वालन्त उदाहरण वि.सं २०८२ भाद्र २३ र २४ को जेन्जी विद्रोह एक नमुना हो । यो एउटा अति गरिब र विकासोन्मुख देशहरूमा देखिने स्वभाविक शासकीय गतिविधि हो । यस घटनालाई अर्को अर्थमा भन्नु पर्दा नवउदारवाद र परम्पराशैलीको अतिवाद (neoliberalism v/s conservatism) हो । अर्को बजारी नामाकरणमा असल शासन विरुद्ध कुशासन, असल शासनका सेवा प्रदायकदाता विरुद्ध शुन्यसहनशिलता र शुशासनको सेवा माग गर्ने सेवाग्राहीवीचको द्वन्द्व हो । विधिको शासनको अभाव, सेवाग्रही भष्ट्रचारै-भष्ट्रचारमा बाच्नु पर्ने ? तिनै सेवाग्राहीले आवाधित समयमा निर्वाचन गरी जनअनुमोदित सरकार होइन र ? कहाँ, को चुक्यो त ? राज्य र राज्य संचालकहरू जनताका जल्दावल्दा समस्याहरू/मागहरू संवोधन गर्न कहाँ र कसरी चुके त ? हाम्रो शासन प्रणालीको वागडोर नेपालको संविधानभित्र कतै कसरी त्रुटी र कमीकमजोरी रह्यो त ? पुनारावलोकन गर्नु पर्ने समय पो आयो कि ? देशको शैक्षिण व्यवस्थापन प्रणालीभित्र पो कमजोर रह्यो कि ? यी सबै प्रश्न र मानव पुस्ताहरूको चरण (The Human life Cycle) सवालहरूको गहन खोजी र अध्ययन अनुसन्धानको एउटा विषय भएको छ । २०८२ साल भाद्र पछिका सरकारहरू गंभिर र समस्याका समाधानहरूको पक्षमा संवेदनशील छन् । यो युवा र प्रौढ नागरिकहरूको वीचको साझा सवाल र जिम्मेवारी पनि हो ।

मावनविकासका चरणहरू (Stages of Human Development)

विभिन्न मानवशास्त्री/वैज्ञानिकहरूले मावनविकासका चरणहरू (Human Development phases) लाई आ-आफ्नो दृष्टिकोण (perspective) शैली (मनोवैज्ञानिक दृष्टिको तथा भौतिक शरीर र उमेर अनुसार) हेर्ने गर्दछन् । मानव विकास भुर्ण (समयकाल) देखि अन्तिम बाँच्ने समय (मृत्यु) सम्म ६ देखि ७/८ चरणमा वर्गीकरण गर्ने गरेको पाईन्छ । यसको स्मरण गर्नुपर्ने कारण मानिसका विभिन्न गतिविधिहरू, व्यवहार, चरित्र र स्वभावलाई नजिकैबाट

अध्ययन र थाहा पाउनेतर्फ संगत हुन्छ । आलेखको आसय पनि खासगरी युवाप्रदार्पण (जेन्जी) अवस्थाको मानिसको सोच, विचार, कार्यशैली, इच्छा र चाहना तथा ज्येष्ठ नागरिक सक्रिय कार्यसम्पादन उमेरबाट विश्राम (अवकास) (७०+) अवस्था बीचमा वैज्ञानिक मापनबाट विश्लेषण गर्नु हो । कुनै पनि उमेर समुहका व्यक्तिहरूलाई जिम्मेवारी भित्रबाट हेर्नु र बाहिरबाट हेर्नु फरक हुन्छ । ज्येष्ठ नागरिक विगतको अनुभवका कारण वढी संवेदनशिल, जिम्मेवारी, वुद्धिमत्त (पुरडेण्टली) उत्तरदायी र जवाफदेही हुन्छन् भने युवाशक्ति अविभावकत्वमाथि विश्वास गर्ने हुन्छ । तर पढाईको अन्ततिर अवसरको खोजीमा रहने, नेतृत्व लिन खोज्ने, जिम्मेवारीको महसुस हुन्छ र सो अवसरको पनि खोजी गर्न थाल्छन् । यस्तो परिस्थितिमा व्यवहारको परिपक्वता, समयको धैर्यता र व्यवहारिकताको कमी पनि हुन सक्छ । यस वीचमा शैक्षिक व्यवस्थापनले सेतुको काम गर्दछ । त्यसैले यो अध्ययनले काठमाडौं उपत्यका (३ जिल्ला भित्रका) सार्वजनिक ३ नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूका (+२) का विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सरोकारनिकाय, व्यक्ति र ज्येष्ठ नागरिकका सवालमा कार्यरत संघ संस्थाहरूविच एउटा अन्तरक्रिया (बहस) गर्ने जमर्को पाइलट (नमुना) को रूपमा काम गरेको थियो । सो छलफल/वहसका जिज्ञासाहरू र सरोकार समुहको अवजरभेसन (अनुभवको अवलोकन) र निष्कर्षलाई यसैसाथ समावेश गरी पाठक र नीतिगत तहका व्यक्ति र संस्थालाई उपयोगी होला भन्ने मनसाय र अपेक्षा गर्दछ । विद्वानहरूको आ-आफनै आधार र उद्देश्यहरू हुन सक्छन । तर नेपालमा शैक्षणिक/प्राज्ञिक उद्देश्यका दृष्टिकोणबाट मानिसका ७/८ चरणहरू भेटिन्छन् । त्यसैले कलमकार आधुनिक प्राविधिक भाष्यमा जेन्जी समुहलाई युवापदार्पण (एडोलेसेन्स देखि प्रारम्भिक प्रौढयुवा पिंडी १५/१६ देखि ३५/३६ वर्ष) भन्न रुचाउछु । ज्येष्ठ नागरिक भन्नाले नेपाल सरकारले वर्गीकरण गरेको ६० वर्ष पुरा गरेपछि मृत्यु पर्यान्त सम्मलाई समेटिन्छ । यो अध्ययनमा ६५+ लाई समावेश छ । हाल नेपाली समाजको द्वन्द्व के को बीचमा ? यो द्वन्द्व ३५/४० वर्ष उमेर खाडल (ग्याप) झण्डै (१०.१ र ३०.१०% जनसंख्या) बीचमा राज्य शासन सत्ताको सेवाप्रदाय र सेवाग्राहीहरूमा देखिने व्यवहार र आधुनिक प्रविधिको चरम अतिक्रमण अर्थात सोसल मिडियाको आक्रान्तले पारेको प्रभावलाई नयाँ पुस्ताले साढे ३ दशक (३५वर्ष) पुराना सोंच विचार, व्यवहार शैलीलाई परिर्वतन र रूपान्तरण गराउन नसकेको र नेपालीहरूको लम्बिएको औसत ७२ वर्ष आयुको थप+ हुने वर्तमान युवाले भोलीको ज्येष्ठ नागरिक हुने अवस्था र वैश्विक मामलामा आएको परिवर्तनको प्रभावलाई बुझ्न नसक्ने कमजोर मानसिकताका कारण भाद्र २३ र २४, २०८२ सालको अप्रिय घटनालाई बुझ्न सक्नुपर्दछ । तब मात्र शैक्षिक संस्थाको उपदेयता, व्यवहारिक एवं गुणस्तरीय शिक्षा, वैश्विक बजारको माग अनुसार उत्पादनले आपुर्ति गर्न सक्छ र विकास अगाडि बढ्न सक्छ ।

जनसंख्याको मात्रा (इन्टेन्सीटी) को उमेर हदको खडल १०.२१% (ज्येष्ठ नागरिक) र ३०.१०% (युवाशक्ति) अर्थात् झण्डै २ तिहाई जनसंख्या बीचको द्वन्द्व हो । कसले जित्छ, कसले हार्छ- एउटाको शक्ति वैंश माथि चढ्दो छ भने अर्को समुहको शक्ति खस्कंदो अवस्थामा देखिन्छ । अझ भविष्यमा यो खाडल त्यही क्रममा बढ्ने र घट्ने देखिन्छ । यो अवस्था औसत उमेर र जनसंख्या वृद्धि क्रमले स्पष्ट देखाउँदछ । अर्थात् वृद्धाहरूको जनसंख्या वढदै, वच्चा जन्माउने क्रम (पारिवारिक सदस्य) संख्या १% भन्दा क्रम हुने प्रवृत्ति देखिन्छ । दक्षिण कोरियामा ०.८ भन्दा कम छ, नेपालमा हाल १.९८ देखि २.१% छ । नेपालका राजनीति दलहरूले नेपाली धरातलीय यथार्थता बुझ्नु आवश्यक छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूको रेखदेख कसले गर्ने ? वैदेशिक रोजगार र अवसरको खोजीमा युवाशक्ति विदेश पलायन हुन पुग्नु, भोलिको ज्येष्ठ नागरिक आजका युवा होइनन् र ? यसको एक मात्र रोकथामको उपाय देशभित्रै रोजगार सिर्जना गर्ने, शैक्षिक संस्थाहरूले व्यवहारिक र व्यवसायिक

गुणस्तरीय बजारमुखि शिक्षा प्रदान एवं सरकारको राजनीति इच्छाशक्तिले वाहेक अरूले समिप्यको हल गर्न सक्नेवाला छैन ।

नेपाली शैक्षिक प्रणाली र जनशक्ति उत्पादन (Human Capital Formation and Education System)

नेपालको विद्यालय तह (+२) सम्मको साक्षर शिक्षाको उद्देश्य व्यक्तिको चौतर्फी विकास गर्ने, बौद्धिक, सामाजिक, भावनात्मक र शारिरिक रूपमा उच्च शिक्षा आर्जन गर्ने, पूर्वाधार तयारी जनशक्ति र जिम्मेवार नागरिक बनाउनु हो । धैरै हदमा यो तहको शिक्षालाई राज्य, समाजले सन्तोषजनक मान्नु पर्दछ किनभने यो शिक्षाको नतिजा र बजार स्वदेशमा थप उच्चशिक्षा हासिल गर्न र विदेशमा अझ राम्रो अवसर प्राप्त गर्न मद्धत मिलेकै कारण अमेरीका, अस्ट्रेलिया, युरोप लगायत धेरै देशहरूमा उच्च शिक्षाको अवसरहरू र जिविकोपार्जनका अवसरहरू नेपाली विद्यार्थीलाई प्राप्त भैरहेको छ । तर देशलाई आवश्यक पर्ने क्रिम (नौनी), बौद्धिक गुणस्तीय युवा जनशक्तिको विदेश पलायन र ती मध्य फर्केर स्वदेशमा सेवा गर्ने विरलै भेटिनु दुर्भाग्यको कुरा हो । देश र गाउँ-ठाउँको बस्तीमा युवाशक्तिको अनुपस्थिति हुँदा देश र समाजको रूपान्तरण कसले गर्ने त ? साथै ती समाजका निर्हीय, कमजोर वर्ग- बालवालिका, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र पछाडि परेका जनसमुदायको रेखदेख, शिक्षादिक्षा, हेरचाह कसले गर्ने ? सबै कमजोरै-कमजोर वर्गको मानिसको जमातले के नेपालको सम्वृद्धि, रूपान्तरण र सम्पन्नता प्राप्त होला त ? असम्भव ! त्यसैले शिक्षा क्षेत्रको अहम् भूमिका रहन्छ । व्यवहारिक शिक्षा विकासको मुहान हो । +२ शिक्षा new cross road stage हो, किनभने अब म कता लाग्ने, भोली के गर्ने, मेरो क्षमता के छ, प्रवल रूची केमा छ र मेरो आत्मवल यही हो भनेर निर्णय गर्ने, आफु अब अगाडिका अनेक बाटाहरूमध्ये एउटा भरपर्दो क्यारियर बनाउने जीवनसाथी छान्ने झैं एउटा उत्कृष्ट माध्यम (अवसर) हो । तर त्यो शिक्षा स्वदेश (नेपाल) मै आर्जन गर्ने कि विदेशमा ? छनौट तपाईको ? प्रथमतः स्वदेशमै प्राप्त गर्न सकिन्छ भने त्यो छान्नु उपयुक्त हो तर साथीभाइ साथीसंगीको लहैलहैमा विदेश धेरैले छान्छन्, किनभने नेपालमा आर्जेको प्रमाणपत्र बोझ मात्र हुन्छ अर्थात् बेरोजगारीको सर्टिफिकेट लिएर काम छैन भन्ने भाष्य र यथार्थ दुवै छन् । यो रोग र समस्या झण्डै ७०% नेपालमा छ : किम कर्तव्य विमुड ! मेरो ५१ वर्षको पठनपाठन र अनुसन्धानको अनुभवले त्यही निष्कर्ष निकाल्दछ ।

पुस्तान्तरणवीचको द्वन्द्व (The miscarry)

माथि शुरूमा कतै मानव विकास क्रमका चरणहरू थोरै चर्चा परिचर्चा किन उठाइएको हो भने उमेर अनुसार मानिसका ज्ञानेन्द्रीयहरूको विकास र सोच, वृद्धि, विवेकको मनोवैज्ञानिकता, व्यवहार, आचरण, फरक-फरक किन हुन्छन् थाहा पाइरहँदा उपयुक्त हुने र मानव निर्मित्—सिर्जीत समस्याहरू नजिकैबाट अवलोकन गर्न सजिलो हुने हुदाँ मानव विकासक्रमका ७/८ चरणहरू चर्चा गरिएको हो । तर यो आलेखको मुख्य उद्देश्य युवापदार्पण-जेन्जी र ज्येष्ठ नागरिक (65+ageing people) हरू बीचमा देखा पर्ने समस्याहरूलाई नजिकैबाट बुझेर समस्याहरू समाधान गर्न सहज हुने हुँदा यो पृष्ठभूमि झल्काइएको हो । मानिसको पुस्तान्तरणमा पुस्ता बदि्लन्छ, विचार पनि बदि्लन्छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूको सक्रिय कार्यसम्पादन गर्ने समय कमजोर भएपछि सेवाप्रदाय संस्थाबाट अनिवार्य (विश्राम) लिइन्छ भने युवापदार्पण- जेन्जी १७/१८ वर्षबाट पूर्ण सक्रिय उमेर (नागरिकता, मतदाता, जनप्रतिनिधिको उमेदवार) सुरु हुन्छ । त्यसैले यी दुई वर्गका उमेरहरू एक अर्काका लागि प्रतिकुल (अमैत्री) हुन सक्छन् र द्वन्द्वको अवस्था उत्पन्न हुन सक्छ ।

निष्कर्ष (Upshot):

नेपाल र नेपालीको विकास र सम्वृद्धि युवा र प्रौढ नागरिक शक्तिको साझा र ऐक्यवद्धताको सामुहिक जिम्मेवारी हो । युवापुस्ताको नेतृत्व र परिपक्व व्यवस्थापनको पहल अनिवार्य छ, त्यसमा ज्ञान, अनुभव र व्यवहारिकताले खारिएका ज्येष्ठ नागरिकहरूको सहयोग, निगमन र अविभावकत्व आवश्यक हुन्छ । वैश्विक प्रभाव, सूचना प्रविधिको अविष्कारले ज्येष्ठ नागरिक र युवाशक्तिलाई टाढा पुऱ्याएको छ तर बुझाई र आपसी सहयोग नजिक (प्रविधि मार्फत वा अन्य) ल्याउनु अपरिहार्य छ । समाज र व्यक्तिको रूपान्तरण शिक्षा एकल माध्यम हो । त्यसैले २/३ दिनको समुदायिक विद्यालयबीच छलफल र बहसबाट यी दुई उमेर समुहको बीचमा सम्पन्न बहसले के निष्कर्ष निकालेको छ भने नेपालको शिक्षाको मोडालिटी (प्याराडीयम) मा केही परिवर्तन गर्नु आवश्यक छ । बजारमुखि गुणस्तरीय शिक्षा जसमा गुणस्तरीय व्यवहारिक, व्यवसायिक र समयको आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्ने, स्थानीय स्रोत साधनमा आधारित प्रयोगात्मक शिक्षा एउटा आधारभूत शिक्षा हुने, वैश्विक आवश्यकता र मागलाई आवश्यक हुने वैज्ञानिक प्राविधिक र अनुसन्धान र आविष्कारका आधारित उच्च शिक्षा हुनुपर्ने भन्ने सहमति छ । त्यसैले २०८२ भाद्र २३ र २४ गतेको जेन्जी विद्रोहको माग सुशासन भित्र देखापरेको गम्भिर समस्याहरू, अनियमिता, भ्रष्ट्राचार र युवामैत्री सेवा प्रदान शासन व्यवस्था कमजोर देखिन थाल्यो । यसमा सुधार र परिवर्तन नै हो, तर यो जिम्मेवारी युवा नेतृत्वबाट पहल हुनुपर्‍यो र युवा र प्रौढ नागरिकहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताबाट मात्र संभव छ भन्ने पनि हो । नयाँ पिँडी र नयाँ परिवर्तन सुहाउँदो शैक्षिक कार्यक्रम पहुँचमा छैन । यो सकारात्मक परिस्थिति देखापरी रहेको छैन, आशा एवं विश्वास छ भावि जननिवार्चित सरकारहरूले सुधार्ने पहल गर्नेछन् र युवापिंडीका माग र अपेक्षा पुरा हुनेछन् ।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले विगत केही वर्षदेखि मनाउदै आएको राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक दिवस पौष ११, २०८२ लाई दुवै पुस्ताको "साझा अभियान, ज्येष्ठ नागरिकप्रति श्रद्धा र सम्मान" मुल नाराका साथ एकहप्ते देशव्यापी ज्येष्ठ नागरिक दिवस मनाइ रहँदा दुई सरोकार निकायहरू (मन्त्रालय र राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ) का कार्यक्रममा एउटा उपत्यकाव्यापी तीनवटै जिल्लाका सार्वजनिक विद्यालय तहमा खासगरी +२ (कक्षा ११ र १२) पढ्ने विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक, सरोकार (स्टेकहोल्डर) र ती जिल्लाका ज्येष्ठ नागरिक संघसंगठनहरूका पदाधिकारीहरू बीचमा एउटा अन्तरक्रियाहरू सर्वेक्षण सम्पन्न गरेको थियो । यो अध्ययनको उद्देश्य "युवापुस्तालाई नागरिक शिक्षाको जानकार के कति छ" भन्ने सवालहरूमाथि यो कलमकारले छलफल गराएको थियो र त्यसको निष्कर्षहरूलाई सारसंक्षेपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

वर्तमान शिक्षा प्रणालीका ५ सवालपक्षहरुः

कानुनतः यो शिक्षा प्रणाली निःशुल्क, सस्तो, घरगाउँ मै प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सकिने र भर्ना भएदेखि नियमित कक्षामा उपस्थित हुँदा उत्तिर्ण अर्थात् प्रमाणपत्र हुन गाह्रो नहुने; मोबाइल सुविधा प्राप्त विद्यार्थीहरूका लागी घरैमा बसेर (कोभिड अवधि र तत्पश्चायत) पढ्न पनि मिल्ने तर मोबाइल नहुने विद्यार्थीहरूका लागि पछि पर्ने स्थिति देखा पर्‍यो । ट्यूसनबाट पनि कभर गर्न सकिन्छ भन्ने पत्ता लाग्यो । हाल विद्यालयहरूमा इच्छा अनुसारका विषयहरू पढ्न पाइन्छ तर विभिन्न नाममा शुल्क लिइन्छ भन्ने गुनासाहरू व्यक्त भए ।

दुबै सेवाग्राहीहरू (सेवा प्रदाय र शिक्षा सेवाग्राही) ले शिक्षामा रहेका केही कमीकमजोरीहरू पनि उल्लेख गर्नुभयो । जस्तैः शिक्षामा दलीयकरण र गुणस्तरीय शिक्षक नहुनु, दलीय शिक्षकहरू नेतामूखी उत्तरदायी हुनु । नैतिक शिक्षा र व्यवहारिक शिक्षा भन्दा सैद्धान्तिक (कोरा) शिक्षा मात्रै हुनु। व्यवस्थापनबाट शिक्षामा कमजोर नियमन हुनु, वेरोजगार जनशक्ति उत्पादन मात्र हुनु; प्रमाणपत्रले रोजगार नपाइने र लाइसन्स मात्र हुनु; प्रमाणपत्र

आर्जनले घरदैलोका आवश्यकता पूरा नहुने, त्यसैगरी व्यवहारिक ज्ञान भन्दा अधिकांश सैद्धान्तिक कक्षाहरू मात्रै हुने । साथै विद्यार्थी कमजोर भए पनि कक्षा चढाइने फितलो मुल्याङ्कन प्रणाली; यो शिक्षाको उत्पादनमा आफू भन्दा ठुला, मान्यजनप्रति आदर कम, व्यवास्ता गर्ने संस्कार बढदै छ । यो दुःखदायी प्रचलन हो ।

नीतिगत (पाठ्यक्रम) मा के के समावेश भए राम्रो होला भन्ने जिज्ञासामा प्राप्त केही सुझावहरू

आजको शिक्षा (पठनपाठन) मा व्यवसायिक र व्यवहारिक शिक्षाको प्रयोगात्मक प्रयाप्त अभ्यास हुनुपर्ने हो। अनुशासन, नैतिक एवं नागरिक शिक्षाको व्यवस्था भए राम्रो । स्थानीय श्रोत साधनमा आधारित पाठ्यक्रम हुनुपर्ने र सैद्धान्तिक साथै प्राक्टिकल/फिल्डवर्कमा सहभागी हुनुपर्ने । आधुनिक माग (बजारमा चल्ती चलन) अनुसारका विषयहरूको पठनपाठन हुनुपर्ने । बजार र मागमूखी सिप र रोजगारीमुलक गुणस्तरीय बनाउनु पर्ने जोडदार माग भेटिन्छ । शिक्षकहरू विषय विज्ञहरू र पेडागोजीक (शैक्षणीक), सिपमूलक हुनुपर्ने भनाई छ । स्थानीय श्रोत-साधनमा आधारित प्रयोगमुखी पाठ्यक्रमहरू लागु गर्नुपर्ने र यसको अतिरिक्त भोलिको सम्भाव्यता बारे र रोजगार पाउने शिक्षा हुनुपर्‍यो । अधिकांश ज्येष्ठ नागरिक गुनासोहरू राख्नु हुन्छ की वाह्य संस्कृति र फेसन हावी भयो, परिवारमुखी जिम्मेवारी भएन ।

नीतिगत तहका सरोकार निकायहरूले पालना गर्नुपर्ने केही थप प्रावधानहरू

यसबारे विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्थानीय सरोकार संघसंथाहरूले (विद्यार्थीहरू वाहेक) ले मौजुदा ऐन कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन, कानुनी राज्य, सुशासनको व्यवस्थापन साथै आवश्यक भएका ऐन कानुनहरू तत्काल निमार्ण गर्ने र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने तथा गुणस्तरीय एवं शैक्षिक मैत्री वातावरण निमार्ण गर्नुपर्छ । संविधान र ऐन कानुनहरू (मौलिकहरू) लगायतको पालना गर्ने अर्थात् सुसाशनलाई पारदर्शी, जवाफदेही, उत्तरदायी र निष्पक्ष अनुभूति हुनेगरी गर्ने गराउने राज्यव्यवस्था मिलाउने । तीनै तहका सरोकार निकायहरूले मौजुदा ऐन कानूनहरूको अक्षरस पालन गर्ने गराउने; सरोकार मन्त्रालयहरू, विभागले आवश्यकता अनुसारका ऐन, कानुन निमार्ण र प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने; देशमा व्याप्त दण्डहीनता, राजनीतिक हस्तक्षेप बन्द गर्ने, भ्रष्टचार रोक्ने, सेवाग्राहीलाई छिटो छरितो र सुलभ सेवा प्रवाह गर्ने, कानुनी राज्य निर्माणका लागि दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

स्थानीय तह/सरकारको भूमिकाबारे राखिएको जिज्ञासामा आएका केही सुझावहरू

सरोकार सबैलाई संविधानको अनुसूचि ८ र ९ बारे दरो ज्ञान हुनु पर्‍यो। त्यसैले स्थानीय तह (सरकार) बारे पाठ्यक्रममा राख्नुपर्ने, स्थानीय श्रोतसाधन बारे जानकारमुखी शिक्षा पाठ्यक्रम दिनुपर्ने, स्थानीय सरकारका काम, कर्तव्य, अधिकार बारे प्रशिक्षण गर्नुपर्ने साथै स्थानीय योजना, बजेट, खर्च, लेखाप्रणाली बारे प्रशिक्षण गर्दा गाउँठाउँमा के भैरहेको छ, के हुनु पर्ने हो सो बारे जानकारी हुनेछ । आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र स्थानीय सरकारको सबै कुराको ज्ञान हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । त्यसैले जनप्रतिनिधिहरूलाई विद्यालयको व्यवस्थापन बारे अभिमुखिकरण, प्रशिक्षण गराउनु पर्ने । नेपालको भू-वनोट, समाज, संस्कृति बारे जानकारी गराउने र स्थानीय तहको बनावट/संरचनाबारे समसामयिक प्रशिक्षण गर्ने । विद्यार्थीहरूलाई योजना चक्र, लेखाप्रणाली, बजेट, स्रेस्ताबारे जानकारी गराउने ।

भावि सुधारका आयमहरू

युवापुस्ता र ज्येष्ठ नागरिक बीचको सम्बन्धलाई सामिप्यमा ल्याउने उपायहरू के के हुन सक्छन् भन्ने बहसमा आएका केही सुझावहरू

यस क्षेत्रका विज्ञहरूबाट शिक्षक एवं विद्यार्थीहरूलाई समसामयिक गेष्ट लेक्चर गराउने । त्यसैगरी अन्तरपुस्ता अनुभव, सिप, ज्ञानबारे पालिकाले प्रशिक्षण गर्ने । दुवै पुस्ताहरूलाई आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्रको ऐन, कानुन र सामाजिक सुरक्षाबारे सचेतनामूलक कार्यक्रम गर्ने । पालिकाको प्रत्येक वडाले परिवार, समुदाय, दुवै थरीलाई राखेर छलफल, वहस, समसामयिक सवालहरूमा साक्षात्कार गराउने । ज्येष्ठ नागरिकहरूका हक, अधिकारबारे मौजुदा कानूनबारे सचेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । ज्येष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित संघ-संस्थाहरूले पनि वडा मार्फत युवा र ज्येष्ठ नागरिकमैत्री वातावरण बारे जानकारी गराउने र सहिष्णुताको वातावरण निर्माण गर्ने । प्रत्येक परिवारलाई मौजुदा कानूनमा भएका प्रावधानबारे विद्यार्थीहरू मार्फत जानकारी गराउने । स्थानीय तहमा कार्यरत गैरसरकारी संघसंस्था, नागरिक समाजहरू मार्फत सचेतना कार्यक्रम संचालन गर्ने गराउने ।

अन्त्यमा, दलीय शासन प्रणाली/ निर्वाचन प्रणाली र तीन तहका सरकारका अधिकारहरू, कर्तव्यबारे जनचेतना जागरण गराउने; स्थानीय तहले आयआर्जन, जनउत्तरदायी, पारदर्शिता, कानुनी राज्य, समावेशीता बारे जानकारी गराउने; स्थानीय श्रोत साधनको खोजी, प्रचारप्रसार, संरक्षण एवं प्रवर्द्धन र उपयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने गराउने; धेरै भन्दा धेरै सार्वजनिक कार्यक्रमहरू जस्तैः, सार्वजनिक सुनुवाई, अडिट, फरफारक, निगमन कार्यमा सरोकार पक्षहरूलाई सहभागिता गराउने । त्यसैगरी दीगो विकास, पुस्ता नेतृत्व हस्तान्तरणलाई महत्व दिने र नयाँ नेतृत्व विकास गर्ने गराउने, असल परिपाटी निर्माण गर्ने, सबैमा राष्ट्रिय सदभाव, संस्कार, धार्मिक एवं जातिय सहिष्णुता संस्कृतिको विकास गर्ने, आदि विचारहरू प्राप्त भएको थियो ।

सन्दर्भ साम्रगीहरू

- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, काठमाण्डौः रा.प्रा. स्रो.तथा वि.आ
- गौतम, रमेश प्रसाद, "युवालाई नागरिक शिक्षा," गोरखापत्र, २०८२ पौष २० ।
- नेपाल सरकार का.कि.व्य.स.(२०५५), स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, काठमाण्डौः नेपाल सरकार का.कि.व्य.स.
- बज्रचार्य, धनबज्र, (२०३० वि.स.), लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाण्डौः सिनास, त्रि.वि. ।
- सापकोटा, नगेन्द्र,"स्थानीय तहलाई पुरस्कृत गर्न कानुनी व्यवस्था" गोरखापत्र, २०८२, साउन १४ ।
- "स्थानीयसुशासनकालागीपारदर्शितारसार्वजानिकलेखापरिक्षण(२०६५)",स्वशासन,भोल.३१,ललितपुरः स्थानीय विकास मन्त्रालय ।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यलय, (२०७८) राष्ट्रिय जनगणना २०७८ काठमाण्डौः रा.त.का. ।
- शर्मा, प्रेम, "मौलिक लोकतन्त्रको अभ्यास", गोरखापत्र, भदौ २१ ।
- शर्मा, प्रेम, "प्रसंगः चौथो राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक दिवस" अप्रकाशित कार्यपत्र (११ पौष २०८१) ।

डाउन सिन्ड्रोम अपाङ्गता र मद्दत गर्ने केही उपायहरू

✍ मणिराज श्रेष्ठ *

पृष्ठभुमिः

डाउन सिन्ड्रोम (Down Syndrome) एक अबस्था हो र यो अपाङ्गताका परिभाषा भित्र पर्ने एक प्रकारको अपाङ्गता हो । डाउन भनेको एक ब्यक्तिको नाम हो भने सिन्ड्रोम भन्नाले लक्षण भन्ने बुझिन्छ । सन् १८६६ मा ब्रिटिश चिकित्सक Dr. John Langdon Down ले यस सिन्ड्रोमका विशेषताहरूको व्याख्या गर्ने पहिलो व्यक्ति थिए र उनैको नामबाट यस अवस्थाको नामाकरण डाउन सिन्ड्रोम रहन पुग्यो ।

सन् १९३२ मा चार्ल्स डेभेनपोर्टले डाउन सिन्ड्रोम र अन्य बौद्धिक अपाङ्गता क्रोमोजमको परिवर्तनहरूबाट हुन सक्छ बताए। यो कुनै रोग नभएर एक अबस्था हो ।

यसैगरी सन् १९५९ मा पेरिसको आर्मान्ड ट्राउसो अस्पतालमा आधारित जेरोम लेजेउने, रेमन्ड टर्पिन र मार्थे गौटियर सम्मिलित वैज्ञानिकहरूको टोलीले डाउन सिन्ड्रोम भएका मानिसहरूका कोषहरूमा सबैभन्दा सानो क्रोमोजोमको अतिरिक्त एक अतिरिक्त क्रोमोजोम हुन्छ भन्ने पुष्टि गरे ।

यस अवस्थासँग सम्बन्धित न्यूरो डेवलपमेन्टल र शारीरिक परिवर्तनहरूको विवरण दुई स्कटिश चिकित्सकहरू, जोन फ्रेजर र आर्थर मिचेलबाट प्रकाशित भए भने, यो पछि डाउन सिन्ड्रोम भएका व्यक्तिहरूको अध्ययनद्वारा अल्जाइमर रोग, प्याथोफिजियोलोजी लगायत अन्य प्रमुख अनुसन्धानहरू हुने क्रम जारी रहे यस सम्बन्धमा, १९४८ मा जर्ज जर्भिस र १९८४ मा जर्ज ग्लेनर र केन वोंगले मुख्य कागजातहरू समावेश गरेका थिए। डाउन सिन्ड्रोमका बारेमा थप अनुसन्धान भइरहेको छ । यसले डाउन सिन्ड्रोम भएकाहरू र तिनीहरूका परिवारहरूको जीवनको गुणस्तर सुधार गर्न क्रमशः अझ महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ ।

डाउन सिन्ड्रोम बौद्धिक अपाङ्गतासँग जोडिएको एक अबस्थाको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । तर, बौद्धिक अपाङ्गतासँग गाँसिएका अन्य सिन्ड्रोम अबस्थाका ब्यक्तिहरू पनि छन्ः । जस्तैः M Fragile X syndrome, Williams syndrome, Prader-Willi syndrome लगायत अन्य प्रकारका ।

डाउनसिन्ड्रोम ब्यक्तिहरूको निम्ति काम गर्ने छुट्टै संस्थाहरू नेपाल लगायत धेरै देशहरूमा छन् । बिश्वका धेरै देशहरूमा डाउनसिन्ड्रोम भएका बालबालिकाहरूको निम्ति छुट्टै बिद्यालयहरू पनि संचालनमा छन् । यसका साथै धेरैजसो देशहरूमा डाउन सिन्ड्रोम भएका ब्यक्तिहरू आफैले संस्था खोलेर बिभिन्न कार्यहरू गरिरहेको अवस्था छ । नेपालको सन्दर्भमा, डाउन सिन्ड्रोम अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरूलाई बौद्धिक अपाङ्गतामा बर्गिकरण

* निर्देशक- पोर्टेज तथा पुनर्स्थापना संस्था नेपाल

गर्ने गरिएको र यिनीहरूको छुट्टै गणना हालसम्म भएको नदेखिएबाट के कति संख्या भन्ने यकिन गर्न सकेको अबस्था छैन ।

परिचय

अपाङ्गताको परिभाषा

देश अनुसार अपाङ्गताको परिभाषा फरक-फरक हुन सक्छ। नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रिय सम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता तथा फङ्सनल इम्पेरिमेन्ट वा विद्यमान अवरोधको कारण अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढंगले सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएका व्यक्ति सम्झनुपर्छ भन्ने परिभाषा गरेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४ को दफा २ ख मा नेपाल सरकारले अपाङ्गताको बर्गिकरण निम्न १० प्रकारले गरिएको छन् ।

सि.नं.	अपाङ्गताका प्रकारहरू	कार्यगत सीमितताका अवस्थाहरू
१	शारीरिक	उठवस गर्न, हिड्डुल गर्न र हात संचालन गर्न हुने कठिनाई ।
२	दृष्टि	हेरेर पढन, सिक्न तथा हिडडुल गर्न हुने कठिनाई
३	सुनाई	सुनेर र बोलेर संचार गर्न हुने कठिनाई
४	श्रवण दृष्टिविहीन	हेरेर, सुनेर र बोलेर संचार गर्न तथा हिडडुल गर्न हुने कठिनाई
५	स्वरबोलि	बोलेर संचार गर्न हुने कठिनाई
६	मनोसामाजिक	मनस्थितिमा आएको कठिनाई अर्थात डर, चिन्ता, दिक्दारिपन जस्ता मनमा हुने कम्जोरी ।
७	बौद्धिक	सिक्न, सम्झन, ध्यान एकिकृत र बुझ्न कठिनाई हुने ।
८	अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफेलिया) सम्बन्धि	आन्तरिक वा वाह्य रक्तश्राव रोक्न कठिनाई हुने अवस्था
९	अटिजम	एकोहोरो हुने, संचार गर्न, धूलमिल हुन र सिक्नमा हुने कठिनाई
१०	बहु अपाङ्गता	माथि उल्लेखित दुई वा दुई भन्दा बढि कठिनाइ भएको अवस्था

उक्त १० प्रकारका अपाङ्गतामा, डाउन सिन्ड्रोम भएका ब्यक्तिहरूलाई बौद्धिक अपाङ्गतामा राखिएको छ । डाउन सिन्ड्रोम एक आनुवंशिक अबस्था हो । मानव कोशिकाहरूमा सामान्यतया २३ जोडी क्रोमोजोमहरू हुन्छन् । प्रत्येक जोडीमा एउटा क्रोमोजोम शुक्राणुबाट आउँछ, अर्को अण्डाबाट अर्थात आमाबाट २३ र बुबाबाट २३ क्रोमोसोमहरू जोडीमा रहेको हुन्छन्। २१औं क्रोमोजममा अर्को क्रोमोजम जोडिन गएर अथवा

टुक्रा भएको कारणबाट मानसिक तथा शारीरिक विकासमा ढीलाई हुने स्थितिलाई डाउन सिन्ड्रोम भनिन्छ।

२१ औं क्रोमोजोममा एक अतिरिक्त क्रोमोजोम थप्न गएको अबस्थालाई ट्रेइसोमी (Trisomy) भनिन्छ। डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिकाहरू शारीरिक तथा बौद्धिक विकासमा ढिलाई भएको हुन्छ । जसका कारण अन्य बालबालिकाहरूले जस्तो छिटो सिक्न केही कठिन भएको हुन्छ । बृद्धि र विकास हल्का, मध्यम र जटिल हुन सक्छ । केही स्वास्थ्य समस्याहरू गम्भिर पनि हुन्छ । सिन्ड्रोमका सबै व्यक्तिहरू लगभग उस्तै देखिन्छन्। तर डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिका र वयस्कहरूको अनुहार र शरीरमा फरक फरक विशेषताहरू पनि हुन सक्न्।

यिनीहरूमध्ये प्राय दृष्टि, दांत तथा सुनाई लगायतका ज्ञानेन्द्रियहरूमा कमीकमजोर हुन्छ । यी बच्चामा जन्मजात मुटुमा प्वाल, रगतको क्यान्सर, हाएपोथारोइदिसम (hypothyroidism), आँखा, नाक, कान, घाटी, पेट, आन्द्रा, दाँतसम्बन्धी जस्ता स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याहरू देखिन्छन् ।

डाउन सिन्ड्रोमका प्रकारः

१. ट्रेइसोमी (Trisomy)

अधिकांश डाउन सिन्ड्रोम भएका बच्चामा तिनका २१ औं क्रोमोजोममा एक अतिरिक्त क्रोमोजोम थप्न गएको हुन्छ । यो प्रक्रिया महिलाको अण्ड वा पुरुषको शुक्रकीटको कोष विभाजन हुँदा हुन्छ । डाउन सिन्ड्रोममा एउटा कोशिका असामान्य विभाजनले गर्दा एउटा बढी हुन जान्छ । त्यसले गर्दा ४६ क्रोमोसोमको सट्टा ४७ हुन जान्छ ।

२. ट्रान्स्लोकेसन

यसमा क्रोमोजोम २१ को सानो टुक्रा अरू कुनै टुक्रिएको क्रोमोजोम जोडीमा टाँसिन जान्छ । ट्रान्स्लोकेसनमा आमा वा बाबु डाउन सिन्ड्रोमको वाहक हुन सक्छन् र अरू बच्चालाई जन्म दिंदा पनि डाउन सिन्ड्रोम हुने संभावना समेत हुन्छ ।

३. मोजियासम (Mosaicism)

मोसियक (mosaicism) मा सामान्य ४६ क्रोमोजोम तथा असामान्य ४७ गरी दुबैखालका क्रोमोजोम भएका कोशिका हुन्छन् । उनीहरूको असामान्य कोशिका सुन्तला रंगको र सामान्य निलो रंगको हुन्छन्।

के डाउन सिन्ड्रोम हुनबाट रोक्न सकिन्छ ?

डाउन सिन्ड्रोमलाई रोक्ने हालसम्म कुनै उपाय पत्ता लागेको पाइँदैन। तर यदि तपाईं डाउन सिन्ड्रोम भएको बच्चा हुने उच्च जोखिममा हुनुहुन्छ वा पहिले नै डाउन सिन्ड्रोम भएको बच्चा छ भने, तपाईं गर्भवती हुनु अघि सम्बन्धित चिकित्सकसँग सल्लाह गर्न सक्नु पर्छ ।

डाउन सिन्ड्रोम भएका ब्यक्तिका समस्या र चुनौतीहरू

डाउन सिन्ड्रोम भएको कारणले स्वास्थ्य अबस्था हल्का, मध्यम वा गम्भीर हुन सक्छन्। केही व्यक्तिलाई उमेर बढ्दै जाँदा थप समस्या हुन सक्छ।

मुटुको समस्या

डाउन सिन्ड्रोम भएका करिब ५०५ बालबालिकाहरू कुनै न कुनै प्रकारको मुटुको समस्या लिएर जन्मेको हुन्छ । यिनीहरूलाई सानैमा नै शल्यक्रिया गर्नु पर्ने हुन सक्छ।

पाचन प्रणाली र खाना पचाउन समस्या

डाउन सिन्ड्रोम भएका केही बालबालिकामा पेट र आन्द्राको संरचनामा परिवर्तनहरू भएको हुन सक्छन्। जसको कारण पाचन प्रणाली र खाना पचाउन समस्या हुन्छ ।

प्रतिरक्षा प्रणालीको समस्या

डाउन सिन्ड्रोम भएकाहरूको प्रतिरक्षा प्रणालीमा कमजोर भएको हुन्छ । जसको कारणा तिनीहरूमा क्यान्सरका केही रूपहरू र निमोनिया जस्ता संक्रामक रोगहरूको उच्च जोखिम हुन्छ।

अधिक तौल

डाउन सिन्ड्रोम भएका व्यक्तिहरू सामान्य ब्यक्तिहरूको तुलनामा अधिक तौल वा मोटो हुने सम्भावना बढी हुन्छ।

मेरुदण्डमा समस्या

डाउन सिन्ड्रोम भएका केही व्यक्तिहरूमा घाँटीलाई धेरै टाढा झुकाउने गतिविधिहरूबाट मेरुदण्डमा गम्भीर चोटपटक लाग्ने जोखिममा हुन्छ ।

अल्जाइमर रोग

डाउन सिन्ड्रोम हुनुको कारणले अल्जाइमर रोगको विकास हुने जोखिम धेरै हुन्छ । यो रोगका लक्षणहरू ५० वर्षको उमेरमा सुरु हुन सक्छ। यसका साथै, डिमेन्सिया प्रायः सानै उमेरमा नै हुन सक्छ । डाउन सिन्ड्रोम भएकाहरूमा, अन्य स्वास्थ्य अवस्थाहरूसँग पनि जोडिएको हुन सक्छ, जस्तै थाइरोइड, दाँतको समस्या, कानको संक्रमण, श्रवण र दृष्टि समस्या आदि । यसका साथै चिन्ता, अटिजम् हाइपर एक्टिविटी डिसअर्डर (ADHD) जस्ता अवस्थाहरू पनि हुन सक्छन्।

उपचार तथा सुधार

डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिकाहरू बढ्दो उमेर अनुसार खाने, पिउने, बस्ने, कुरा गर्ने, लगाउने, हिंड्ने जस्ता विकासात्मक क्रियाकलापहरू गर्नमा ढिलाई हुन्छ । साथै यस अबस्थाका अधिकांश बालबालिकामा हल्कादेखि मध्यम किसिमका बौद्धिक कमजोरी हुन्छ। यसको मतलब तिनीहरूसँग स्मरणशक्ति, नयाँ चीजहरू सिक्ने, ध्यान केन्द्रित गर्ने र सोच्ने, वा उनीहरूको दैनिक जीवनलाई असर गर्ने निर्णयहरू गर्ने समस्याहरू हुन्छन् । यसकारण ती बालक ब्यक्तिमा कुनै रोग छ भने रोगको प्रकृति अनुसार समय मै सम्बन्धित चिकित्स देखाएर

उपचार गर्नु जरूरी हुन्छ ।

डाउन सिन्ड्रोम भएका मानिसको जीवनमा उनीहरूको विकाससम्बन्धी सुधार ल्याई विशेष शिक्षा र उचित स्याहार दिइएमा केही सुधार गर्न त सकिन्छ तर यस्तो अवस्थाको पुर्णरूपमा निराकरण चाहीं गर्न सकिँदैन ।

बृद्धि र विकासको लागि समय छिटो प्रतिरोधात्मक शिक्षा कार्यक्रम र विशेष शिक्षा लगायतका माध्यमबाट बिभिन्न थेरापी सेवाहरू दिन सकेमा, डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिका र ब्यक्तिहरूलाई तिनीहरूको अबस्था अनुसार सहज जीवन यापनका लागि मद्दत गर्न सक्छ। एउटा बच्चाको जीवनमा जति छिटो समस्या (ढिलाईपन र अपाङ्गता) पहिचान गरेर शिक्षा वा उपचारका कार्यक्रम शुरु गरियो, त्यति नै राम्रो उपलब्धि हुन्छ र छिटो पुनर्स्थापना हुन सक्छ । यी बालबालिकाहरूलाई पुनर्स्थापित वा शिक्षण कार्यक्रम दिनु अगाडि तिनको स्तर, सिकाई क्षमता र अन्य थप समस्याहरू (रोग, अन्य किसिमका अपाङ्गता आदि) बारे पहिचान गर्नु वा जानकारी हुन जरूरी छ । यस जानकारीले सही र सहज रूपमा शिक्षण सिकाईमा मद्धत गर्न सकिन्छ ।

डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिकाहरूको पहिचान जन्मेदेखि नै गर्न सकिने भएको हुँदा तिनीहरूलाई जन्मेदेखि प्रारम्भिक शिक्षा र मद्धत गर्न सकिन्छ र गर्नु पर्दछ । सानोमा ज्ञानेन्द्रियहरूलाई उत्प्रेरित तथा सक्रिय गराउनमा मद्धत गर्नु पर्दछ । औपचारिक प्रारम्भिक शिक्षा प्रदान गर्न पोर्टेज चेकलिष्ट पनि एक महत्वपूर्ण सामाग्रीको रूपमा लिन सकिन्छ ।

डाउन सिन्ड्रोम भएकाहरूको लागि शिक्षाको ब्यबस्थाः

माथि भनिए झै नेपाल सरकारले १० प्रकारमा बर्गिकरण गरिएका अपाङ्गतामा डाउन सिन्ड्रोम भएका ब्यक्तिहरूलाई बौद्धिक अपाङ्गतामा राखिएको छ । त्यसकारणले यिनीहरूलाई पनि नेपाल सरकारले बौद्धिक अपाङ्गताहरूको लागि संचालन भएको कक्षा वा विद्यालयमा नै शिक्षण सिकाइको ब्यबस्था गरेको छ । तर अभिभावकहरूको पहलमा केही ठाउँहरूमा छुट्टै कक्षाहरू संचालन गरेका छन् ।

सिकाइमा मद्धत गर्न सक्ने केही तरिकाहरूः

सिकाइ एक दर्शन हो, साथै नियमित प्रक्रिया पनि । जसले सबै विद्यार्थीले सिक्न सक्छन् तर विविधतालाई सम्बोधन गर्नु, पहुँच अभिवृद्धि गर्नुका साथै बालबालिकाहरूको सक्रिय सहभागिता र सफलताको अवस्थालाई महत्त्वपूर्ण मान्दछ । अन्य बालबालिकाहरूलाई जस्तै नै यिनीहरूलाई पनि प्रभावकारी सिकाईका निम्ति सिकाईका विभिन्न सामाग्रीहरूका साथ साथै सिकाईका तरीकाहरू पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । ती बिभिन्न तरीकाहरूमध्ये उदाहरण स्वरूप केही तरीकाहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु ।

आफ्नो हात खुट्टा आफै धुने सिकाईमा मद्धत गर्ने,

सिकाई तरीका

- आफ्नो वा अरूले हात खुट्टा सफा गरेको देखाएर बच्चालाई पनि गर्न लगाउनुहोस् ।
- बाटा वा अन्य कुनै भाँडामा पानी राखेर खेल्न दिनुहोस् ।
- बच्चाको हात खुट्टामा वा कुनै खेलौनामा रमाईलो किसिमले चक (पाएमा रंगिन) वा पखाल्न मिल्ने

रंग लगाइ दिनुहोस् र साबुन पानी दिएर पखाल्न लगाउनुहोस् ।

- बच्चालाई नुहाई दिनु अगाडि ठूलो बाटा वा अन्य कुनै वस्तुमा बसालेर नुहाई दिनुहोस् र आफ्नो हात खुट्टा आफैले सफा गर्न लगाउनुहोस् । नसकेमा हात समातेर सफा गर्न सिकाउनुहोस् । लगाउन सकेमा प्रशंसा गर्नुहोस् ।

सिकाईमा आउन सक्ने समस्याहरूमा सहयोग वा मद्धत गर्न सक्ने केही उपाएहरुः

१. सिक्नलाई धेरै लामो समय लाग्ने अबस्थामाः

- कार्य बिश्लेषण गरी एक समयमा एउटा क्रियाकलाप मात्र सिकाउने ।
- मौखिक रूपमा भनेर तथा नमूना प्रदर्शन गरेर ।
- दोहर्‍याएर सिकाउने ।
- धेरै पटक अभ्यास गराउने ।

२. थोरै समय मात्र ध्यान दिएर बस्ने वा ध्यान दिने अबस्थामाः

- विशेषगरी नयाँ क्रियाकलाप सिकाउँदा बाहिरी उत्प्रेरणा र यताउती ध्यान केन्द्रित हुने बस्तुहरू कम गर्ने ।
- उसको ध्यान केन्द्रित हुने कुरा वा बस्तु प्रयोग गर्ने ।
- छोटो छोटो क्रियाकलाप गराउने ।

३. साना तिना समस्याहरू पनि समाधान गर्न गाह्रो भएमाः

- दुई वा तीन तरिकाबाट नमूना प्रदर्शन गरी देखाउने जसबाट बच्चाले उही कुरा वैकल्पिक तरिकाले पनि सिक्न सकोस ।
- साधारण खेलबाट शुरु गर्ने, जस्तै बस्तु देखाएर लुकाई खोज्न लगाउने आदि ।

४. सजिला क्रियाकलापहरू पनि पुरा वा परिबर्तन नगर्ने अबस्थामाः

- मौखिक सहयोग वा संकेत दिने ।
- नयाँ विषय वा क्रियाकलाप छिटो छिटो शुरु नगर्ने ।

५. एउटा वातावरणमा सिकेको अर्को वातावरणरमा नगर्ने अबस्थामाः

- सकभर एउटा पुरा नगरिसकेको कार्यमा अर्को दोश्रो ब्यक्तिले नसिकाउने ।
- नयाँ तर प्रायः मिल्दो जुल्दो वातावरणमा उही क्रियाकलाप गराउने वा सिकाउने ।

६. बस्तु चिनाउनमा मद्धत गर्ने तरिका

- बस्तु देखाएर नाम भनि दिने र भन्न लगाउने ।
- बस्तुको नाम भनेर साथीसँग लिन लगाउने र साथीलाई दिन लगाउने ।

- बस्तुको नाम भनेर साथीसँग लिन लगाउने र साथीलाई दिन लगाउने ।
- बस्तुको नाम भनेर अगाडि वा परको बस्तु ल्याउन लगाउने र राख्न पठाउने ।
- बस्तुको नाम भनेर देखाउने र कुनै कागज वा रूमालले त्यो बस्तु छोप्ने । अनि छोपेको बस्तु झिकेर लुगाउने ।

अभिभावकहरूले गर्नु पर्ने अनि बिर्सन नहुने केही कुराहरू:

- डाउन सिन्ड्रोमको बारेमा थप सिक्नुहोस् र जान्नुहोस् । जति बढी तपाई जान्नु हुन्छ, त्यति नै बढी तपाई आफुले आफ्नो बालबालिकालाई सहयोग गर्न सक्षम हुनु हुनेछ ।
- तपाईको बालबालिकालाई जीवन उपयोगि सीपहरूमा प्रोत्साहित गर्नुहोस् । उदाहरणको लागि लुगा लगाउने, खाना आफै खाने, शौचालयको प्रयोग गर्ने र सफासुग्घर गर्ने जस्ता दैनिक हेरविचारका सीपहरू सिक्नमा तपाईको बालबालिकालाई सहयोग गर्नुहोस् ।
- तपाईको बालबालिकालाई दैनिक साना तिना घरायसी काम गर्न दिनुहोस् ।
- उसको उमेर, ध्यान दिने समय अवधि र क्षमताहरूलाई ध्यानमा राख्नुहोस् ।
- दिएको कामलाई सानो सानो चरणहरूमा विभाजन गर्नुहोस् । उदारहणको लागि, यदि तपाईले बालबालिकालाई खाना खान बस्ने टेबुल मिलाउन दिनुहुन्छ भने पहिला उसलाई सही संख्यामा गिलासहरू ल्याउन लगाउनुहोस् । त्यसपछि टेबुलमा बस्ने प्रत्येक घरका सदस्यहरूको स्थानमा एउटा एउटा ती गिलासहरू राख्न लगाउनुहोस् । त्यस्तैगरी थाल आदि भाँडाहरूलाई पनि पालैपालो त्यसरीनै राख्न लगाउनुहोस् ।
- जबसम्म काम सम्पन्न हुँदैन तबसम्म उसलाई पालै पालो के के गर्ने भनेर स्पष्ट भन्नुहोस् । त्यो काम कसरी गर्ने भनेर नमुना देखाउनुहोस् । बालबालिकालाई सहयोग चाहिएको बेलामा सहयोग गर्नुहोस् ।
- तपाईको बालबालिकालाई बारम्बार प्रतिक्रिया दिनुहोस् ।
- तपाईको बालबालिकाले राम्रो गर्दा स्याबासी दिनुहोस् वा प्रशंसा गर्नुहोस् ।
- तपाईको बालबालिकाले विद्यालयमा के सीपहरू सिक्दैछ पत्ता लगाउनुहोस् । उसको लागि ती सीपहरू घरमा प्रयोगमा ल्याउनको लागि विभिन्न तरिकाहरू खोज्नुहोस् । उदाहरणको लागि यदी विद्यालयमा शिक्षकले पैसाको बारेमा सिकाउँदै रहेछ भने तपाईको बालबालिकालाई बजारमा किनमेलको लागि सँगै लिएर जानुहोस् । उसलाई पसलमा पैसा तिर्नको लागि पैसा गन्नमा मद्धत गर्नुहोस् । उसलाई खुद्रा पैसा गन्नमा सहयोग गर्नुहोस् ।
- तपाईको समुदायमा हुने मनोरञ्जनका क्रियाकलापहरू, खेलहरू जस्ता सामाजिक क्रियाकलापहरूमा सहभागि हुने अवसरहरू दिनुहोस् । यसले तपाईको बालबालिकामा सामाजिक सीपहरू बढाउँछ साथ साथै उसलाई रमाईलो पनि हुन्छ ।
- डाउन सिन्ड्रोम् भएका अन्य बालबालिकाहरूको अभिभावकहरूसँग कुराकानी गर्नुहोस् ।

- अभिभावकहरू बीच उपयोगी सुझावहरू र भावनात्मक सहयोग आदान प्रदान हुन सक्छ ।
- विद्यालयमा पठाउने गर्नु भएको छ भने, शिक्षकहरूसँग भेट गर्नुहोस् र आफ्नो बालबालिकाको आवश्यकताहरू पूरा गर्नको लागि शैक्षिक योजना निर्माण गर्नुहोस् । तपाईको बालबालिकाको शिक्षकसँग सम्पर्क गरी जानकारी लिने र दिने कार्यलाई कायम राख्नुहोस् । तपाईले बालबालिकाको विद्यालय सिकाइलाई घरमा कसरी सहयोग गर्न सक्नुहुन्छ भन्ने कुराको खोजी गर्नुहोस् ।

अभिभावक तथा परिवारले थाहा पाउन र बिर्सने नहुने केही कुराहरुः

- यो बालबालिकाले अरु बालबालिकाले जस्तो छिटो क्रियाकलाप गर्न, बुझ्न र सिक्न सक्दैन ।
- एउटै क्रियाकलाप सानो भए पनि बारम्बार सिकाउनमा दिक्क मान्नु हुँदैन ।
- बालबालिकाले सानो अथवा थोरै कार्य वा कुरा ठिक किसिमले गर्न सकेमा पनि तीनलाई हौसला, प्रोत्साहन दिनु पर्दछ ।
- गल्ती गरेर पनि बालबालिकाले सिकिरहेको हुन्छ ।
- रमाईलो वातारण पाएमा बच्चाले कुनै बोझ वा दिक्कको महशुस नगरी सिक्न सक्छन् ।
- बालबालिकाको कमजोरीलाई भन्दा क्षमतालाई ध्यान दिनु पर्दछ ।
- के गर्न सक्दैन वा के सिकाउन सकिदैन भन्दा पनि के गर्न सक्छ र उसलाइ के सिकाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिने गर्नु पर्दछ ।
- सानो भए पनि बालबालिकाहरूको सफलतालाई देखाइ दिनुहोस र प्रशंसा दिनु पर्दछ ।
- उनीहरू सिकाइमा ढिलो हुन्छन् त्यसैले सिकाउदा धैर्यता लिनुपर्छ भन्ने सधैं सम्झनु पर्दछ ।
- उनीहरूलाई निरन्तर र उपयुक्त तरीकाले सिकाउनु पर्दछ ।
- बालबालिकाको अवस्थाका लागि आफू र परिवारका सदस्य कसैलाइ पनि दोष दिनु हुँदैन ।
- बालबालिकालाई बढी लाडप्यार भन्दा सकेसम्म उनीहरूको आफ्नै खुट्टामा उभिन प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ ।
- धैर्यता र संयमता बढी राख्नु पर्दछ । आदि ।

निष्कर्ष

सन् १८६६ मा डाउन सिन्ड्रोमको बारेमा ब्याख्या चर्चाको शुरूवात भएको आज झण्डै १५९ बर्ष भैसक्यो । यसको अध्ययन र अनुसन्धान जारी नै रहेको छ । जसबाट समाजमा डाउन सिन्ड्रोम बच्चा जन्माउनबाट बच्न विकसित देशहरूमा धेरै र नेपाल जस्ता अन्य देशहरूमा केही मात्रा भए पनि सचेतना हुन सकेको अवस्था देखिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि यस अवस्थाका बालबालिकाहरू जन्मनबाट रोकिएको भने छैन । तर, जन्मेका बालबालिकाहरूलाई केही न केही भए पनि उपचार, शिक्षा पाएर आफ्नो जीवन सहज रूपमा यापन गर्न थोरैले भए पनि मद्धत पाउने गरेको पाइन्छ ।

स्थानीय तहदेखि अन्तराष्ट्रिय तहसम्म डाउनसिन्ड्रोम ब्यक्तिहरूको निम्ति काम गर्ने छुट्टै संस्थाहरूको बृद्धि भएको छ । यसैगरी बिश्वका धेरै देशहरूमा छुट्टै बिद्यालयहरू पनि संचालनमा छन् । नेपालको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिकाहरूलाई शिक्षा कार्यक्रम संचालन गर्नेहरू मध्ये केही बिद्यालयहरूले

सरकारी सहयोग तथा अनुदान पाउने गरेका छन् भने अर्को भनेको आफुले नै स्रोत, साधन जुटाइ सोही अनुरूप कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेको पाईन्छ । त्यसमा पनि बिशेष गरी बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूका लागि संचालन गरेको बिशेष बिद्यालयमा नै मद्धत गर्ने गरेको र काठमाडौं लगायत केही ठाउँहरूमा छुट्टै बिद्यालयहरू संचालन भैरहेको छ । शिक्षा पाउने सबै बालबालिकाहरूको नैसर्गिक अधिकार भएता पनि अन्य प्रकार अपाङ्गता भएका धेरै भन्दा धेरै डाउन सिन्ड्रोम भएका बालबालिकाहरू पनि बन्चित भईरहेको अबस्था छ । यस बारेमा नेपाल सरकारको ध्यान कहिले पुग्ने हो प्रश्न चिन्हमा नै अल्झिरहेको छ । आशा गरौं, प्रत्येक स्थानीय, प्रदेश तथा संघिय सरकारले नीति, नियमको र बजेट बिनियोजन गरी छिट्टै नै नेपालमा रहेका डाउन सिन्ड्रोम भएका लगायत सबै बालबालिकाहरूले गुणात्मक शिक्षा पाउने अवसर मिल्ने छ ।

तर अभिभावकहरू तथा यस क्षेत्रमा लागेका अभियन्ताहरूले डाउन सिन्ड्रोमलाइ बौद्धिक अपाङ्गतामा नभई छुट्टै रूपमा बर्गिकरण गरेर राख्नु पर्दछ भन्ने आवाज उठाउँदै आएका छन् ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू:

- सशक्तीकरण,पुर्णाङ्क'२७, २०८१, नेपाल सरकार, महिला तथा बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, काठमाण्डौ
- विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूलाई अध्यापन गर्ने स्रोत शिक्षकहरूका लागि स्वाध्ययन सामग्री, नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०७०
- बौद्धिक अपाङ्गता सम्बन्धि सन्दर्भ सामाग्री २०७२
- बौद्धिक अपाङ्गता सम्बन्धि स्वअध्ययन पुस्तिका, २०७४
- मणिराज श्रेष्ठ,रजत बर्ष स्मारिका २०६९, आदर्श बाल विकास केन्द्र विद्यालय, काभ्रे ।
- *Sago H; Carlson EJ; Smith DJ; Rubin EM; Crnic LS; Huang TT; Epstein CJ. 2000. Genetic dissection of region associated with behavioral abnormalities in mouse models for Down syndrome.*
- *I have Down's Syndrom-Brenda Pettenuzzo, Franklin Watts- London/New York/ Sydney/Toronto*
- *Handbook of Mental Retardation and development- Jacob A. Burack, McGill University, Rovert M.Hodapp,University of Califonia,Los angeles, Edward Zigle, Yale University.*

नेपालको संविधान २०७२ को ब्रेल संस्करण: दृष्टिविहीन नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको सुनिश्चितता

✍ विवेक चौधरी

लेखसार

नेपालको संविधान २०७२ सबै नागरिकको मौलिक अधिकारको दस्तावेज हो। दृष्टिविहीन नागरिकहरूका लागि यसको पहुँच सुनिश्चित गर्न ब्रेल संस्करणमा प्रकाशन गर्नु राज्यको दायित्व हो। संविधानको धारा २७ ले सूचनाको हक प्रत्याभूत गरेको छ, जसअनुसार प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक सरोकारको विषयमा जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार छ। संविधान सार्वजनिक सरोकारको विषय समेत हो । नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूले पनि सूचनामा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। विश्वका विभिन्न देशहरूले आफ्नो संविधान ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरिसकेका छन्, तर नेपालमा अझै यो कार्य सम्पन्न भएको छैन। यस लेखमा दृष्टिविहीन नागरिकहरूको कानुनी अधिकार, संविधानको ब्रेल संस्करणको आवश्यकता, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्व तथा न्यायिक सिद्धान्तहरूको आधारमा राज्यको दायित्वलाई विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी (Keywords)

नेपालको संविधान, ब्रेल लिपि, दृष्टिविहीन नागरिक, मौलिक अधिकार, सूचनाको हक, कानुनी समानता, न्यायमा पहुँच, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्व, समावेशीता, सामाजिक न्याय

१. प्रस्तावना:

"संविधान सबैका लागि: दृष्टिविहीन नागरिकहरूको मौलिक अधिकार सुरक्षित गरौं!"

नेपालको संविधान २०७२ देशको मूल कानून हो, जसले नागरिकका मौलिक अधिकारहरू सुनिश्चित गर्दछ। संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई समान अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने उद्देश्य राखेको छ, जसमा सूचनाको हक, न्यायमा पहुँच तथा कानूनी समानताको सिद्धान्त समावेश छन्। तर, दृष्टिविहीन नागरिकहरूका लागि संविधानको पहुँच सुनिश्चित गर्न ब्रेल संस्करणमा प्रकाशन गर्नु राज्यको दायित्व भए पनि हालसम्म यो कार्य सम्पन्न भएको छैन। नेपालको संविधानको धारा २७ ले प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक सरोकारको विषयमा जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ। यसले स्पष्ट रूपमा सूचनाको हकलाई मौलिक अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ। संविधान सार्वजनिक सरोकारको विषय समेत हो । तर, दृष्टिविहीन नागरिकहरूका लागि संविधानको ब्रेल संस्करण उपलब्ध नगराउँदा उनीहरू सूचनाको हकबाट वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना भएको छ। संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशन नगर्नु राज्यको कानूनी दायित्वको उल्लङ्घन मात्र नभई सामाजिक न्यायको सिद्धान्तको

उपेक्षा पनि हो। नेपालले अनुमोदन गरेका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूले पनि सूचनामा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (CRPD), मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) तथा महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूले दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई प्रत्याभूत गरेका छन्। विश्वका विभिन्न देशहरूले आफ्नो संविधान ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरिसकेका छन्। उदाहरणका लागि कजाख्तान, भारत (पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र, ओडिशा), मोजाम्बिक तथा युगाण्डा जस्ता देशहरूले आफ्नो संविधान ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरेर दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचनामा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। नेपालले पनि यस दिशामा अग्रसर हुन आवश्यक छ। यस लेखमा संविधानको ब्रेल संस्करणको आवश्यकता, कानुनी आधार, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू तथा न्यायिक सिद्धान्तहरूको विस्तृत रूपमा चर्चा गरिन्छ। दृष्टिविहीन नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको सम्मान गर्न तथा कानूनी समानताको सिद्धान्तलाई व्यवहारिक रूपमा लागू गर्न संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशन गर्नु अपरिहार्य छ। राज्यले संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गरेर दृष्टिविहीन नागरिकहरूको न्यायमा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

२. सूचनाको हक र दृष्टिविहीन नागरिकहरू:

नेपालको संविधान २०७२ ले परिकल्पना गरेको 'समावेशी लोकतन्त्र' र 'सामाजिक न्याय' को मर्म तब मात्र सार्थक हुन्छ, जब राज्यका हरेक सूचना र स्रोतमा सबै नागरिकको समान पहुँच सुनिश्चित गरिन्छ। नेपालको लोकतान्त्रिक व्यवस्था केवल संरचनात्मक परिवर्तनमा मात्र सीमित नभई नागरिक अधिकारको पूर्ण सम्मान र विधिको शासनमा आधारित छ। यस व्यवस्थामा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्ना अधिकार, कर्तव्य, राज्यका नीति र शासकीय प्रणालीबारे स्पष्ट जानकारी प्राप्त गर्ने अवसर पाउनु अनिवार्य सर्त हो। संविधानको धारा २७ ले सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गर्दै सार्वजनिक सरोकारका विषयमा जानकारी माग्ने र पाउने अधिकार प्रत्येक नागरिकलाई दिएको छ। यसको व्यापक अर्थ यो हो कि कुनै पनि नेपाली नागरिकले राजनीतिक, कानूनी, आर्थिक वा सामाजिक विषयमा आफूलाई आवश्यक पर्ने सूचना विना अवरोध प्राप्त गर्न सक्छन्। संविधान स्वयंमा सार्वजनिक सरोकारको सबैभन्दा महत्वपूर्ण र सर्वोच्च दस्तावेज हो, जसले राज्यको संरचना, नागरिकको हक-हित र शासन पद्धतिको परिभाषा स्पष्ट गर्दछ।

यद्यपि, नेपालको वर्तमान न्याय प्रणाली र सूचना वितरण प्रक्रियामा 'समान पहुँचको सिद्धान्त' अझै पनि पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन। विशेषगरी दृष्टिविहीन नागरिकहरूका सन्दर्भमा यो खाडल निकै गहिरो छ। संविधान देशको मूल कानुन भए तापनि यसको ब्रेल संस्करण पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नगराइनुले दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई सूचनाको मौलिक हकबाट वञ्चित मात्र गरेको छैन, उनीहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिक महसुस गराउने अवस्था सिर्जना गरेको छ। आफ्नै देशको संविधानको मर्म, यसले प्रदान गरेका ३१ वटा मौलिक हक र नागरिकको रूपमा निर्वाह गर्नुपर्ने कानूनी दायित्वहरू बुझ्न उनीहरूले अरूको सहारा लिनुपर्ने बाध्यता रहनु लोकतन्त्रका लागि सुहाउने विषय होइन। जबसम्म दृष्टिविहीनहरूले आफ्नै स्पर्शले संविधानका अक्षरहरू पढ्न र बुझ्न पाउँदैनन्, तबसम्म उनीहरूको 'न्यायमा पहुँच' र 'संवैधानिक साक्षरता' अपूर्ण रहन्छ।

संविधान सबै नागरिकको हक सुनिश्चित गर्ने साझा र जीवित दस्तावेज भएकाले यसको पहुँच पनि अपाङ्गताका आधारमा विभेद नगरी समान हुनुपर्छ। राज्यले सूचनाको हक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ को भावना अनुरूप संविधानलाई ब्रेल लिपि, अडियो र स्क्रिन-रिडर मैत्री डिजिटल ढाँचामा तत्काल र सहज रूपमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ। यसो गर्दा मात्र दृष्टिविहीन नागरिकहरूले राज्यको मूलधारमा

आफूलाई समाहित भएको महसुस गर्नेछन् र संविधानले परिकल्पना गरेको 'समतामूलक समाज' को लक्ष्य प्राप्त हुन सक्नेछ। सूचनामा पहुँच पुग्नु भनेको केवल जानकारी पाउनु मात्र होइन, बरु यो त नागरिकले आफूलाई शासन गर्ने प्रक्रियामा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन पाउने शक्तिको स्रोत पनि हो।

नेपालमा समानता र समावेशीताको सिद्धान्त स्थापित भए तापनि संविधान ब्रेल लिपिमा उपलब्ध गराउन राज्यले पर्याप्त कदम नचालेको अवस्था छ। नेपालको कानूनी प्रणालीले सबै नागरिकलाई न्यायको पहुँच दिने दायित्व वहन गर्नुपर्छ, जुन सूचनाको हकबिना अपूर्ण हुन्छ। राज्यले संविधानलाई भोजपुरी, मैथिली, थारु पश्चिमेली, थारु पूर्वेली जस्ता भाषाहरूमा प्रकाशित गरिसकेको छ, तर दृष्टिविहीन नागरिकहरूका लागि ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्ने कार्य अझै पूरा भएको छैन। संविधान कुनै एउटा वर्ग वा समुदायको सम्पत्ति होइन, यो सर्वसाधारण सबै नागरिकको साझा कानूनी दस्तावेज हो। तर, जब दृष्टिविहीन नागरिकहरूले संविधान पढ्न वा बुझ्न सक्दैनन्, उनीहरूको न्यायमा पहुँच पनि सीमित हुन्छ।

ब्रेल लिपि दृष्टिविहीन नागरिकहरूको लागि सर्वाधिक प्रभावकारी लेखन प्रणाली हो। यसले दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गर्छ। संसारभरिका थुप्रै देशहरूले संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गरेर समावेशीता सुनिश्चित गरेका छन्। नेपालमा पनि यो प्रक्रिया तत्काल कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ। संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्ने काम सामान्य अनुवाद कार्य मात्र होइन, यो दृष्टिविहीन नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने कानूनी प्रक्रिया हो। यो कार्य केवल संवैधानिक दायित्वका लागि मात्र होइन, नागरिकहरूलाई न्यायमा पहुँच दिने ठोस प्रयासको रूपमा बुझ्नुपर्छ। नेपालको संविधान २०७२ ले समाजका प्रत्येक नागरिकलाई समान अधिकार प्रदान गर्ने मर्म बोकेको छ। यसको अर्थ, कुनै पनि नागरिक भाषा, क्षमता, वा शारीरिक अवस्थाको कारणले संविधानको पहुँचबाट वञ्चित हुनु हुँदैन। तर, दृष्टिविहीन नागरिकहरूका लागि संविधानको ब्रेल संस्करण उपलब्ध नगराउँदा, उनीहरूको सूचनाको हक कुण्ठित भएको छ। राज्यले सूचनाको हकलाई व्यवहारिक रूपमा लागू गर्ने प्रक्रियालाई तेज गर्नु आवश्यक छ। जबसम्म संविधान ब्रेलमा प्रकाशित हुँदैन, तबसम्म दृष्टिविहीन नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच असमान रहनेछ। संविधान भनेको एक दस्तावेज मात्र होइन, यो न्याय र समानताको प्रतिविम्ब हो। त्यसैले राज्यले यसलाई सबै नागरिकका लागि पहुँचयोग्य बनाउन विशेष कदम चाल्नुपर्छ। संविधान ब्रेलमा प्रकाशित भएमा दृष्टिविहीन नागरिकहरूले आफ्ना मौलिक अधिकारहरू बुझ्न र रक्षा गर्न सक्छन्। उनीहरूले न्यायको प्रक्रिया, कानूनी संरक्षण तथा राज्यका जिम्मेवारीहरू बुझ्न सक्नेछन्। नेपालमा दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूको कानूनी पहुँच सीमित छ। उनीहरूलाई कानूनी जानकारी संयुक्त रूपमा उपलब्ध छैन, जसले न्यायमा पहुँच कठिन बनाएको छ। संविधानको ब्रेल संस्करणले उनीहरूलाई स्वतन्त्र कानूनी ज्ञान प्राप्त गर्ने अवसर प्रदान गर्छ। नेपालमा संविधान सबै नागरिकको साझा सम्पत्ति हो, त्यसैले यसको ब्रेल संस्करण नहुनु समानताको सिद्धान्तको उल्लङ्घन हो। राज्यले यो कार्य तत्काल प्राथमिकता दिनुपर्ने छ। जब दृष्टिविहीन नागरिकहरूले संविधान पढ्न सक्दैनन्, तब उनीहरू आफ्ना अधिकारहरूको रक्षा गर्न पनि असमर्थ हुन्छन्।

३. अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वः

नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूले प्रत्येक नागरिकको सूचनामा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने कानूनी बाध्यता सिर्जना गर्छ। कुनै पनि मुलुकले जब अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू अनुमोदन गर्छ, त्यसपछि ती दस्तावेजहरूमा उल्लेखित कानूनी दायित्व आफ्नै कानूनी प्रणालीमा लागू गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरू अनुमोदन गरिसकेको छ, तर दृष्टिविहीन नागरिकहरूको

सूचनामा पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्न असफल हुँदै आएको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (CRPD) ले धारा ९[1] र २१[2] मा स्पष्ट रूपमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा पहुँचको अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ। धारा ९ अनुसार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले शारीरिक, डिजिटल तथा सूचनामा सहज पहुँच प्राप्त गर्नुपर्छ। धारा २१ ले भाषिक तथा लेखन प्रणालीमा समावेशीता आवश्यक रहेको कुरा औंल्याएको छ। ब्रेललिपि दृष्टिविहीन नागरिकहरूको लागि सूचनाको पहुँच सहज बनाउने प्रमुख माध्यम हो। नेपालले CRPD अनुमोदन गरिसकेको छ, तर संविधान ब्रेलमा उपलब्ध नगराउँदा, यस महासन्धिमा उल्लेखित कानूनी दायित्वलाई व्यवहारमा लागू नगरेको देखिन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) ले धारा १९[3] तथा २१[4] मार्फत विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको मौलिक अधिकार सुनिश्चित गर्छ। धारा १९ अनुसार, प्रत्येक नागरिकलाई जानकारी प्राप्त गर्ने, विचार व्यक्त गर्ने तथा सूचना प्रवाहको अधिकार हुन्छ। धारा २१ अनुसार, सार्वजनिक प्रशासन तथा कानूनी संरचनामा समान सहभागिता आवश्यक छ। तर, संविधान ब्रेल लिपिमा प्रकाशित नगरिँदा, दृष्टिविहीन नागरिकहरूका लागि सार्वजनिक प्रशासनमा समान सहभागिता गर्न असहज परिस्थिति सिर्जना भएको छ। महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) ले धारा १०[5] मार्फत शिक्षामा समान पहुँचको अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ। शिक्षा भनेको सिर्जनात्मक, व्यावसायिक तथा कानूनी ज्ञानको स्रोत हो। दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई संविधानको अध्ययन गर्नबाट बञ्चित गर्नु भनेको शिक्षामा पहुँचको उल्लङ्घन गर्नु हो। संविधान भनेको कानूनी शिक्षाको आधारभूत स्रोत भएकाले यसको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्नु राज्यको दायित्व हो। नेपालले यी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरू अनुमोदन गरिसकेको छ, तर संविधान ब्रेल लिपिमा उपलब्ध नगराउँदा नेपालले आफ्नै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वको उल्लङ्घन गरेको छ। कुनै पनि देशले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी अनुमोदन गरेपछि त्यसको कानूनी प्रावधान आफ्नै कानूनी व्यवस्थामा लागू गर्न आवश्यक हुन्छ। तर, नेपालमा संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित नहुनु भनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मौलिक अधिकार कुण्ठित गर्नु हो।

नेपालले CRPD, UDHR तथा CEDAW जस्ता मानव अधिकार सम्बन्धी प्रमुख महासन्धिहरू अनुमोदन गरिसकेको छ। यी दस्तावेजहरूले दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचनामा सहज पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्छ। तर, संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित नगर्दा नेपालले आफ्नै कानूनी दायित्वलाई व्यवहारमा लागू गर्न असफल भएको छ। यदि नेपालले संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशन गर्छ भने CRPD को धारा ९ तथा २१ अनुसार दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचना पहुँच सुनिश्चित हुन्छ। UDHR को धारा १९ तथा २१ अनुसार विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार लागू हुन्छ। CEDAW को धारा १० अनुसार शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित हुन्छ। नेपालले आफ्नो कानूनी प्रतिबद्धता पूरा गर्न संविधानलाई ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गर्न पहल गर्नु आवश्यक छ। अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वलाई व्यवहारमा लागू गर्न यस कदमको आवश्यकता अपरिहार्य छ।

---

1 United Nations. (n.d.). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Office of the High Commissioner for Human Rights. Retrieved from https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities

2 Ibid

3 United Nations. (n.d.). Universal Declaration of Human Rights. Retrieved from https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights

4 Ibid

5 United Nations. (n.d.). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Office of the High Commissioner for Human Rights. Retrieved from https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women

अन्य देशहरूको अभ्यास:

ब्रेल लिपिमा संविधान प्रकाशित गर्ने अभ्यास विश्वभरि नै बढ्दो प्रवृत्ति बनेको छ। धेरै मुलुकहरूले संविधानलाई दृष्टिविहीन नागरिकहरूको लागि पहुँचयोग्य बनाउने प्रयास गरेका छन्, जसले समावेशी लोकतन्त्रको आधार तयार गर्छ। लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा कानूनी समानता आवश्यक हुन्छ र दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई संविधानको जानकारी प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गर्नु भनेको सामाजिक तथा कानूनी विभेद हो। कजाखस्तानले संविधानलाई ब्रेल लिपिमा उपलब्ध गराएर दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचनामा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। यसले राज्यको पारदर्शिता, न्यायमा पहुँच तथा कानूनी ज्ञान प्रवर्द्धन गर्ने कार्य गरेको छ। संविधान ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरेपछि दृष्टिविहीन नागरिकहरूले आफ्नो मौलिक अधिकारहरू बुझ्न, कानूनी प्रक्रियामा सहभागी हुन तथा न्याय माग्न सजिलो भएको देखिएको छ। भारतमा विभिन्न राज्यहरूले संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्ने अभ्यास अघि बढाएका छन्। विशेषगरी पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र तथा ओडिशा राज्यहरूले संविधानलाई ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरी दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई समावेशी कानूनी पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। मोजाम्बिकले पनि संविधानलाई ब्रेल लिपिमा उपलब्ध गराएर दृष्टिविहीन नागरिकहरूको कानूनी पहुँच सुनिश्चित गरेको छ। यसले कानूनी न्याय, मानव अधिकार तथा समावेशी शासन व्यवस्थालाई सशक्त बनाउने प्रयास गरेको छ। दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई संविधान पढ्न र बुझ्न सक्ने बनाउँदा, उनीहरूको सामाजिक सहभागिता बढ्दछ, जसले राज्यको लोकतान्त्रिक सुदृढीकरण गर्छ। युगाण्डाले पनि संविधान ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरेर सामाजिक न्यायको सिद्धान्तलाई व्यवहारमा लागू गरेको छ। युगाण्डाको संविधान भनेको मानव अधिकार तथा समावेशी शासनको आधारभूत संरचना हो, जसलाई ब्रेलमा उपलब्ध गराउँदा दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई कानूनी समानता सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। राज्यले संविधान ब्रेलमा उपलब्ध गराएपछि, दृष्टिविहीन नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच तथा कानूनी ज्ञान बढेको पाइएको छ। नेपालले यी मुलुकहरूकै अनुकरण गर्दै संविधानलाई ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गर्न आवश्यक छ। संविधान भनेको सार्वजनिक सरोकारको दस्तावेज भएकाले यसलाई सबै नागरिकका लागि समान रूपले उपलब्ध गराउनुपर्छ। अन्य मुलुकहरूमा ब्रेल लिपिमा संविधान प्रकाशित गर्दा न्यायिक समानता, कानूनी पहुँच तथा सामाजिक समावेशीता प्रवर्द्धन भएको देखिएको छ। नेपालमा पनि संविधान ब्रेल लिपिमा उपलब्ध गराएपछि, दृष्टिविहीन नागरिकहरूले न्यायिक प्रक्रियामा समान सहभागिता गर्न सक्नेछन्। सूचनाको हक पूर्णरूपमा लागू हुनेछ। राज्यको कानूनी उत्तरदायित्व पुरा हुनेछ। समावेशी लोकतन्त्रको आधार बलियो हुनेछ। नेपाल सरकारलाई अब संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिन आवश्यक छ।सामाजिक न्याय तथा कानूनी समानताको मर्मलाई व्यवहारमा लागू गर्न यो अपरिहार्य छ।

४. न्यायिक सिद्धान्त र राज्यको दायित्व:

"Salus populi suprema lex esto" अर्थात् जनताको कल्याण नै सर्वोच्च कानून हो भन्ने कानूनी सिद्धान्तले राज्यको प्राथमिक दायित्व आफ्ना नागरिकहरूको हित र कल्याणमा केन्द्रित हुनुपर्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। यसको अर्थ हो कि कुनै पनि राज्यको शासन प्रणाली, नीति निर्माण प्रक्रिया र कानूनी व्यवस्थाहरू सामाजिक न्याय, समावेशिता र कानूनी समानताको आधारमा सञ्चालित हुनुपर्छ। राज्यले गर्ने हरेक निर्णय र बनाइने हरेक कानूनले जनताको बृहत्तर भलाइलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ। संविधान कुनै पनि राष्ट्रको सर्वोच्च कानूनी दस्तावेज हो। यसको प्रमुख उद्देश्य भनेको नागरिकहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्नु, उनीहरूको स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नु र सबैलाई समान अधिकार सुनिश्चित गर्नु हो। संविधानले नागरिक र राज्यबीचको सम्बन्धलाई परिभाषित गर्छ र सरकारको शक्तिलाई सीमित गर्दै नागरिक अधिकारको ग्यारेन्टी गर्छ। यदि कुनै समुदाय वा वर्गलाई संविधान पढ्न वा बुझ्नबाट वञ्चित गरिन्छ भने त्यसले लोकतान्त्रिक प्रणालीको नैतिक मर्ममा गम्भीर प्रश्न खडा

गर्छ। संविधानको पहुँचबाट वञ्चित हुनु भनेको उनीहरूको आधारभूत अधिकारहरूबाट वञ्चित हुनु हो, जसले लोकतन्त्रको जगलाई नै कमजोर बनाउँछ। संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्नु भनेको राज्यको कानूनी दायित्व हो। दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचनामा पहुँचको अधिकार केवल एक कानूनी प्रावधान मात्र होइन यो सामाजिक न्यायको आधारशिला हो। दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूलाई संविधानको पहुँचबाट वञ्चित गर्नु भनेको उनीहरूलाई समाजमा पूर्णरूपमा सहभागी हुनबाट रोक्नु हो। संविधान ब्रेल लिपिमा उपलब्ध गराउँदा न्यायिक पहुँच सुनिश्चित हुन्छ। यसले दृष्टिविहीन नागरिकहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना अधिकारहरू बुझ्न, कानूनी प्रक्रियामा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन र आफ्नो हकका लागि आवाज उठाउन सक्षम बनाउँछ। यो समानता र समावेशी समाज निर्माणका लागि एक महत्त्वपूर्ण कदम हो। नेपालको लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा कानूनी समानता, न्यायमा पहुँच र समावेशीता अपरिहार्य तत्व हुन्। हाम्रो संविधानले सबै नागरिकलाई न्यायको समान अवसर दिनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। यदि संविधान केवल दृष्टि भएका नागरिकहरूका लागि मात्र उपलब्ध हुन्छ भने दृष्टिविहीन नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच प्रत्यक्ष रूपमा कुण्ठित हुन्छ। यसले उनीहरूलाई राज्यले प्रदान गरेका अधिकारहरू उपभोग गर्नबाट रोक्छ र समाजमा उनीहरूको स्थानलाई कमजोर बनाउँछ। समावेशी समाज निर्माणका लागि राज्यले सबै नागरिक, विशेषगरी सीमान्तकृत समुदायका लागि कानून र न्यायको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ। यसका लागि संविधान लगायतका महत्वपूर्ण कानूनी दस्तावेजहरूलाई समेत झनै सबैले बुझ्न सक्ने ढाँचामा उपलब्ध गराउनु आवश्यक छ।

निष्कर्ष:

नेपालको संविधान २०७२ सबै नागरिकको मौलिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने दस्तावेज हो। यो संविधानले कानूनी समानता, मानव अधिकार तथा नागरिक स्वतन्त्रताको आधार तय गर्छ। तर, दृष्टिविहीन नागरिकहरूको लागि सूचनाको समान पहुँच सुनिश्चित गर्न राज्यले पर्याप्त पहल नगरेको देखिन्छ। संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित नगरिँदा दृष्टिविहीन नागरिकहरू आफ्नै मौलिक अधिकारहरूको जानकारी प्राप्त गर्न असमर्थ हुने स्थिति बनेको छ। नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरू जस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (CRPD), मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) तथा महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) ले सूचनामा समान पहुँचको अधिकार प्रत्याभूत गरेका छन्। यी दस्तावेजहरूले दृष्टिविहीन नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न ब्रेल संस्करणको आवश्यकता अनिवार्य रहेको औंल्याएका छन्। विश्वका कजाखस्तान, भारत, मोजाम्बिक तथा युगाण्डा जस्ता मुलुकहरूले आफ्ना संविधानलाई ब्रेल लिपिमा प्रकाशित गरी दृष्टिविहीन नागरिकहरूको सूचनामा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरिसकेका छन्। नेपालले पनि यो अभ्यासलाई अनुकरण गर्न आवश्यक छ। यसै सन्दर्भमा, संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्न माग गर्दै नेपालका कानुनको सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दायर गरिसकेको छ। सर्वोच्च अदालतले यस विषयमा निर्णय गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइरहेको छ। न्यायालयले दृष्टिविहीन नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको रक्षा तथा संविधानमा समान पहुँचको विषयमा कानूनी व्याख्या गर्नेछ। यद्यपि, माथि उल्लेखित कानूनी सिद्धान्त, न्यायिक दायित्व तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूलाई हेर्दा संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्नु राज्यको कानूनी उत्तरदायित्व हो। यदि सर्वोच्च अदालतले यस विषयलाई गहिरो अध्ययन गर्ने हो भने निष्कर्ष स्पष्ट देखिन्छ 'संविधानको ब्रेल संस्करण अपरिहार्य छ÷। नेपाल सरकारले तत्काल संविधानको ब्रेल संस्करण प्रकाशित गर्ने नीति अपनाउनु आवश्यक छ, ताकि सबै नागरिकले समान रूपमा कानूनी पहुँच प्राप्त गर्न सकून्। समावेशी लोकतन्त्रको मर्मलाई व्यवहारमा लागू गर्न अब कुनै ढिलाइ गर्न मिल्दैन।

नेपालमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको अवस्था

✍ विष्णु कुमारी लामिछाने *

सारांश

मानिसको जन्मका आधारमा मात्र नभरइ हुर्किंदै जाँदा गर्ने अनुभूतिको आधारमा पनि लैङ्गिक पहिचान हुन्छ भन्ने वास्तविकता सबैले बुझ्न सकिरहेको अवस्था छैन । महिला र पुरुषको लैङ्गिक पहिचान बनाएका व्यक्तिसँगै समाजमा अन्य व्यक्तिहरू पनि छन्, उनीहरूलाई जन्मजात या यौनिक अभिमुखीकरणका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ जसलाई समग्रमा हामी लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक भनी चिन्दछौं । कमै मात्र संख्यामा रहेका उनीहरूको लागि राज्यले केही संवोधन गर्ने प्रयास त गरेको छ, यद्यपि कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी नहुँदा उनीहरूको अवस्थामा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीसँगै पारिवारिक र सामाजिक स्तरमा उनीहरूको हैसियत माथि उठ्न सकेको देखिँदैन । सबै नागरिकलाई समान व्यवहार गरी आत्मसम्मान हुने वातावरणको सिर्जना राज्य पक्षबाट हुनुपर्दछ । यस लेखमा राज्यले गरेका व्यवस्था, यो समुदायका मानिसले भोगेका समस्या, चुनौति तथा समाधानका लागि चाल्नुपर्ने कदमको बारेमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

पृष्ठभूमि

परापूर्वकालमा हिन्दु सभ्यतामा वेद, महाभारत तथा पुराणहरूमा तृतीय प्रकृतिको पात्रको भूमिका उल्लेख गरिएको र उनीहरूले शुभकार्यमा आशिर्वाद दिने प्रचलन भएको पाइन्छ । किन्नर अथवा तेस्रो लिङ्गिलाई धार्मिक सांस्कृतिक भूमिकामा स्वीकार गरिएतापनि मुख्य सामाजिक संरचनाभित्र बराबरी स्थान दिने अभ्यास भने हुन सकेको पाइँदैन । यसले उनीहरूलाई सम्मानपूर्ण जीवनशैली र अधिकार प्राप्तिमा अवरोध पुर्‍याएको देखिन्छ अर्थात उनीहरूको अस्तित्वलाई सहज रूपमा स्वीकार गरेको पाइएन ।

लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकलाई मानसिक रोगको रूपमा समेत हेर्ने परम्परा रहेकोमा सन् १९७० मा अमेरिकी मनोरोग चिकित्सा संघले यो कुनै रोग वा मनोवैज्ञानिक असरको परिणाम नभएको भनी पुष्टि गर्‍यो । त्यसैगरी सन् १९९२ मा विश्व स्वास्थ्य संगठनले पनि यसलाई रोग नभएको मान्यता प्रदान गर्‍यो । लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने विशिष्टिकृत अन्तर्राष्ट्रिय कानून नभएपनि मानवअधिकारसम्बन्धी कानूनले यी समुदायका अधिकारहरू स्पष्ट रूपमा समेटेका छन् । जसमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६, महिलाविरुद्धको सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन

---

* *निर्देशक (अधिकृतस्तर दशौं), हेटौंडा उपमहानगरपालिका*

सम्बन्धी महासन्धि १९७९, यातनाविरुद्धको महासन्धि १९८४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ तथा महत्वपूर्ण दस्तावेज योग्याकर्ता सिद्धान्त २००६ रहेका छन् ।

नेपालमा पनि लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकका अधिकार प्रवर्द्धन गर्नका लागि संवैधानिक, नीतिगत एवं कानूनी प्रयासहरू भएका छन् ।तीनै तहका सरकारहरूबाट विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् भने यस क्षेत्रमा क्रियाशिल गैर सरकारी संघ-संस्थाहरूबाट अधिकारका लागि आवाज बुलन्द पार्ने कार्यले निरन्तरता पाइरहेका छन् ।छिटपुट रूपमा भएपनि समाजमा यो समुदायका बारेमा बहस तथा छलफल गर्ने परिपाटीको सिर्जना भएको छ ।

को हुन् लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक ?

जैविक लिङ्गका आधारमा मानिसलाई महिला, पुरुष र अन्य (लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक) गरी ३ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । समाजले महिला र पुरूषलाई लिंगका आधारमा विभाजन गरेको भूमिकाभन्दा भिन्न भिन्न भूमिकामा प्रस्तुत हुने व्यक्तिलाई लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक वा तेस्रो लिङ्गी भनिन्छ । समाजले तोकिदिएको भुमिका परिवर्तन हुन्छ तर जैविक लिङ्ग परिवर्तन गर्न सकिदैन । जैविक लिङ्गका आधारमा समाजले तोकिदिएको सामाजिक भुमिका भन्दा फरक भुमिकामा प्रस्तुत हुने व्यक्तिहरू नै तेश्रो लिङ्गि हुन ।यस समुदायमा एकै प्रकृतिका मानिसहरू नहुने भएको हुँदा लैङ्गिक पहिचान र यौन आकर्षणको आधारमा विभिन्न किसिममा विभाजन गरिएको छ, जसलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- **समलिङ्गी महिला (Lesbian)** : कुनै पनि महिला अर्को महिलाप्रति भावनात्मक, मानसिक, शारीरिक तथा प्रणयात्मक रूपले आकर्षण हुन्छन् भने त्यस्ता महिलालाई समलिङ्गी महिला भनिन्छ ।
- **समलिङ्गी पुरुष (Gay)** : कुनै पनि पुरुष अर्को पुरुषप्रति भावनात्मक, शारीरिक, मानसिक तथा प्रणयात्मक रूपले आकर्षित हुन्छन् भने त्यस्ता पुरूषलाई समलिङ्गी पुरुष भनिन्छ ।
- **द्विलिङ्गी (Bisexual)** : कुनै पनि व्यक्ति महिला वा पुरूष दुवै प्रति भावनात्मक, मानसिक र शारीरिक रूपले आकर्षित हुन्छन् भने त्यस्ता व्यक्तिलाई द्विलिङ्गी भनिन्छ ।द्विलिङ्गी व्यक्तिहरू आफूजस्तै लैङ्गिकता र फरक लैङ्गिकता भएका दुवै व्यक्तिसँग यौनिक तथा प्रणयात्मक रूपमा आकर्षित हुन्छन् ।
- **ट्रान्सजेन्डर (Transgender)** : जन्मदा यौनाङ्गको आधारमा इङ्गित गरिएको लिङ्गसँग मेल नखाने लैङ्गिक पहिचान भएका व्यक्तिहरूलाई ट्रान्सजेन्डर भनिन्छ ।
- **ट्रान्सजेन्डर महिला (Transgender Women)** : जन्मदा यौनाङ्गको आधारमा पुलिङ्ग इङ्गित गरिएको तर हुर्किने क्रममा महिला लैङ्गिक पहिचान भएका व्यक्तिलाई ट्रान्सजेन्डर महिला भनिन्छ ।
- **ट्रान्सजेन्डर पुरुष (Transgender Man)** : जन्मदा यौनाङ्गको आधारमा स्त्रीलिङ्ग इङ्गित गरिएको तर हुर्किने क्रममा पुरुष लैङ्गिक पहिचान भएका व्यक्तिलाई ट्रान्सजेन्डर पुरुष भनिन्छ ।
- **ट्रान्ससेक्सुअल (Transsexual)** : चिकित्सा र मनोवैज्ञानिक समुदायहरूमा उत्पन्न भएको एक पुरानो शब्दावली जुन स्थायी रूपमा शल्यक्रिया र हर्मोनहरूमार्फत आफ्नो लैङ्गिक पहिचान परिवर्तन गरेका व्यक्तिहरूका लागि प्रयोग गरिन्छ ।

- **अन्तर्लिङ्गी (Intersex)** : पुलिङ्ग वा स्त्रीलिङ्ग शरीरका परम्परागत धारणाहरूमा नअटाउने यौन विशेषताहरू यौनाङ्ग, प्रजनन ग्रन्थी तथा गणसुत्रको ढाँचा भएका व्यक्तिहरूलाई अन्तर्लिङ्गी व्यक्ति भनिन्छ ।
- **क्वेयर (Queer)** : एउटा छाता शब्दावली जसले समावेशी हुनका लागि धेरै पहिचान र विविधताहरू सहितको यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायलाई बनाउँछ ।
- **क्वेसनिङ्ग (Questioning)** : आफ्नो यौन झुकाव, लैङ्गिक पहिचान र लैङ्गिक र लैङ्गिक अभिव्यक्ति खोजी गर्ने र पत्ता लगाउने प्रकृया हो ।
- **असेक्सुअल (Asexual)** : एक व्यक्ति जसले सामान्यतया कुनै पनि व्यक्तिप्रति यौनइच्छा वा आकर्षण महसुश गर्दैन ।

नेपालमा नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था

(क) संवैधानिक व्यवस्था : नेपालको संविधान २०७२ ले सबै नेपाली नागरिकको लागि विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको भएतापनि लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायको लागि गरेका विशेष संवैधानिक अधिकार अन्तर्गतका प्रावधानहरू यसप्रकार उल्लेख गरिएको छः

- प्रस्तावनामा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गरेको छ ।
- संविधानको धारा १२ मा वंशीय आधार तथा लैङ्गिक पहिचान सहितको नागरिकता अन्तर्गत नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्ने व्यक्तिले निजको आमा वा बाबुको नामबाट लैङ्गिक पहिचानसहितको नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- धारा १८ समानताको हक अन्तर्गत सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने् छैन साथै लिङ्गको आधारमा भेदभाव गरिने् छैन तर सामाजिक वा सांस्कृति दृष्टिकोणले पिछडिएका लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसअन्तर्गत समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव नगरिने् र पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ भन्ने उल्लेख गरिएको छ।
- धारा ४२ सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ ।

(ख) सर्वोच्च अदालतको मिति २०६४ पौष ६ गतेको फैसला

सुनिल बाबु पन्त विरूद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत भएको उत्प्रेषण, परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाँउ भन्ने रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसलाले लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायको लागि संवैधानिक र कानूनी अधिकार स्थापित गर्नमा महत्वपूर्ण

भूमिका खेलेको पाईन्छ । सर्वोच्च अदालतले मिति २०६४/९/६ गते गरेको उक्त फैसलाका मुख्य मुख्य बुँदाहरू देहायबमोजिम छन् :

- लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक व्यक्तिलाई प्राकृतिक व्यक्तिको रूपमा व्याख्या,
- सबै नागरिकलाई पहिचानसहितको मौलिक अधिकार र स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न नदिने सबै कानून, नीति र अभ्यासको समीक्षा गरी संशोधन वा खारेज गर्न सरकारलाई निर्देशन,
- नागरिकता, पासपोर्ट, मतदाता परिचयपत्र लगायत सरकारी कागजातमा व्यक्तिले आफ्नो स्व-घोषित लैङ्गिक पहिचान उल्लेख गर्न पाउने व्यवस्था गर्न सरकारलाई निर्देशन,
- संविधानमा प्रत्याभूत समानता, स्वतन्त्रता र मानवीय मर्यादाको अधिकार LGBTIQ+ व्यक्तिमा पनि समान रूपमा लागू हुने,
- शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकलाई समेट्ने नीति बनाउन सरकारलाई निर्देशन,
- समलिङ्गी विवाह सम्बन्धमा अध्ययन गर्न सात सदस्यीय समिति गठन गर्न निर्देशन ।
- सर्वोच्चको यस ऐतिहासिक फैसलाले नेपालमा नयाँ बनेको संविधानमा यस समुदायका हक अधिकारलाई सम्बोधन गर्न सघाउ पुर्‍याएको देखिन्छ ।

(ग) लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक नागरिकको विवाह दर्ता गर्न सर्वोच्चको अन्तरिम आदेश (२०८० असार १२ गते)

समलिंगी विवाह गर्ने जोडीहरूले निवेदन माग गरेमा विवाहको अस्थायी अभिलेख रहने गरी विवाह दर्ता गर्ने आवश्यक व्यवस्था गरिदिन अन्तरिम आदेश जारी गरेको ।

(घ) बागमती प्रदेशद्वारा जारी लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक सम्बन्धी नीति, २०८१

लैङ्गिक तथा यौनिक भेदभावमुक्त समतामूलक बागमती प्रदेश बनाउने दीर्घकालिन सोँचका साथ लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको अधिकार संरक्षण गर्दै सर्वाङ्गिण विकास मार्फत राज्यको समग्र विकास गर्ने लक्ष्यका साथ बागमती प्रदेश सरकारले यो नीति जारी गरेको छ ।यस नीतिको मुख्य उद्देश्यहरूमा प्रदेशका नीति, कार्यक्रम र बजेटमा यो समुदायको मूलप्रवाहीकरणलाई सम्बोधन गर्ने, समावेशी उत्तरदायी अवधारणा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, क्षमता विकास तथा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने रहेका छन् ।

तथ्याङ्कमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक

वि.सं. २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणनामा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको जनगणना भएको भएतापनि वि.सं. २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनामा मात्र तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ । यस गणनाअनुसार यस समुदायका व्यक्तिहरूको संख्या २९२८ अर्थात् सम्पूर्ण जनसंख्याको ०.०१ प्रतिशत रहेको छ ।यो समुदायका व्यक्तिलाई LGBTIQ+ भनी विभिन्न किसिममा वर्गीकरण गरिएको छ तर तथ्याङ्क संकलनमा 'अन्य' भनी एउटै समूहमा गणना गरिएको छ ।जनगणनाले वास्तविक तथ्याङ्क भन्दा निकै कम मात्र संख्या देखाएको टिप्पणी भैरहेको छ ।सबै व्यक्ति खुलेर आफ्नो यौनिकता बताउन नचाहनु, तथ्याङ्क संकलकले प्रष्ट रूपमा बुझाउन नसक्नु, परिवारले गोप्य नै राख्न चाहनु साथै संविधान जारी हुनु पहिले महिला या पुरूषको पहिचानबाट मात्र नागरिकता

जारी भएको हुँदा सोही बमोजिमको पहिचान संकलनमा सम्बोधन हुनु लगायतका विविध कारणहरूले गर्दा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको संख्यामा कमी देखिएको हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ ।यस क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूको आँकलनमा यो तथ्याङ्क करिब ८ देखि ९ लाख सम्म भएको अनुमान छ ।

लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको अवस्था तथा भोगिरहेका समस्या

जसरी महिला र पुरूषको अस्तित्वलाई समाजले सहज रूपमा स्वीकार गर्दछ त्यसरी लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्न सकेको छैन ।हाम्रा अधिकांश नीति तथा कानूनी दस्तावेज अझैपनि द्वयसांख्यिक समुदायको अधिकारमा आधारित छन् अर्थात लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकमैत्री बन्न सकेका छैनन् ।मानिसको यौनिकता र आकर्षणको विविधतासँग जोडिएका आवश्यकतालाई एकातर्फ पर्याप्त मात्रामा कानूनद्वारा सम्बोधन गर्न नसकिनु र अर्कोतर्फ अभिभावक, परिवार तथा समाजले सहज रूपमा ग्रहण गर्न नसक्नु जस्ता कारणहरूले गर्दा यो समुदायको विभिन्न क्षेत्रमा निकै दयनीय अवस्था रहेको छ ।

लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको अवस्था देखाउने आधिकारिक तथ्याङ्क उपलब्ध नभएतापनि समग्रमा हालको परिवेशको आधारमा यो समुदायको अवस्था एवं समस्यालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

सामाजिक क्षेत्र

पारिवारिक र सामाजिक रूपमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहारमा सुधार आउन सकेको छैन ।परिवारले उनीहरूका गुनासा सुन्न नसक्दा, फरक अवस्थालाई स्वीकार गर्न नसक्दा या मानसिक रूपमा अपहेलना गर्दा कतिपय व्यक्तिले आत्महत्या समेत गरेका समाचारहरू समाचार माध्यममा आएका पाइन्छन् ।छिटपुट रूपमा केही व्यक्तिबाहेक धेरैले यो समुदायका बारेमा बुझेका छैनन् ।उनीहरूलाई देखेमा विभिन्न अपशब्दहरू प्रयोग गर्ने, दयाको पात्रका रूपमा हेर्ने, अश्लील रूपमा व्याख्या गर्ने, जिस्क्याउने परिपाटीले गर्दा यो समुदायका अधिकांश व्यक्तिले सामाजिक रूपमा सँधै अपमानित भएको महशुस गरिरहेका हुन्छन् ।

लैङ्गिक तथा यौनिक पहिचान खुलाउँदा घरनिकाला हुनु, इच्छाविपरित जबरजस्ती विवाह गरिदिनु, भावनात्मक वा मानसिक हिंसा भोग्नुपर्ने बाध्यता लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको लागि कठिन विषय बनिरहेको छ ।

शैक्षिक क्षेत्र

जब परिवारले नै उनीहरूलाई हिंसा, विभेद गर्ने र हेयको दृष्टिकोणबाट हेर्न थाल्छ तब उनीहरूको सर्वाङ्गिण विकासमा असर पर्दछ । शिक्षाको लागि उत्प्रेरणा प्रदान गर्ने र पहुँचयोग्य बनाउने परिवारबाट नै साथ सहयोग नहुँदा आत्मविश्वासमा कमी भएको देखिन्छ । त्यसैगरी शिक्षक र साथीहरूबाट विभेद गर्ने, बुलिङ गर्ने, हेप्ने र जिस्क्याउने व्यवहारका कारण पढाइलाई निरन्तरता दिन सकिरहेका हुँदैनन् ।यद्यपि पछिल्लो समयमा यस क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न संघसंस्थाहरूको पहलबाट शैक्षिक गतिविधिमा आबद्ध गराउने र निरन्तरता दिने कार्य भैरहेको छ भने कतिपय परिवारले यसलाई सहजै स्वीकार गर्ने परिवेशको सिर्जना भएको छ ।

पाठ्यक्रममा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको बारेमा प्रष्ट हुनेगरी पाठ्यसामाग्री समावेश हुन नसक्दा शिक्षित भनिएका व्यक्तिहरू समेत यो विषयमा अनविज्ञ रहेको पाइन्छ ।

आर्थिक क्षेत्र

पहिचानका कारण लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरू रोजगारीमा आबद्ध हुन सकिरहेका छैनन् अथवा काममा नलगाउने प्रवृत्ति रहेको छ। रोजगारीमा संलग्न व्यक्तिहरू पनि अपमानजनक व्यवहारका कारण टिक्न सकिरहेका हुँदैनन् । औपचारिक क्षेत्रमा समावेशीकरणका प्रावधानहरूले यस समुदायका मानिसलाई समेट्न नसकेको कारण अनौपचारिक क्षेत्रमा बढी संलग्न भएका हुन्छन् । विभिन्न निकायहरूबाट क्षमता विकास र सीप विकासका तालिमहरू हासिल गरेतापनि आम व्यक्तिले फरक दृष्टिकोणले हेर्ने भएकोले व्यवसायिक संलग्नता समेत ज्यादै न्यून देखिन्छ । उनीहरूलाई उद्यमतर्फ आकर्षण गर्न महिला, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई जस्तै कर छुट, सहुलियत एवं विशेष अनुदानका कार्यक्रमहरू तय हुन नसक्दा पनि अनौपचारिक क्षेत्रमा लाग्न बाध्य भएका छन् ।

रोजगारीका अवसर प्राप्त नहुनु, घरपरिवारबाटै अपहेलना हुने, समाजले स्वीकार नगर्ने परिस्थितिबाट गुज्रिएका यो समुदायका व्यक्ति बाध्यताबश माग्ने कार्यमा या यौन व्यवसायमा संलग्न हुने प्रवृत्ति देखिन्छ ।

राजनैतिक क्षेत्र

मतदान प्रकृयामा सहज रूपमा भाग लिन पाएपनि उम्मेदवारी मनोनयन तथा दर्ता प्रकृयामा यो समुदायका व्यक्तिलाई राजनैतिक दलहरूले समेट्ने प्रयास गरेको पाइँदैन । महिला र दलित महिला तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि प्रतिनिधित्वको व्यवस्था तोकेरै गरिएकोमा यो समुदायको व्यक्तिलाई आबद्ध गराउने बाध्यकारी व्यवस्था नहुँदा पनि तीनै तहका सरकारमा प्रतिनिधित्व हुन सकेको छैन । यो समुदायबाट हालसम्म प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने सांसद सुनिल बाबु पन्त मात्र रहेको पाइन्छ ।

सार्वजनिक सेवा क्षेत्र

सार्वजनिक रूपमा प्राप्त हुने सेवा सुविधामा यो समुदायका व्यक्तिहरूको सहज पहुँच विस्तार भएको छैन । बनेका कानूनहरू लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकमैत्री छैनन्, सेवाप्रदायकले गर्ने व्यवहार समेत फरक छ । राज्यका नीति, योजना तर्जुमा, बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा पहुँच नपुगेकोले वञ्चितिमा परेका छन् । हरेक सेवा प्राप्त गर्नको लागि कानूनी अड्चन आइहाल्ने परिवेशका कारण पटक पटक सर्वोच्च धाउनुपर्ने बाध्यता रहेको छ । समलिङ्गी विवाह दर्ताको लागि माग भएमा अस्थायी दर्ता हुने प्रावधान छ, स्थायी समाधान भेटिएको छैन । विगतमा जारी भएका नागरिकता पहिचानको आधारमा परिवर्तन गर्न कानूनी झन्झट व्यहोर्नुपरेको अवस्था छ । भिसा आवेदन गर्न नपाउँदा पनि कानूनी व्याख्याको लागि अड्डा अदालत नै धाउनुपरेको छ ।

स्वास्थ्य क्षेत्र

यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायको स्वास्थ्य सम्बन्धी आवश्यकताको बारेमा सेवा प्रदायकमा बुझाइ, ज्ञान तथा जानकारीको अभावका कारण स्वास्थ्यमा पहुँच पुग्न सकेको छैन । अर्कोतर्फ सेवा प्रदायकहरूबाट प्रदान गरिने् सेवा सुविधाबारे अनविज्ञ हुँदा समेत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच न्यून छ । आफ्नो यौनिक अभिमूखिकरण खुलासा हुने वा गोप्य नरहने डरले समेत सेवाको लागि पहल नगर्ने समस्या देखिन्छ । अधिकांश स्वास्थ्य संस्था शहर बजार केन्द्रित हुने भएको हुँदा ग्रामिण भेगमा बसोबास गर्ने यस समुदायका व्यक्ति सहज रूपमा स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन् । यो समुदायका व्यक्तिमा सहज सूचनाको पहूँच, मनोपरामर्श सेवा, स्वास्थ्य उपचार, हर्मोनल थेरापी लगायत कानूनी सहायतामा पहुँच अभिवृद्धि हुन सकिरहेको छैन ।

यी लगायत यस्ता थुप्रै समस्याहरू लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायका मानिसहरूले भोगिरहेका कारण आर्थिक तथा रोजगारी, राजनैतिक, शैक्षिक लगायतका क्षेत्रमा यिनीहरूको अवस्थामा अपेक्षित सुधार आउन सकिरहेको छैन ।

लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको क्षेत्रमा विद्यमान चुनौतिहरू

पारिवारिक एवं सामाजिक स्वीकार्यतासँगै राज्यका विभिन्न तहमा पहुँच स्थापित गर्न लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको क्षेत्रमा विद्यमान चुनौतिहरूलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- समाजमा रहेका विकृति, विसंगती, अन्धविश्वास, लाञ्छना र भेदभावको अन्त्य गरी लैङ्गिक विवधतालाई सामाजिक रूपमा स्वीकार्य बनाउनु,
- यौनिकतामा रहेको विविधताको सम्बोधन हुनेगरी लैङ्गिक खण्डीकृत तथ्याङ्क संकलन तथा नियमित अध्यावधिक गर्नु,
- सम्पत्तिमाथि समान पहुँच अभिवृद्धि गर्नु,
- तर्जुमा भइ कार्यान्वयनमा रहेका तथा आगामी दिनमा तर्जुमा हुने नीति तथा कानूनहरू लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकमैत्री बनाइ कार्यान्वयनमा ल्याउनु,
- सरकारी तथा निजी क्षेत्रमा शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका सेवा सुविधाहरूमा समान पहुँच स्थापित गर्नु,
- वैवाहिक स्वतन्त्रता, पारिवारिक तथा सामाजिक सौहार्दता अभिवृद्धि गर्नु,
- तीनै तहका सरकारबाट लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकमैत्री नीति, योजना, बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गरी जीवनस्तरमा गुणात्मक सुधार ल्याउनु ।

समस्या समाधानका लागि गर्नुपर्ने पहलहरू

महिला र पुरूषसरह लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको पनि समाजमा पहिचान र अस्तित्व स्वीकार गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्न देहायका पहलहरू आवश्यक देखिन्छ :

- संविधान तथा सम्पूर्ण कानूनी दस्तावेजहरू लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकमैत्री बनाउनुपर्ने ताकि पटक पटक अदालत धाउनुपर्ने र व्याख्या गर्नुपर्ने बाध्यताको अन्त्य हुन सकोस् ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा राजनैतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा यो समुदायको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने ।
- तीनै तहको नीति, बजेट तर्जुमा तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सम्बोधन र सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने ।
- यो समुदायका व्यक्तिमाथि हुने हिंसा, दुर्व्यवहार, अपहेलना तथा भेदभाव रोक्नको लागि स्थानीय तहबाट विशेष संयन्त्र बनाइ समुदायस्तरमा सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- सञ्चार क्षेत्रमा यो समुदायका मुद्धा उजागर गर्ने तथा सचेतना अभिवृद्धि गर्न संचार जगतलाई संवेदनशील बनाउने ।
- शिक्षा र स्वास्थ्यमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न विशेष छुटको व्यवस्था गर्दै आयआर्जनमा जोड दिने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।

- सार्वजनिक तथा नीजि क्षेत्रमा सेवा प्रवाहमा सहज पहुँच पुर्‍याउन सरोकारवालाहरूमा संवेदनशीलता अभिवृद्धी गर्ने तथा गुनासो सुनुवाइको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने।
- खण्डीकृत तथ्याङ्क प्रणालीको विकास तथा विस्तार गरी नियमित रूपमा तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्ने
- शैक्षिक पाठ्यक्रममा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको बारेमा जानकारी गराउने विषयवस्तु समावेश गर्नुका साथै विद्यालयमा हुने हिंसा र अपमानजनक व्यवहारको अन्त्य गरी मर्यादित वातावरणको सिर्जना गर्ने ।

निष्कर्ष

मानव भएर मानवोचित व्यवहारको महशुस गर्न पाउनु हरेक नागरिकको अधिकार हो । लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायका लागि राज्यद्वारा निर्मित कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनसँगै सम्बोधन गर्न बाँकी कानूनहरूको निर्माण गरी समाजमा सम्मानित व्यवहार हुने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ ।लाञ्छना, विभेद, हिंसा, अपमानजनक व्यवहार, बुलिङ जस्ता गलत व्यवहार हुनबाट संरक्षण गर्न विषेश पहल जरूरी देखिन्छ ।

लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको आर्थिक सशक्तीकरण गरी आयआर्जनका अवसरहरू उपलब्ध गराउन सकेमा मर्यादित पेशामा आकर्षण बढ्दै जाने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ । सीपमूलक तालिम मात्र नभइ सीपसँगै उत्पादन र बजार श्रृङ्खलासँग जोड्न सकेमा मात्र यो समुदायका व्यक्तिलाई जीविकोपार्जनमा सहयोग पुर्‍याउन सकिन्छ ।यसका साथै लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक तथा उनीहरूका परिवारलाई आवश्यकताको आधारमा मनोसामाजिक तथा परामर्श सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन्छ ।

यस समुदायका व्यक्तिको पहिचान, अभिमुखीकरण, आकर्षण एवं विविधतासँगै जोडिएका आवश्यकताका बारेमा नीति समुदायमा जानकारी नहुनु अहिलेको प्रमुख समस्या हो ।सबै मानिसको अस्तित्व समान हो भन्नेसम्मको बोध नहुनु, फरकपनलाई सम्बोधन गर्ने अलग कानूनी सम्बोधन हुन नसक्नु, कानूनी अड्चनका कारण सेवा प्राप्तिमा कठिनाई हुनु, सेवाको लागि पटक पटक अदालत धाउनुपर्ने बाध्यताको सिर्जना हुनुले नीति निर्माण तहमा समेत यो समुदायका मुद्दा बहसको विषय बनेका छन् ।यसर्थ नीति निर्माणदेखि बजेट निर्माण एवं कार्यान्वयन तहमा समेत यो समुदायप्रतिको संवेदनशीलता अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामाग्री :

- नेपालको संविधान (२०७२), कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, नेपाल ।
- नेपालमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य र अधिकार (२०७८), Mitini Nepal
- बागमती प्रदेशद्वारा जारी लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक सम्बन्धी नीति (२०८१), मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, बागमती प्रदेश सरकार

Gender Equality and Social Inclusion in Nepal: Policies and Practices

Bhoj Singh Khadka *

Abstract

Gender inequality and social exclusion remain deeply rooted across global societies, including Nepal, due to a combination of individual, cultural, historical, and structural factors. Numerous declarations, policies, and institutional frameworks have been formulated and implemented over time to address these challenges. However, progress toward achieving gender equality and social inclusion has not accelerated as expected. This article examines the current state of gender equality and social inclusion, policies and institutional arrangements, and their implementation in Nepal from both micro- and macro-sociological perspectives. The analysis is primarily based on published scholarly articles, news, reports, policy documents, and other relevant texts. Findings reveal that Nepal has made significant advances in establishing legislative frameworks, policies, and institutional mechanisms to promote gender equality and social inclusion. However, the implementation has not yet succeeded in realizing true inclusion. The data indicate that both social exclusion and violence against women are on an upward trend. The persistence of inequalities and social exclusion has remained unchanged primarily due to individual-level dynamics and, secondarily, structural dysfunctions. The complex interplay of micro and macro factors - including poverty, traditional customs, socioeconomic conditions, household dynamics, politicalization in constitutional commissions, and pseudo-political willingness - is hindering genuine inclusion. The holistic approach is required that prioritizes education, moral development, neutrality, public awareness, and capacity building at both individual and institutional levels to ensure meaningful and sustainable gender and social transformation.

Keywords: gender, equality, inclusion, social justice

Introduction

Humans are born without predetermined roles, rights, dignity, or exclusion. However, societies construct various forms of social injustice or exclusion, as well as roles, rights, dignity, and privileges based on societal norms, values, and culture. These sociocultural assumptions and interpretations perpetuate gender inequality and social exclusion within societies. From ancient times to the present, such inequalities have existed and remain deeply entrenched in all cultures

* *M.Phil. Scholar, Nepal Open University*

and societies. The various studies confirm that these phenomena are not new but rather longstanding features of human civilization. Similar to traditional cultural practices of the past, gender inequality and caste-based discrimination also continue to be pervasive in the modern world, but it only varies in degree and intensity across different contexts and eras. Historically, Nepal has been a predominantly Hindu country, characterized by the prevalence of traditional customs such as polygamy, *Chhaupadi*, untouchability, dowry, *Sati Pratha*, and child marriage; these practices were often both socially and legally accepted. However, they have now been legally prohibited through the formulation and implementation of various acts, policies, and institutional frameworks, and these customs have also become the subject of sociological analysis for contributing to legislative reforms, smooth policy implementation, and a significant reduction in their prevalence.

To address these deeply rooted issues, numerous declarations, laws, and policies have been formulated and implemented globally. Notable examples include the Seneca Falls Convention 1848 in America, the United Nations Charter 1945, the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) 1948, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) 1979, the Fourth World Conference on Women in Beijing 1995, the Millennium Development Goals (MDGs) 2000, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) 2006, and the Sustainable Development Goals (SDGs) 2015. Their implementation modality and gaps in implementation are currently being investigated and further explored to fully eliminate traditional harmful practices that impede gender equality and social inclusion.

In addition to these global initiatives, Nepal has formulated and implemented various acts, policies, and institutional frameworks to promote gender equality and social inclusion. Furthermore, beyond these acts, policies, and institutional structures, various researchers have continuously applied theoretical perspectives on gender and social inclusion to analyze inequality and exclusion within Nepalese societies. This article seeks to explore the state of gender inequality and social exclusion in Nepal through both micro- and macro-sociological perspectives (Ritzer, 1985; Eisenstadt, 1987). The analysis is primarily based on a review of published scholarly articles, news, reports, texts, and policy documents. Furthermore, this article examines the implementation of gender equality and social inclusion policies at both micro and macro levels, providing recommendations for the effective and seamless execution of existing policies.

Micro and Macro Sociological Perspectives

Microsociology focuses on studying individuals and small groups in face-to-face interactions and small-scale interpersonal dynamics within society. It examines how people interact in everyday social contexts and how these interactions influence individual behavior, beliefs, and attitudes.

Macrosociology examines large-scale social processes and structures, focusing on the broader features of society; often utilized by structural functionalists and conflict theorists, who analyze society as a whole by studying overarching social structures, institutions, patterns, and processes that shape human behavior and interactions. Macrosociology moves beyond individual actions to understand the broader social phenomena and their impacts. Macrosociologists argue that human behavior is shaped by social structures and examine various social structures, including institutions

such as family, education, government, and the economy; social hierarchies based on class, race, and gender; and social systems. It also explores social change, power dynamics, social stratification, and collective actions, including social movements aimed at addressing injustices, challenging power structures, and fostering social change. In essence, the macro-sociological perspective provides a comprehensive framework for understanding the complex interplay between social structures, institutions, and processes in shaping societal dynamics. It complements micro-level analyses by offering insights into the larger social forces that influence and constrain individual behavior and interactions.

Provisional and Structural Arrangements for Gender Equality and Social Inclusion

Gender equality and social inclusion are primarily assessed across four key dimensions: socioeconomic status, health, household dynamics, and political representation. Within these dimensions, composite indicators have been developed and utilized since the 1990s to analyze gender equality. These indicators include socioeconomic factors such as the average years of schooling ratio and labor force participation ratio, health metrics like the life expectancy ratio and sex ratio, household indicators such as the marriage age ratio, and political measures like the proportion of parliamentary seats held by women (Dilli et al., 2019). To promote gender equality and social inclusion, Nepal has arranged various provisions and structures over the past three decades:

Constitution of Nepal 2015

The Constitution of Nepal (2015) envisions an inclusive democracy grounded in the principles of proportional participation in governance and an equitable economy, prosperity, and social justice.

Nepal Citizenship Act 1964 (Amendment 2006)

The Nepal Citizenship Act (1964), as amended in 2006, ensures gender equality in citizenship rights, allowing women to confer citizenship to their children on an equal basis with men.

Civil Service Act 1993 (Second Amendment, 2007)

The Civil Service Act (1993), as amended in 2007, reserves 45 percent of civil service positions to promote representation and participation from diverse segments of Nepalese society.

Human Trafficking and Transportation (Control) Act 2008

It focuses on combating human trafficking, a pervasive issue disproportionately affecting women and marginalized groups. The act criminalizes trafficking for purposes such as sexual exploitation and forced labor.

Domestic Violence (Offense and Punishment) Act 2009

The Domestic Violence (Offense and Punishment) Act (2009) criminalizes domestic violence and provides legal mechanisms for victims, including protection orders and remedies.

Women's Empowerment Act (2009)

In addition to its social protection provisions, the Act advocates for programs that promote the socio-economic empowerment of women and girls, particularly those from marginalized groups.

The Caste-Based Discrimination and Untouchability (Offense and Punishment) Act 2011

The Caste-Based Discrimination and Untouchability (Offense and Punishment) Act (2011) addresses systemic caste-based discrimination and untouchability within Nepalese society.

Social Protection Framework (2013)

It encompasses social protection and welfare programs for all, with a particular focus on women, children, people with disabilities, and marginalized and vulnerable groups.

The Gender Equality and Social Inclusion (GESI) Policy (2015)

It aims to promote equality, equity, and social inclusion across all sectors and levels of governance by addressing the systemic barriers faced by marginalized groups, particularly women, indigenous peoples, people with disabilities, Dalits, and other socially excluded communities.

The Act Related to Rights of Persons with Disabilities (2017)

This legal framework is designed to protect and promote the rights of persons with disabilities, ensuring their full inclusion and participation in society.

National Education Policy (2019)

This policy aims to promote equitable access to education for all, with a particular emphasis on girls, children with disabilities, Dalits, and economically disadvantaged groups.

The Social Security Act (2017)

The act establishes a comprehensive social security system in Nepal. It includes provisions aimed at ensuring the inclusion of marginalized groups, such as women, people with disabilities, and other disadvantaged populations.

Local Government Operation Act (2017)

The act aims to strengthen local autonomy, promote inclusive governance, and ensure the meaningful participation of marginalized and disadvantaged communities in decision-making processes.

The National Gender Equality Policy (2021)

This policy outlines the principles of gender equality in development planning and promotes the integration of gender perspectives into both national and local government budgets.

The People with Disability-Related Policy (2023)

It outlines key provisions aimed at enhancing the rights and well-being of people with disabilities. The policy primarily focuses on ensuring equal access to education, healthcare, and employment opportunities for people with disabilities, addressing physical, social, and economic barriers.

National Women Commission

It is a constitutional body tasked with promoting gender equality and safeguarding women's rights in Nepal. The commission ensures that women receive equal opportunities and protection under the law.

National Dalit Commission

It reflects the Nepalese government's commitment to addressing historical injustices and discrimination faced by Dalits. It works to ensure the social, economic, and political inclusion of Dalits, fostering their full participation in national life.

Indigenous Nationalities Commission

It is dedicated to studying and preserving the history and culture of the Adivasi Janajati community. It also develops and implements programs to empower economically and socially disadvantaged individuals within these communities.

Muslim Commission

It works to protect and promote the rights, identity, and interests of the Muslim community in Nepal. It also focuses on empowering the community through various initiatives.

Language Commission

It is tasked with the development, preservation, and promotion of Nepal's linguistic diversity. The commission recognizes, documents, and supports the numerous languages spoken across the country.

Discussion on Gender Equality and Social Inclusion Practices

The government of Nepal has made significant efforts and produced numerous legal as well as policy documents over the past three decades to promote gender equality and social inclusion (Rajkarnikar, 2019). Despite the prevalence of these dominant acts, policies, and structures, significant social and inclusive development issues persist - including poverty, untouchability, dowry, patriarchal culture, limited access to education and basic health services, inequality, and child marriage (HAMI, 2019). The fruitful implementation of policies and the promotion of institutional capacities continue to be hindered by individual perceptions and opinions, as well as by social norms, values, structures, and cultural practices. Violence against women, early marriage, geographical remoteness, exclusion within inclusive frameworks, female illiteracy, low participation of the targeted groups in decision-making processes, traditional mindsets, and traditional institutional operation practices impede the progress of gender equality and social

inclusion. Individual perceptions, knowledge, behaviors, and attitudes play a crucial role in transforming and accelerating institutional cultures and practices; without positive change at the individual level, it is highly unlikely that institutions and policies can act effectively.

The universally recognized minimum age for marriage is 18 years for both men and women. In Nepal, the legal minimum age for marriage has been set at 20 years; to prevent early marriage, a series of provisions, sensitization programs, and structures are in place. However, the prevalence of early marriage is rampant. According to the Nepal Demographic and Health Survey (NDHS, 2022), the median age for first marriage for women is 18.3 years and 22.3 years for men; still, 12 percent of females are married by the age of 15, and 47 percent are married by the age of 18. In contrast, only 1 percent of males are married by the age of 15, and 14 percent are married by the age of 18. It reveals that marriage decisions are more likely and first influenced by individual perceptions and knowledge than by the roles of social and legal institutions. Early marriage leads to school dropouts, serious health issues, and significant hindrances to personal growth and development (Sekine & Hodgkin, 2017). It limits individuals' ability to compete in areas such as economic advancement, decision-making, and political participation. Consequently, they are often subjected to unequal treatment within society. Moreover, early marriage exacerbates these challenges by perpetuating poverty and economic stagnation, as these factors are deeply interconnected (Bhandari, 2019). In Madhesh Province, despite the existence of legal provisions and the implementation of various awareness and sensitization programs addressing early marriage, a significant number of families continue to marry their daughters before they complete the 12th grade. This practice may primarily be driven by considerations related to dowry. Marrying daughters at an earlier stage of education typically entails a smaller dowry, whereas marrying them after completing formal education often requires a larger dowry to secure a well-educated groom. This situation explores a cyclical relationship between poverty and early marriage in which poverty serves as both a cause and a consequence of early marriage.

Early pregnancies, common among early married brides, significantly increase the risk of maternal and neonatal complications, including obstructed labor, premature birth, and low birth weight, leading to higher maternal and child mortality rates. Additionally, early marriage is frequently associated with limited access to reproductive health services, leaving young women vulnerable to unplanned pregnancies, sexually transmitted infections, and inadequate prenatal care. According to the Nepal Demographic and Health Survey (2022), 19 percent of deliveries still occurred at home, and institutional deliveries are the least in Madhesh province (67 %), among Muslim women (67 %), and with no education (60 %). It reveals a strong relationship between early marriage and adverse maternal and neonatal health outcomes, and is further evident in the disparities in institutional delivery rates.

Health outcomes are significantly influenced by the health-seeking behaviors of community members and the availability of services. However, these behaviors are deeply rooted in socioeconomic conditions such as wealth, educational attainment, place of residence, ethnicity, and gender. Humans should consume five servings (400 grams) of fruits and vegetables per day to maintain a healthy life. However, only 8.8 percent of Nepalese from the highest wealth quintile

and 1.4 percent from the lowest wealth quintile meet this recommendation. This indicates that the prevalence of insufficient fruit and vegetable intake is 91.2 percent in the highest wealth quintile and 98.6 percent in the lowest wealth quintile (Dimal et al., 2019). Similarly, a comparable trend is observed between rural and urban populations and among individuals with no formal education and those with higher education. This diet consumption pattern is a significant contributing factor to poor health outcomes and inequality in health systems.

The historical context indicates that traditional community governance organizations in Nepal, such as *Bheja* and *Panchayat*, were predominantly led by men, referred to as *Mukhiya*, with women being systematically excluded from leadership roles due to entrenched societal norms. Despite these unfavorable circumstances and deeply rooted social beliefs, Nepalese communities and leaders eventually recognized that meaningful national and community development is impossible without the active political participation of women and their inclusion in decision-making processes. This realization was institutionalized in the Constitution of Nepal (2015), which mandated that at least 33 percent of government positions, including those in the federal parliament, be reserved for women. Additionally, the constitution required that among the key leadership roles, such as Chairperson and Vice-chairperson, or Mayor and Deputy Mayor, one must be held by a woman. As a result of these progressive provisions, in the 2022 local elections in Nepal, women secured 41.21 percent of the total elected positions, a slight increase from the 40.95 percent achieved in 2017 (Mallik; Pokharel, 2024). Despite constitutional provisions mandating that one of the top two positions in local governments be held by a woman, only 3.32 percent of the top leadership roles were occupied by women in 2022. This represented a remarkable increase compared to previous elections: in the 1959 parliamentary election, there were no women among 109 male representatives; in the 1986 *Rastriya Panchayat*, only 3 women were included among 140 members; in the 1991 parliamentary election, 7 out of 205 members were women; in the 1999 parliamentary election, 12 out of 205 members were women; and in the 2008 Constituent Assembly, 30 out of 240 seats were held by women (Upreti et al., 2020). Similarly, at the federal level, the 2022 National Assembly elections did not significantly alter the gender and marginalized groups composition of the upper house. The National Assembly, which is indirectly elected, continues to have a lower proportion of female and targeted group members compared to local governments. This disparity highlights ongoing challenges in achieving gender parity across different levels of government in Nepal.

This indicates that while overall representation has improved, women and targeted group participation in key leadership positions remains limited. There has been significant public and rights-holder criticism regarding the selection process for inclusion representatives in various forums. Critics argue that the process has evolved into a tool for key leaders to secure favorable arrangements, rather than adhering to the inclusive principles envisioned during the formulation of these provisions.

Education and awareness are essential factors in reducing gender inequality through the equitable implementation of gender provisions, policies, and programs. However, gender inequality in education persists, as there is unequal access to educational attainment for both girls and boys,

influenced by their families' wealth quintiles and cultural values. According to a report by HAMI (2019), a wealthy girl is four times more likely than a poor girl to attend school, while a wealthy boy is fifty times more likely. This highlights the societal perspective on girls' education, as well as the socio-cultural norms and values that affect it. The Constitution of Nepal (2015) guarantees free education for all citizens up to the secondary level. However, in the academic year 2023-24, only 50.3% of girls continued enrollment at the secondary level, compared to a total net enrollment rate of 76.3% in academic years 2023-024. This disparity reflects the gap between the constitutional guarantee of free education and the reality of girls' enrollment in secondary education.

Traditionally, Nepali families were structured around a joint and extended family system; patriarchal norms dominate, with men typically serving as heads of households and primary decision-makers, while women often bear the responsibility for household chores and caregiving. Now, with increasing nuclear families and changing gender roles due to various policy interventions and subsidies, 76 percent of currently married women aged 15–49 were employed at any time in the past 12 months, and 48 percent earned cash for their work. Among those women who received cash earnings, 44 percent made decisions primarily on their own regarding the use of their earnings, and the 48 percent of women participate either alone or jointly with their husbands in decisions related to their own health care, major household purchases, and visits to their family or relatives, similarly, 8 percent of women has own house and land (NDHS, 2022). The data indicates that significant women's empowerment, as evidenced by their involvement in decisions regarding health, finances, and family visits, reflects an increasing role in household dynamics and financial matters. Despite the progress made and the existence of various laws and policies, violence against women continues to increase day by day. The women who reported experiencing physical violence in the last 12 months rose from 9 percent in 2011 and 2016 to 11 percent in 2022, and more in Madhesh province and the Muslim community (NDHS, 2022). The data reveal that both women's empowerment and violence against women are on increasing trends that do not reflect true empowerment and a just society.

The participation of the targeted group also increased at the decision-making level and among public servants. The 65th Annual Report of the Public Service Commission (2081) mentions that, since the introduction of the reservation policy in 2064-065 BS, out of the 36,537 civil service posts filled through open competition, 25,218 posts were filled from the reservation quota. Among the reservation quotas, there are 59 indigenous castes and 10 categories of disability recognized; however, only 5-6 indigenous castes and people with mild and physical disabilities have been able to access these opportunities; this data indicates that immediate policy reform is needed to address ongoing barriers to full inclusion.

Conclusion

Based on the evidence and discussion, it is safe to conclude that the status of gender equality in Nepali society has made progress compared to the past three decades; significant progress has been achieved through legislative frameworks, policies, and institutional efforts aimed at promoting gender equality and social inclusion. However, implementation and the successful realization of these goals require enhanced capacity building, increased public awareness, and

stringent policy enforcement to dismantle deeply entrenched societal injustices. Effective collaboration between individuals, agencies, and institutions is also essential for success in advancing gender equality and social inclusion and promoting an environment of equitable opportunities.

References

- Bhandari, N. R. (2019). Early Marriage in Nepal: Prospects for Schoolgirls. Journal of International Women's Studies, 20(3), 88-97. https://vc.bridgew.edu/jiws/vol20/iss3/9
- Dhimal, M., Karki, K. B., Sharma, S. K., Aryal, K. K., Shrestha, N., Poudyal, A., Mahato, N. K., Karakheti, A., Sijapati, M. J., Khanal, P. R., Mehata, S., Vaidya, A., Yadav, B. K., Adhikary, K. P., & Jha, A. K. (2019). Prevalence of Selected Chronic Non-Communicable Diseases in Nepal. Journal of Nepal Health Research Council, 17(3), 394-401. https://doi.org/10.33314/jnhrc.v17i3.2327
- Dilli, S., Carmichael, S. G., & Rijpma, A. (2019). Introducing the Historical Gender Equality Index. Feminist Economics, 25(1), 31–57. https://doi.org/10.1080/13545701.2018.1442582
- Eisenstadt, S. N. (1987). Macrosociology and sociological theory: Some new directions. Contemporary Sociology, 16(5), 602-609. https://doi.org/10.2307/2069720
- HAMI. (2019). Fighting Inequality in Nepal: The Road to Prosperity. https://doi.org/10.21201/2019.3903
- Mallik, S. K., & Pokharel, S. (2024). An Analysis of Women Representation in 2022 Nepal Local Election. European Journal of Theoretical and Applied Sciences, 2(6), 343-352. https://doi.org/10.59324/ejtas.2024.2(6).28
- Rajkarnikar, R. S. (2019). Perspective of women in the Nepalese economy: Opportunities, challenges, and future scope. Economic Journal of Nepal, 42(3-4), 29–40. https://doi.org/10.3126/ejon.v42i3-4.36031
- Ritzer, G. (1985). The rise of micro-sociological theory. Sociological Theory, 3(1), 88-89. https://doi.org/10.2307/202176
- Sekine, K. & Hodgkin, M. E. (2017). Effect of child marriage on girls' school dropout in Nepal: Analysis of data from the Multiple Indicator Cluster Survey 2014. PLoS ONE 12(7), 1-13. https:// doi.org/10.1371/journal.pone.0180176
- Upreti, B. R., Upreti, D., & Ghale, Y. (2020). Nepali women in politics: Success and challenges. Journal of International Women's Studies, 21(2), 76-93. https://vc.bridgew.edu/jiws/vol21/iss2/8

Judicial Responses To Sexual And Reproductive Rights Of Women In Nepal

✍ **Bimala Paudyal** *

Sexual and Reproductive health rights are related to all human beings regardless of age, gender and other characteristics. Specially women's right to reproductive self-determination describes several interrelated rights, including the rights to private and family life, and liberty. In this article, the judicial responses made by the Supreme Court of Nepal in the course of Public Interest Litigation (PIL) for ensuring the right to reproductive health of women has been discussed.

1. Introduction to Sexual and Reproductive Rights

Sexual and Reproductive Health Rights are simply defined as the right for all people, regardless of age, gender and other characteristics, to make choices regarding their own sexuality and reproduction, provided that they respect the rights of others. It includes the right to access to information and services to support these choices and promote sexual and reproductive health.

The development of sexual and reproductive health and rights (SRHR) needs to be analyzed as part of the wider social and political movements, ideologies, and religions. Four phases can be identified for the historical evolution of SHRH. The turning points are marked by the 1994 International Conference on Population and Development (ICPD), a fragmentation period marked by the United Nations' development agenda and the adoption of General Comment 22 on the Right to sexual and reproductive health by the Committee on Economic, Social, and Cultural rights in 2016 (ICESCR).[1]

Specially women's right to reproductive self-determination describes several interrelated rights, including the rights to private and family life, and liberty. These rights are necessarily implicated in matters regarding a woman's reproductive capacity and jeopardized by restrictions that comprise her ability to decide, according to her own best interests, whether to terminate an unplanned or otherwise unwanted pregnancy. On the other, religious culture is believed to influence the status of women's rights in two ways. First, religious norms and religiosity are thought to strongly influence attitudes on reproductive choice and hence policymakers' decisions about the levels of reproductive freedom that the state affords. Second, religious or other social norms may limit women from accessing their rights even after states repeal restrictive laws or create family planning programs.[2]

1 "Lucía Berro Pizzarossa."Here to Stay: The Evolution of Sexual and Reproductive Health and Rights in International Human Rights Law," Department of Trans Boundary Legal Studies, University of Groningen,9712EA Groningen, The Netherlands, (2005): 78, https://www.mdpi.com/journal/laws.

2 Feryal M. Cherif, Myths About Women's Rights (United States of America: Oxford University Press, 2015), 117.

* *Undersecretary, Governement of Nepal*

Reproductive Health and Rights is not merely an absence of disease or infirmity, it is a state of physical, mental and social well-being in all matters related to the reproductive system and to its function and processes. Marriage and sexual relations are prescribed as fundamental element of women's personality.[3]

There is reciprocity between women's reproductive rights and a larger human rights framework. Just as women's human rights cannot be realized without promoting women's reproductive rights. Women's human rights and their reproductive rights together form a constructive dialogue about the meaning of human rights, revealing the impact of laws and policies upon women.[4]

2. Role of Judiciary

The judiciary is one of the main organ of the State which is necessary for the check and balance of state-power. The judiciary actively plays a vital role for the protection of life, liberty and property of people, through the right interpretation of laws. The contribution of the Supreme Court of Nepal through judicial activism can be considered as a paradigm shift to right based approach from an overly complaint-oriented traditional litigation paradigm. There are many grounds breaking initiatives of the supreme court of Nepal, among them the right to privacy, self-determination of the sexual life of women, legalizing abortion, maternity leave for women in the workplace, and recognizing marital rape as a criminal offence, and promoting access to reproductive health services.

2.1. Supreme Court Judgments

Some of the important public interest litigation cases concerning reproductive rights of women on which the Supreme Court of Nepal has made significant decisions are as follows;

2.1.1. Infertility should not be ground for Divorce[5]

In this case, the writ petitioner challenged clause (1) of Section 1 of the Chapter on Husband and Wife in the National Code (Muluki Ain 2020) which allowed the husband to seek dissolution of conjugal relation 'if it is certified by a medical board recognized by His Majesty's Government that no child was born within 10 years of the marriage due to infertility of the wife'. The petitioners claimed that it was discriminatory against women because the law does not even presume that a child may not be born even due to a male person. Here, the respondent had maintained that since the law also allowed the wife seeks dissolution if the husband was impotent, the provision was not discriminatory.

The Supreme Court distinguished lexical meaning of infertility and impotency and took the view that separate treatment was meted to husband and wife on the same issue. The court found the impugned provision of section 1(1) of the chapter 'on Husband and Wife' discriminatory against women and inconsistent with the principle of equality enshrined in Article 11 of the 1990 Constitution and international Human Rights Instruments and declared it ultra vires.

3 Yubaraj Sangraula, Nepalese Legal System: Human Rights Perspective (Nepal: Kathmandu School of Law(KSL), **2005), 233.**

4 Center for Reproductive Rights, Reproductive Rights are Human Rights,(CRR, 2009), 3.

5 Meera Kumari Dhungana and Others V. Office of the Prime Minister and Council of Ministers, Vol. No. 48, No. 1, Dec. No. 7635, P 6 (NKP 2063).

2.1.2. Incurable Contagious Sexual disease should not be ground for divorced[6]

The Supreme Court in *Sapana Pradhan Malla and Others* challenged the amended provision of the National Code (Muluki Ain), Number 9(a) of the Chapter on Marriage, which allowed the husband to have second marriage, if the wife suffered from any incurable contagious sexual disease, or was incurably mad. It is very selfish on the part of husband to desert the wife when she is in trouble. The Supreme Court rejected this. According to the Court, such grave conditions of mental and physical disease required to be confronted by the husband and not run away from his responsibility.

Creation of the possibility of another marriage and the validation of another marriage could create domestic violence which had to be stopped. No civilized society would envisage the provision of laws where a spouse would terminate her marital relationship due to her health and being incurably sick.

Here, the court however did not declare the provision ultra vires but took a pragmatic approach and issued a directive order to the Prime Minister and to the council of ministers asking them to see that the provisions prescribed under section 9 and 9 (a) on the chapter of the marriage are inconsistent with the Interim Constitution, 2063 and with the provisions prescribed in the Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) and to amend the law and to make arrangement for appropriate laws.

2.1.3. Marital Rape Held Punishable[7]

The Supreme Court issued a radical judgment that stands for women's right to self- determination in deciding whether or not to have sexual intercourse with the husband. Upholding the right to a dignified life for women the Court held marital rape unconstitutional and denied the husband's ownership over the sexuality of women. Stressing on the implication of 'free and full consent as a recognized ground of marriage upon conjugal life, the Court ruled that there must be mutual consent between husband and wife for the sexual intercourse after marriage.

The Court further noted that to compel woman for letting other to use her organ or body resulted in violation of her right to live with dignity and her right to self—determination; that is why, right to privacy has been guaranteed under the Constitution.

The Court declared marital rape as punishable offence and issued a directive order to one of the respondents namely Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs to make concise and just legal provision to complement the marital rape because the consequence of crime of rape by husband and any other person differs in respect of collection of evidence, circumstance, quantum of the punishment and its propriety. Legal punishment regarding marital rape should be given a completion considering the special circumstance of marital relation, status of the husband.

6 Sapana Pradhan and others V. Prime Minister and council of Ministers and Others, Vol. 50, No. 8, Dec. No. 7997, P. 917 (NKP 2065) .w

7 Meera Kumari Dhungana and Others V. His Majesty's Government, Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs and Others,), Vol. 50, No. 6, Dec. No. 7973, P. 664 (NKP 2065).

2.1.4. Order Aimed to Eliminate Chhaupadi Tradition Issued[8]

Supreme Court issued mandamus to the government to take pro—active intervention including the creation of awareness to eliminate Chhaupadi tradition from society. Simultaneously, the Court also issued directive order to the government for bringing comprehensive laws to cope with the customary practices like detrimental to health of the women. The Court took serious concern over governmental reluctance towards elimination of such inhuman tradition.

The case was brought to the Supreme Court by dozen of lawyers representing different social organizations challenging the long standing customary practice that has proved detrimental to the reproductive health of the women. In fact, *Chhaupadi* is a superstitious tradition performed specially in time of menstruation and delivery. It mostly exists in the far western regions of Nepal where the socio economic and educational situation of people is pathetic. Under this tradition women are placed in a dark room for several days without hygienic foods especially during first menstruation and post delivery period also. Mobility is severely curtailed. Women are treated as untouchable. They are also considered impure, polluted, and not allowed out for religious and other social functions.

2.1.5. Order Issued for Effective Implementation of Breastfeeding Promotion Laws[9]

On the case of *Raju Prasad Chapagain and Others representing Pro-Public v HMG, Ministry of Health and Others*; the petitioners filed the case in relation to the production of substituting baby food. Since the promulgation of the Mother's Milk Substituting Matter (Control of Sale, Distribution) Act 2049, the government had not constituted a committee in regard to supervision and monitoring of production, sale and distribution of baby food aimed to substitute mother's milk. The petitioners also drew the attention of the court to Art 11 of the 1990 Constitution which prescribed special protective measures for children, Art 26(7)(8) which provided for special measures for the protection of the health of the women and children.

The Supreme Court issued mandamus in the name of Ministry of Health to appoint inspector in accordance with Section 13 of Mother's Milk Substituting Matter (Control of Sale, Distribution) Act 2049. The Court also drew the attention of the Ministry for the constitution of the Committee as provided in Sec. 4 of the Act and implementing the Act. In order to enforce the Supreme Court's order, the Mother's Milk Substituting Matter (Control of Sale, Distribution) Act 2049 was effectively implemented and some measures had been taken to make committee active with pursuant to Sect. 4 of the Act. However, the progressive report of the second phase of the order has not yet been submitted to the Monitoring and Inspection Section of the Supreme Court.

Supreme Court issued mandamus to hold Ministry of Health accountable for the effective implementation of the provision under Breast Milk substitute (control of sale and distribution) Act, 1992 that aimed to promote breastfeeding practices. In this case, the Court expressed serious concern about the health of the children. Giving effect to the directive principle under Art 26(8) of Constitution of Kingdom of Nepal 2047 that requires the state to take care of maternal and child health, the Court held that the government is not allowed to be reluctant towards enforcing legal and Constitutional provisions that are aimed to promote child health. Noting the importance

---

8 Dil Bahadur Bishwokarma et.al. V. HMG office of Prime Minister and Council of Ministers et.al., Vol. 47, No. 4, Dec. No. 7531, P. 492 (NKP 2062).

9 Raju Prasad Chapagain et.al for Pro Public V. HMG Ministry of Health et. al, Vol. 45, No. 9, Dec. No. 7268, P. 726 (NKP 2060).

of breastfeeding, the Court said that children are indisputably entitled to exclusive breastfeeding for six month.

Nothing is found as nutritious as breast—milk. The state is under legal and moral obligation to comply with the national and international standards that are aimed to promote health of the children and mother. Linking right to breastfeeding with the right to dignified life inherent under 'right against deprivation of personal liberty' protected by Art 12(1) of the Constitution of Kingdom of Nepal 2047, the Court also observed that the government has prime responsibility to keep children healthy by preventing them from being victim of malnutrition. The Court further noted that children who are deprived from proper breastfeeding and nutritious food cannot be imagined to have sound mental and physical health that situation tantamount to violation of Art 12(1) Constitution of Kingdom of Nepal 2047.

2.1.6. Uniformity on maternity leave shall be made[10]

This is a land mark case of Prakashmani Sharma v HMG, Ministry of Women, Children and Social Welfare and Others, under right to health which relates to maternity leave. The petitioners advocated in regard to reproductive role of women which is associated with several segments of the development of society. Special measures were required for the protection of maternity. Moreover, working women and employees should be observed and pay more attention for safe motherhood.

The petitioners cited various laws relating to employees and working women which fix different time period for maternity leave. For instance, the Civil Service Act 1993 (2050), Rules 1992 (2049), Local Self Government Rules, 1999 (2056), Nepal Health Service Rules, 1998 (2055). Appeal Court and District Judges (Salary and other condition of Service) Act,1991 (2048), which provide for 60 days maternity leave, while the Labor Rules 2050 (1993) provide leave for 52 days, Tea Estate Labour Rules 2050 (1993) and Royal Nepal Airlines Corporation Employees Condition of Service Rules 2031(1984) provide for 45 days leave. Though, the constitution provided special provision for the protection of rights of women and children. Then, petitioners justified an unscientific and against the provision of CEDAW, CRC and ILO Conventions. Concerning maternity protection as those instruments mentioned 14 week's maternity leave for women employees.

The special bench of the Supreme Court issued a directive order on 11 September, 2003 (2060-5-25) in the name of Government of Nepal, Ministry of Health to make necessary arrangement. It, therefore, issued a directive order in the name of the government to make necessary arrangements for the protection of maternity by fixing minimum period of leave for employees and developing standard for the same, by taking note of the legal provisions for the protection of maternity and international instrument for the protection of maternity and child health.

2.1.7. Upholds Woman's Right to Abortion[11]

Supreme Court of Nepal, in this case, boldly addresses specific arguments that seek to negate women's reproductive rights:' (a) A fetus does not have the legal status of a human life; (b) The

10 Prakash Mani Sharma V. Council of Ministers et.al, Vol. 45, No. 9, Dec. No. 7268, p. 726 (NKP 2060).

11 Laxmi Dhikta and Others V. Office of Prime Minister and Cabinet Secretariats and Others, Vol. 52, No. 9, Dec. No. 8464, P. 1551 (NKP (2067).

right to abortion is central to the right to equality and nondiscrimination; (c) A woman has a right to privacy when deciding to have an abortion; (d) A comprehensive abortion law is needed to fully protect women's rights; (e) Compensation is warranted when a woman is forced to continue an unwanted pregnancy.

2.1.8. Uterus Prolapsed as a Reproductive Health Issue[12]

In this case, the Supreme Court issued a directive order in the name of the Prime Minister and the Office of the Council of Ministers to draft a Bill and submit it before the Legislature Parliament as soon as possible. It also issued an order of mandamus in the name of the Ministry of Women, Children and Social Welfare and Ministry of Population and Health to prepare special work plans and to provide free consultation, treatment, health services and facilities to the aggrieved women and to set up various health center and to initiate effective programs with the aim of raising public awareness on problems relating to reproductive health of women and the problem of uterus prolapsed.

2.1.9. Virginity Test Order held Violative of Right to Privacy[13]

In this case, the decision introduced a new parameter on calling sexuality, cohabitation and marriage as the Court went on to say that having promiscuous sexual relationship, cohabitation and bearing of child too does not amount to marriage and all these facts do not affect or alter the legal status of a woman.

The crucial interpretation of the Court is that sexual relationship before marriage does not tantamount to marriage. Also this decision boldly challenges the patriarchal social norms and values that ignore women's sexual autonomy.

2.1.10. Sexual Harassment is regarded as a Violence against Women[14]

The Supreme Court issued a directive order to the Government to enact a comprehensive legislation in order to ensure women's right to freedom from sexual harassment in work places and public places as well. The Court recognized the sexual harassment as a sexual violence against women that results in violation of the right to dignified life.

2.1.11. Women Should Have the Power to Decide the Number of Children Needed, the Time of Giving Birth, and Birth Spacing.[15]

The Supreme Court in its response to this writ petition established the reproductive health right of women. It gave women the power to decide the number of children needed, the time of giving birth, and birth spacing. It said these are absolute rights of woman according to the reproductive health right. A woman has the sole right to her own body. A woman has the right to their own physical body, therefore, pursuant to the reproductive health right; she is solely entitled to make decisions about the production and the number of children.

---

12 Prakash Mani Sharma and Others V. GON, Office of Prime Minister and Council of Ministers and Others, Vol. 50 , No. 8 , Dec. No. 8001 , P. 999 (NKP 2065).

13 Annapurna Rana V. Kathmandu District Court, Vol. 40, No. 8, Dec. No. 6588, P. 471 (NKP 2055).

14 Sarmila Parajuli for Pro Public V. HMG et al, ,Vol. 46, No. 10, Dec. No. 7449, P. 1312 (NKP 2061).

15 Achyut Prasad Kharel V. Council of Ministers et al., Vol. 52, No. 6, Dec. No. 8384, P. 895 (NKP 2067).

2.1.12. Decision held not to transfer female personnel having a child under 2 years, without her consent.[16]

The Supreme Court of Nepal recognized female social status and her capacity to have pregnancy. The mother's lap is necessary for a child. The state should have special measure to the mothers who have to breastfeed their child. It is hard to manage her time both for her child simultaneously. Female personnel, in such situation, might feel difficulties in their office job. As a result, she cannot give result as expected. That is why, the State should adopt special measure for female and pregnant personnel. And it is not reasonable to transfer her from one office to other without her consent.

3. Conclusion

In Nepal, the present constitution itself has explicitly provided for public interest litigation. Any citizen or institution is entitled to file a petition in the Supreme Court of Nepal to have any law or any part thereof declared void on the grounds of inconsistency with the constitution. The right to reproductive health is one of the major issues in PIL, upon which the Supreme Court of Nepal has placed high priority. The aforementioned decisions by Supreme Court of Nepal show that the rights guaranteed by the Constitution should be translated into the real life of people. The litigations were undertaken to make the state and its institutions accountable for the realization of reproductive rights in particular, and for women's rights in general. Thus, the Court has been playing very significant role for interpreting the law regarding reproductive health rights of women in Nepal. There has been an improvement in the facilities and services of the government after the judicial responses. However, there are much works to be done to transform the constitutional guarantees into reality.

16 Shanti Balampaki V. GoN, Ministry of Health, Vol. 60, No. 3, Dec. No. 9974, P. 496 (NKP 2075).

Interdisciplinary Dialogues on Feminism, Multiculturalism, and Transformative Justice: Advancing Gender Equality in Nepal

Krishna Raman Adhikari *

Abstract

This article critically examines Nepal's multifaceted journey toward achieving gender equality and justice through an intersectional analysis that integrates feminism, multiculturalism, aesthetics, and the jurisprudence of dignity. Drawing from foundational theories by Leti Volpp (2001), Peg Brand and Mary Devereaux (2003), and Leslie Meltzer Henry (2011), the study situates Nepal's legal and cultural frameworks within its obligations under international conventions such as CEDAW (1979) and the Beijing Declaration (1995). Despite constitutional commitments to equality and inclusion, societal norms continue to perpetuate systemic barriers, including gender-based violence (GBV), caste discrimination, LGBTQIA+ exclusion, and trafficking through digital platforms.

Furthermore, modern slavery, affecting over 50 million people globally (28 million in forced labor, 22 million in forced marriages, with women and girls comprising 70% of victims), further exacerbates vulnerabilities in Nepal, where over 35,000 women and girls are trafficked annually. Recent data additionally highlight challenges: the World Bank's Nepal Human Capital Review (2025) notes a child born today achieves only 51% potential productivity; while agriculture sustains 67% of the population and 62% of households, yet food insecurity persists amid climate disruptions disproportionately burdening women; meanwhile, mental health affects one in ten Nepalese, but lacks gender-disaggregated data.

Significantly, the September 2025 Gen Z-led uprising toppled the government, installing Nepal's first female interim prime minister. Ultimately, by critically engaging with Nepali legal frameworks, this article underscores enforcement gaps and proposes multidimensional strategies for transformative justice. In this context, the integration of feminist aesthetics and community-driven mechanisms emerges as pivotal to addressing systemic inequities and fostering sustainable equity.

Keywords: Feminism, Multiculturalism, Gender Equality, Nepal Intersectionality, Jurisprudence of Dignity, Modern Slavery, Gender-Based Violence, Nepali Legal Frameworks, LGBTQIA+ Rights.

Advocate and Development Practitioner

Introduction

Nepal is undergoing a transformative period marked by sociopolitical evolution and the institutionalization of rights to equality, dignity, and inclusion. Indeed, the Constitution of Nepal (2015) is a progressive milestone that guarantees fundamental rights and envisions a just and equitable society. Moreover, Nepal's ratification of key international frameworks, such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW, 1979), the Beijing Declaration (1995), and UN Resolutions 1325 and 1820, underscores its commitment to gender equity. However, translating these commitments into actionable and enduring changes remains a significant challenge.

This is because deeply entrenched patriarchal norms, caste hierarchies, heteronormative biases, and the misuse of digital platforms continue to undermine the promise of equality enshrined in Nepal's legal frameworks. To illustrate, modern slavery, encompassing forced labor, early/child marriage/forced marriages, and trafficking, remains a grave challenge, compounded by systemic poverty and harmful cultural practices. On a legislative level, Nepal's legal landscape includes critical statutes, such as the Human Trafficking and Transportation (Control) Act, 2064 (2007) and the Domestic Violence (Offense and Punishment) Act, 2066 (2009), which address these issues. Yet, gaps in enforcement and cultural resistance limit their effectiveness.

For instance, the World Bank's Nepal Human Capital Review (2025) reveals that a child born today achieves only 51% of potential productivity due to deficits in health and education, disproportionately affecting girls from marginalized communities. Similarly, agriculture sustains 67% of the population and 62% of households, yet food self-sufficiency eludes Nepal amid climate disruptions—erratic rainfall, droughts, floods—that disproportionately burden women responsible for farming and food security. Additionally, mental health affects one in ten Nepalis, yet policy neglect and absent gender-disaggregated data obscure women's specific burdens from GBV and caregiving.

In a pivotal shift, the September 2025 Gen Z uprising, sparked by digital censorship but addressing broader inequality, toppled the government and installed Nepal's first female interim prime minister—a symbolic breakthrough that highlights youth frustration with entrenched systems. Therefore, by examining Nepal's journey through feminism (Volpp, 2001), multiculturalism, and dignity (Henry, 2011), this study offers a comprehensive pathway for transformative justice.

In summary, this introduction establishes the core tension between Nepal's progressive legal commitments and the persistent societal barriers that hinder their realization, setting the stage for a detailed theoretical and empirical exploration. Essentially, the interplay between formal rights and informal power structures forms the foundation for understanding why gender equity remains elusive despite substantial legal progress. Indeed, it is this tension that drives the need for nuanced, multidimensional approaches to change, recognizing that true equity requires not only law but also cultural and structural shifts.

Consequently, the following sections will delve into the theoretical tools, historical context, intersecting inequalities, and practical pathways needed to navigate this complex landscape, providing a thorough foundation for the recommendations that follow and emphasizing the ongoing nature of the struggle for gender justice in Nepal, where hope and challenge coexist in

equal measure. Finally, the article aims to contribute to the conversation by offering insights that can guide policymakers, activists, and scholars in their efforts to build a more inclusive society where equity is not just an ideal but a lived experience for all, from rural villages to city streets.

Theoretical Framework and Methodology

This study adopts a multidisciplinary analytical framework, drawing from Leti Volpp's Multicultural Feminism (2001), which critiques cultural essentialism and the "death by culture" narrative that obscures structural inequities. Complementarily, Peg Brand and Mary Devereaux's Feminist Aesthetics (2003) analyzes the transformative potential of art and media in reshaping cultural narratives and promoting gender equity. Meanwhile, Leslie Meltzer Henry's Jurisprudence of Dignity (2011) utilizes a multidimensional framework—***equality, liberty, personal integrity, institutional status, collective virtue***—to assess Nepal's progress and challenges.

Furthermore, Kimberlé Crenshaw's Intersectionality highlights the compounded effects of caste, gender, and sexuality in perpetuating systemic exclusion. In the digital realm, governance models incorporate insights from the UN Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGPs) and the French Duty of Vigilance law to address digital exploitation and trafficking.

Methodologically, the study examines key Nepali legal frameworks including Social Welfare Act, 2049 (1992); Senior Citizens Act, 2063 (2006); Human Trafficking and Transportation (Control) Act, 2064 (2007) with Rules, 2065 (2008); Domestic Violence (Offense and Punishment) Act, 2066 (2009) with Rules, 2067 (2010); Sexual Harassment at Workplace (Prevention) Act, 2071 (2014); Accusation of Witchcraft (Offense and Punishment) Act, 2072 (2015); Rights of Persons with Disabilities Act, 2074 (2017) with Rules, 2077 (2020); Children Act, 2075 (2018) with Rules, 2078 (2021); Gender-Based Violence Prevention Fund (Operation) Rules, 2067 (2010); Emergency Child Rescue Fund (Operation) Rules, 2067 (2010); Single Women Protection Fund (Operation) Rules, 2070 (2013); Juvenile Justice Administration (Procedure) Rules, 2076 (2019) among others.

To enrich the analysis, empirical data from national reports, Nepal Demographic Health Survey, modern slavery studies, GBV statistics, climate assessments, human capital reviews, mental health estimates, agricultural census, and 2025 youth movement documentation ensure a balanced, evidence-based approach.

Overall, this framework allows for a nuanced understanding of how theory can illuminate practical challenges in Nepal's gender context, providing tools to unpack both cultural and structural dimensions of inequality while maintaining sensitivity to local realities. It does so by combining different perspectives to offer a fuller picture of both the problems and possible solutions, facilitating a deeper appreciation of the interconnected nature of Nepal's gender issues and the potential for integrated responses that respect diversity while pushing for equity. Accordingly, the methodology prioritizes a comprehensive review of legal texts alongside empirical evidence to ground the theoretical discussion in Nepal's specific realities, enabling a more accurate and actionable analysis that can inform policy and practice in meaningful ways. In essence, this approach ensures the study is not only theoretically sound but also practically relevant to Nepal's unique social landscape, allowing for insights that can contribute to real-world change and encourage ongoing dialogue among those working on these issues, from community leaders to international partners.

Historical and Sociopolitical Context

Nepal's sociopolitical trajectory reflects a complex interplay of traditional norms and progressive aspirations. Notably, the Constitution of Nepal (2015) institutionalized fundamental rights, including proportional representation and gender equality. As a result, significant strides have been made in areas such as maternal health, where mortality rates declined from 539 to 239 per 100,000 live births, and literacy, which has increased to 76.3%.

In terms of legal progress, landmark rulings, such as Pant v. Nepal (2007), established protections for LGBTQIA+ individuals. However, cultural resistance and systemic barriers persist. For example, practices like early/ forced/child marriage and Chhaupadi continue to endanger the lives and dignity of women and girls, particularly in rural areas. And while Nepali laws, such as the Children Act, 2075 (2018) and the Accusation of Witchcraft (Offense and Punishment) Act, 2072 (2015), aim to protect vulnerable groups, their enforcement remains inconsistent, exacerbating existing inequalities.

Economically, agriculture dependence - 67% population, 62% households—amid food insecurity and climate disruptions (erratic rainfall, droughts, floods) disproportionately burdens women. Although many projects and programs aim to improve irrigation and resilience, it lacks a strong gender focus. Similarly, mental health affects one in ten Nepalis; yet policy neglect and absent gender data obscure women's burdens.

In a dramatic turn, the September 2025 Gen Z uprising, sparked by digital bans but addressing inequality, toppled the government, installing Nepal's first female interim prime minister- a pivotal moment for youth-driven reform. Moreover, social media platforms compound vulnerabilities by facilitating trafficking, underscoring the need for digital governance reforms.

In conclusion, this historical context illustrates the ongoing struggle between legal progress and societal realities, highlighting the need for continued reform to bridge the gap between policy and practice in a country where traditional values and modern aspirations often clash. Indeed, the evolution from monarchy to federal republic has opened doors for inclusion, but the persistence of informal norms and structural deficits shows that legal change alone is insufficient without corresponding ***cultural and economic*** shifts to support it.

Ultimately, the recent youth movement serves as a reminder that generational change can accelerate this process, bringing new energy and perspectives to long-standing issues and potentially reshaping the political landscape for greater accountability and equity, offering lessons for other nations facing similar transitions.

Intersecting Inequalities: Gender, Caste, and Sexuality

Nepal's Constitution prohibits discrimination based on caste, gender, and sexual identity, yet these protections are undermined by societal norms that reinforce patriarchal and caste-based hierarchies. Specifically, the harmful dowry practice in the Tarai subjects women to economic exploitation and abuse, while Chhaupadi continues to endanger the health and safety of menstruating women in Sudurpachhim and Karnali provinces. Simultaneously, LGBTQIA+ individuals face compounded exclusion due to cultural stigma and legal ambiguity, restricting access to public resources and civil rights.

In this regard, Dr. B.R. Ambedkar's critique of caste as a ***"lawless law"*** aptly describes Nepal's situation, where informal customs often hold greater sway than formal legal protections—***"Custom is enforced by people far more effectively than law is by the state"*** (Narain, 2017, p. 4). Consequently, Dalit women face intersecting oppressions rooted in caste, gender, and economic status. This is echoed by Katherine O'Donovan (1989), who notes that equality legislation often fails to process intersecting claims (p. 131); while Marie Mercat-Bruns highlights indirect discrimination in neutral laws, such as denial of inheritance to LGBTQIA+ individuals due to heteronormative structures.

Additionally, polygamy, though illegal, persists in rural patriarchal settings. Likewise, trafficking under foreign employment guise targets vulnerable regions, heightened for LGBTQIA+ due to stigma.

In the digital age, social media platforms compound these vulnerabilities. For instance, traffickers weaponize TikTok, Instagram, and Facebook with false employment promises—a pattern seen in the 2021 case of Bangladeshi women trafficked via TikTok. Similarly, Instagram hashtags advertising domestic workers normalize labor commodification. However, the 2023 Directives for Managing Social Networks are insufficient; instead, comprehensive cybersecurity laws modeled on the French Duty of Vigilance law, aligned with UNGPs and SAARC initiatives, are urgently needed.Notably, Gen Z 2025 activism exposed these intersecting inequalities via digital creativity.

Here, Volpp's (2001) framework cautions against essentializing these practices as purely cultural, emphasizing structural inequities instead.It is also critical to note that climate disproportionately impacts agriculture-dependent women.

In summary, this section highlights the layered nature of discrimination and the need for intersectional responses to address multiple forms of oppression simultaneously, recognizing how power structures reinforce one another in Nepali society and how recent youth movements have begun to challenge these patterns through creative and collective action, offering a glimpse of potential for broader change that could reshape the social landscape in meaningful ways, encouraging a more inclusive approach to policy and community engagement that accounts for the unique experiences of those at the intersections of multiple marginalizations and fostering a society where diversity is a strength rather than a source of division.

Feminist Aesthetics and Narrative Transformation

Historically, Nepali art and literature have reinforced restrictive gender roles. In contrast, feminist aesthetics challenges these narratives by amplifying marginalized voices and promoting inclusivity (Brand & Devereaux, 2003). For example, creators use installations to interrogate resilience and identity and poetry to critique exclusions faced by Dalit and Indigenous women.

Encouragingly, Nepal's cultural policies, such as the Social Welfare Act, 2049 (1992), offer frameworks for integrating feminist aesthetics into national development agendas. Thus, by reshaping cultural norms through artistic expression, feminist aesthetics plays a transformative role in fostering societal change. Furthermore, incorporating these perspectives into public education and advocacy campaigns can promote gender equity and challenge entrenched biases.

A powerful demonstration of this is Gen Z 2025 digital creativity—memes, videos—which

exemplified aesthetics' power in reframing inequality, bridging traditional and modern forms.

Ultimately, this approach shows how art can drive social progress and support legal efforts by changing public perceptions, building solidarity, and providing alternative visions of an equitable society, especially when combined with the energy of younger generations using accessible digital tools to reach wider audiences and inspire collective action that transcends traditional boundaries, creating new spaces for dialogue and change that can complement formal legal reforms and empower communities to take ownership of their narratives, ultimately contributing to a more vibrant and inclusive cultural landscape.

Jurisprudence of Dignity: A Multidimensional Analysis

Leslie Meltzer Henry's typology of dignity (2011) offers a robust framework for evaluating Nepal's legal progress. For instance, provisions for proportional representation and gender-responsive budgeting reflect strides in institutional status and equality. Similarly, laws like the Sexual Harassment at Workplace (Prevention) Act, 2071 (2014) and Gender-Based Violence Prevention Fund (Operation) Rules, 2067 (2010) illustrate dignity as equality and personal integrity.

However, systemic barriers persist, including weak enforcement of anti-discrimination laws and bureaucratic biases. As a result, LGBTQIA+ individuals and Dalit women continue to face barriers to accessing healthcare, education, and employment. Therefore, aligning Nepal's legal frameworks with international human rights standards is essential to bridging these gaps. Concurrently, strengthening digital governance by holding social media platforms accountable for facilitating exploitation is equally crucial in ensuring institutional integrity and collective virtue. Importantly, Gen Z activism post-2025 highlights the need for youth-inclusive dignity frameworks.

In brief, this analysis reveals both achievements and ongoing challenges in upholding dignity across all dimensions, emphasizing the importance of implementation to match legal intent and the role of societal commitment in realizing collective virtue for every citizen, regardless of background, while pointing to the potential of new generations to push for fuller realization and a more inclusive interpretation of dignity in practice that reflects contemporary realities and emerging social movements, ultimately contributing to a more robust understanding of dignity in the Nepali context.

Gender-Based Violence, Modern Slavery, and Digital Exploitation

Gender-based violence remains a critical issue in Nepal. To illustrate, between 2023 and 2024, over 21,568 cases were reported, with rural women disproportionately affected. On a positive note, GBV prevention mechanisms, such as community-based paralegal committees (PLCs), have been instrumental but require revitalization under Nepal's federal structure.

Parallel to this, modern slavery remains one of the gravest human rights violations, affecting more than 50 million people globally, including 28 million in forced labor and 22 million in forced marriages. Disturbingly, women and girls constitute 70% of victims, enduring forced sexual exploitation, domestic servitude, and labor in exploitative industries. Geographically, Asia is home to over 30 million enslaved individuals, with South Asia accounting for approximately 16

million victims. Focusing on Nepal, where over 35,000 women and girls are trafficked annually, the problem is exacerbated by economic disparities, systemic poverty, and harmful cultural practices. Many of these victims are lured into Gulf Cooperation Council (GCC) countries, where they face exploitative conditions under the kafala system, which ties workers to their employers and strips them of freedom and rights.

Despite constitutional protections, such as those enshrined in the 2015 Constitution, and anti-trafficking laws, Nepal struggles to enforce these safeguards effectively. Consequently, gaps in implementation allow traffickers to exploit vulnerable populations with impunity, perpetuating cycles of exploitation.

In addition, digital facilitation through hashtags and false promises exacerbates risks. While laws like the Human Trafficking and Transportation (Control) Act, 2064 (2007) and Single Women Protection Fund (Operation) Rules, 2070 (2013) are vital, they need stronger enforcement and regional collaboration.

In essence, this section connects these interrelated threats and their profound impact on gender equity and human dignity, showing how they reinforce one another in a cycle that requires comprehensive intervention to break, particularly in a context where economic vulnerability and cultural norms intersect to heighten risks for women and marginalized groups, demanding coordinated efforts across sectors to protect the most vulnerable and prevent further entrenchment of inequality, while highlighting the role of digital tools in both perpetuating and potentially combating these issues through awareness and advocacy.

Policy Implications and Transformative Pathways

To achieve gender justice, this study proposes the following strategies:

- Reviving Community Mechanisms: Re-establish and empower PLCs to provide grassroots support and address intersectional inequities.
- Digital Reforms: Enact comprehensive cybersecurity laws modeled on the French Duty of Vigilance law to regulate social media platforms and mitigate exploitation risks.
- Legal and Policy Reforms: Expand anti-discrimination protections and ensure robust enforcement of GBV laws, including strict application of the Accusation of Witchcraft (Offense and Punishment) Act, 2072 (2015) and Domestic Violence (Offense and Punishment) Act, 2066 (2009).
- Intersectional Advocacy: Develop programs targeting Dalit, Indigenous, and LGBTQIA+ communities to address compounded marginalization, supported by the Rights of Persons with Disabilities Act, 2074 (2017) and Children Act, 2075 (2018).
- Educational Initiatives: Incorporate feminist aesthetics into curricula to challenge patriarchal norms and promote inclusivity, supported by cultural frameworks like the Social Welfare Act, 2049 (1992).
- Global Collaboration: Align national frameworks with international human rights standards to benchmark progress and refine policies. Also, strengthen regional collaborations through SAARC's cybersecurity initiatives to address trafficking and cross-border exploitation.

Collectively, these pathways provide concrete, actionable steps for sustainable change, combining local action with international cooperation and youth involvement, ensuring a holistic response to Nepal's gender challenges that builds on existing strengths while addressing critical gaps in implementation and cultural acceptance, ultimately aiming for a society where dignity is a lived reality for all and equity is embedded in every aspect of life, from rural villages to urban centers, fostering a more just and inclusive Nepal for future generations that can serve as a model for other nations facing similar issues.

Conclusion

Nepal's journey toward gender equality underscores the complexities of translating progressive legislation into transformative societal change. Therefore, addressing intersecting inequalities and combating modern slavery, gender-based violence, and digital exploitation demands a multidimensional approach that integrates legal reforms, grassroots activism, and cultural transformation. By fostering intersectional solidarity and institutional accountability, Nepal can fulfill its constitutional promise of dignity and inclusion. In this spirit, the 2025 Gen Z uprising offers hope for youth-driven change. As Malala Yousafzai reminds us, "We cannot all succeed when half of us are held back." Indeed, this call to action resonates deeply in the Nepali context, underscoring the urgency of sustained efforts toward equity.

In closing, this conclusion reflects on the path forward and the potential for meaningful progress through committed, collective action that embraces all generations and perspectives, turning challenges into opportunities for a more inclusive future where dignity is realized for every individual, and equity becomes the norm rather than the exception, inspiring continued commitment from all stakeholders in Nepal's ongoing struggle for justice and reminding us that change, though slow, is possible when voices from all corners of society are heard and acted upon, building a nation where every person can thrive without fear of exclusion or exploitation.

References

- Brand, P. Z., & Devereaux, M. (2003), Feminism and aesthetics. Hypatia, 18(4), ix–xx.
- Constitution of Nepal(2015),Government of Nepal.
- Henry, L. M. (2011), The jurisprudence of dignity, University of Pennsylvania Law Review, 160(1), 169–233.
- Narain, V. (2017), Reclaiming the nation: Muslim women and the law in India. University of Toronto Press.
- O'Donovan, K. (1989),Sexual divisions in law. Weidenfeld & Nicolson.
- United Nations. (1979), Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW).
- Volpp, L. (2001),Feminism versus multiculturalism. Columbia Law Review, 101(5), 1181–1218.
- Walk Free. (2023), Global Slavery Index 2023,Walk Free Foundation.
- World Bank. (2025), Nepal Human Capital Review: Nurturing Nepali Talent to Foster Economic Growth. World Bank Group.
- Government of Nepal Census and Related Reports (2021/22–2025), Agricultural and Population Data.

Patriarchy and Law in Nepal: A Feminist Socio-Legal Analysis

✍ **Salina Sapkota**

Background

Patriarchy is a social system in which the power, position or authority is enshrined in men. It is deeply rooted in Nepalese society. The system of patriarchy in Nepalese society can be traced back to ancient periods. Political power was entirely male dominated. Kings, Prince, Ministers and others used to hold political powers. By controlling property, labor, and political power, men were able to maintain and reinforce a system of gender inequality that benefited the ruling classes. After the death of King Pratap Singh Shah, Rana Bahadur Shah was declared as king. Since he was a minor, his mother Rajendra Rajya Lakshmi Devi was his regent. Despite being a regent, she was not allowed full political power which led to intrigues and conspiracies.

Nepalese society was ruled by different rulers/dynasties in different time phrases. Since all dynasties have historically been patriarchal, patriarchal provisions are seen in social structure and legal system. Men are considered the heads of household and primary decision makers. Meanwhile, women were supposed to engage themselves in household chores. During Lichhavi and Malla periods, women were not considered as witness. Gradually, Sati was practiced where widows were socially pressured to burn themselves on their husband's funeral pyre.

Analysis

This historical subordination of women did not remain confined to social practices alone but also became deeply institutionalized in legal system. Laws were largely made by men and for men. The patriarchal assumptions embedded in early legal codes such as Manab Nyaya Bikashini. Manab Nyayabikashini, a legal code made by King Jayasthiti Malla during Malla period, was based on view that a woman was not entitled to independence; her father was supposed to protect her in childhood, her husband in youth and her son in old age. Legal system prioritized male interests while marginalizing women's voices and realities. This structural bias in legal system continues to influence modern legal systems as well.

Law is neutral, and objective made to regulate society and ensure justice. However, in patriarchal society, law is shaped by male perspectives prioritizing male authority and reinforcing their dominance. The ancient legal systems of Nepal were significantly influenced by Dharmashastra which conceptualized society as hierarchical and patriarchal. "The subsequent Lichhavi rule, underpinned by the patriarchal dictates of the dharmasastras mainly the Manu Smriti, further entrenched these inequities, reinforcing a societal framework that perpetuated gender and class

hierarchies. Women were denied the right to inherit their father's property. Property and wealth were controlled by male lineage, ensuring that economic power remained within the hands of men. This control over property reinforced male dominance as economic resources were central to power and status. Women could only inherit the property brought by their mothers as dowries. This system ensured that women's economic value was tied to their marital status and controlled by male relatives."(Kumar et al., n.d.) Manab Nyaya Bikashini, Muluki Ain 1910, Muluki Ain 2020 and other modern laws were also influenced by Dharmashastra which resulted in patriarchal laws.

This patriarchal legal legacy was clearly reflected in Nepal's property and inheritance laws even in the modern constitutional era, as evidenced by the landmark Meera Dhungana v. His Majesty Government (decision no. 6013) case. Despite constitutional commitments to equality, inheritance laws continued to favor sons over daughters, reflecting Dharmashastra influenced notions of patrilineal lineage and male ownership of ancestral property. In this case, advocate Meera

Dhungana challenged the discriminatory provisions of the Muluki Ain that denied daughters equal rights to parental property unless they remained unmarried beyond a certain age. The Supreme Court acknowledged that such provisions were inconsistent with the constitutional guarantee of equality and women's rights, recognizing that laws rooted in traditional patriarchal values perpetuated structural discrimination against women. However, instead of immediately striking down the discriminatory provisions, the Court directed the legislature to enact appropriate reforms, revealing the judiciary's cautious approach when confronting deeply entrenched patriarchal norms. The Meera Dhungana case thus illustrates how patriarchal ideology embedded in Dharmashastra continued to influence statutory law and legal interpretation, while also marking an important step toward feminist legal reform by challenging male-centric notions of property, lineage, and women's economic dependence.

The persistence of patriarchal ideology in law is not limited to property and inheritance but is also visible in Nepal's citizenship regime. Similar to property laws grounded in patrilineal descent, citizenship laws have historically privileged the father as the primary transmitter of nationality. "Article 8 (2) of the Interim Constitution of Nepal 2007 and Section 3 of the Nepal Citizenship Act 2006 have guaranteed that Nepalese women can pass on citizenship to their children by descent independently. Despite the constitutional provision, local authorities frequently decline to issue citizenship to children when application is based solely on the mother's citizenship, even when the applicant's father is Nepalese. Numerous women are facing difficulties to independently confer citizenship by descent to their children. In such cases, Supreme Court of Nepal directs the local authorities to issue the citizenship in the name of their mother. Even though Nepal claims the 2015 constitution is advanced, discrimination continues against women. This constitution failed to provide equal citizenship rights (a woman needs the approval of men, such as a father, husband, or grandfather, to issue a citizenship certificate) to women. The constitution prohibits women from directly transferring citizenship to their children, whereas these terms are unconditional for men."(Analysis of Nepalese Citizenship Laws from a Gender Perspective, n.d.)

The above-mentioned cases show how deeply patriarchy is embedded in Nepal's legal and administrative systems. Even when the law appears progressive on paper, women are often forced to struggle at the ground level to prove their rights. Nepal has enacted Domestic Violence (Crime and Punishment) Act, 2008 to prevent and control violence occurring within the family. However,

"according to the report published by Nepal Police of Fiscal Year 2080/81, a total of 16,434 victims of domestic violence were recorded, among them 14,840 were women."(Headquarters, n.d.) Women continue to face domestic violence despite the existence of legal protections, reflecting the gap between law and reality. Deeply rooted patriarchal attitudes normalize control and abuse within households, while social stigma, fear of family breakdown, and economic dependence discourage women from reporting violence. In many cases, victims are pressured to reconcile rather than seek justice, and legal mechanisms remain slow and inaccessible. As a result, domestic violence persists as a widespread problem, demonstrating that legal enactments alone are insufficient without effective enforcement and broader social change.

Patriarchy is also clearly visible in the political sphere of Nepal. Before women were not allowed to participate themselves in the politics because of the taboo that women are entitled to engage themselves in the household activities. However, this concept gradually started withering away when women participated in the People's movements. Women also equally contributed in the both the People's movement I and II which led to political transition in the country. In 2006, women political leaders in Nepal demanded 33 percent reservation for themselves in the Constituent Assembly. Uma Adhikari, the then vice-president of Inter Party Women's Alliance and central

Committee member of Nepali Congrees (Democratic) states "We will no more tolerate such patriarchal and autocratic attitudes of political parties. Instead, we will bring hundreds of thousands of women to the streets if parties fail to ensure 33 percent seats for women in the Constituent Assembly."(Asian News International, 2006)

The Constituent Assembly Act of 2007 and the CA election of 2008 ensured 33 percent of seats for women. However, women were included just to fulfill quota requirements rather than being positioned in decision making roles. An example shared by a former CA member, tells her experience about how patriarchy works at the parliament level: "We women [CA members] participate in meetings, and yet the key decision is taken only by men, and women's suggestions are often ignored. My call is that women's views must be equal to men's. I constantly raise this issue in the meetings, and some men support our arguments. Patriarchal mindsets are deep and everywhere, even in parliament. The only change is that before, we [women] tolerated men's hegemony and stayed silent, but now we demand to be heard. You know…the fight comes with risk… if I disagree with men's decisions, I might get fired from my political membership, and I have seen this happening… I reject misogyny and sexiest decision" (Renu Magar, Constitution Assembly Member, September 2022, Kathmandu) (Luna, 2025)

When women started engaging themselves in the politics, "Misogyny emerged as a subtle but persistent problem. After the election of 2013, this issue became open following a series of newspaper articles. These articles suggested that women members nominated to the Constituent Assembly through the proportional representation were not selected on merit but were instead portrayed as "bed warmers", "mistresses", "wives" or "lovers". Such use of language and hasty generalization showed utter disrespect for women in politics. Ironically, no one raised the issue

that if indeed sex has been used to select candidates, then should not the men be responsible for immoral conduct?"(Khadka, 2014)

In Nepal's legal system, the discrimination against women is not only visible in property and citizenship laws but also in how personal legal rights are administered after marriage. For example,

married women are often not allowed to register their personal events, such as marriage or childbirth, at their own permanent address; instead, they are required to register these events at their husband's permanent residence, even when both spouses want to establish a new shared home. This practice stems from the assumption that a woman automatically moves to her husband's place after marriage, effectively erasing her legal identity and autonomy in the eyes of administrative authorities. Legal provisions, such as Section 87 of the Civil Code, do allow couples to choose their place of residence, but in practice, local officials continue to treat the husband's address as the default, forcing women to travel long distances and surrender control over basic legal procedures. This restriction implies that a married woman's legal capacity is seen through the lens of her husband and not as an independent citizen—a clear example of how patriarchal norms continue to influence legal interpretation and implementation in Nepal. (Giri, 2023)

Another area where patriarchy quietly but powerfully operates is in women's access to justice and everyday interaction with legal institutions. While the law promises equality, the reality women face inside police stations, courts, and administrative offices is often very different. These spaces are still largely controlled by men, and women's complaints are frequently questioned, minimized, or treated as less serious. Many women describe feeling intimidated or dismissed, especially when their cases involve family members or challenge traditional gender roles. Social pressure from families and communities further discourages women from pursuing legal action, as seeking justice is often portrayed as bringing shame rather than asserting rights. Financial constraints, lackof legal knowledge, and lengthy procedures make the justice system even more difficult to navigate. In many situations, women are pushed toward compromise or reconciliation, even when their rights or safety are at risk. This everyday functioning of legal institutions shows that patriarchy is not only embedded in written laws but also deeply woven into legal culture and practice, continuing to limit women's ability to fully claim justice in Nepal.

For a long time, Nepalese law did not recognize rape within marriage as a crime, reflecting the patriarchal belief that marriage grants a husband unconditional sexual access to his wife. Although marital rape was eventually criminalized, the law still treats it differently from other forms of rape. Marital rape law in Nepal has undergone several amendments, with jail terms and sentences extended over the years. National Penal Code, 2017 section 219(4) states that "If the husband commits rape on his wife during the existence of marital relationship between them, he shall be liable to a sentence of imprisonment for a term not exceeding five years." "Meera Dhungana, senior legal adviser at the Forum for Women, Law and Development, says that despite the amendments to marital rape law in the country, there is a loophole in its implementation and that has been depriving victims of total and true justice. Dhungana blames vague wording of Section 219 of the Penal Code for leaving loopholes in the law's implementation. According to Dhungana, due to the 'up to 5 years' provision of the code, the convict can face jail term anywhere from a few months to years, as the wording doesn't set a mandatory term."(Manushree Mahat, 2024)

Conclusion

This study shows that patriarchy in Nepal is not only limited to social attitudes or cultural traditions, it is also deeply embedded within the legal system itself. Historically, laws were made in a context where men were given political, economic and social power and these foundations continue to influence the modern legal system as well. Even though Constitution of Nepal and

other Acts has provided equality, women's experiences shows that justice often remains out of reach. The gap between what the law says and how it works in practice is one of the strongest indicators of the persistence of patriarchy.

From a socio-legal perspective, law cannot be viewed as neutral. It reflects the values and power relations of the society in which it operates. Property and inheritance laws, citizenship provisions, political participation, domestic violence cases and marital rape laws shows that women are still being treated as secondary subjects rather placing them in equal footing. Judicial responses such as in the case of Meera Dhungana depict both progress and limitation, while court recognizes the discriminatory law. However, court hesitates to directly challenge the patriarchal norms present in society.

Although Nepal has introduced measures to promote women's access to property such as offering a 25 percent reduction in land registration fees when land is registered in a woman's name and this has led to an increase in land ownership by women, real control over the land often remains with men. In a similar way, legal reforms now allow women to claim their parental property regardless of their marital status, replacing earlier provisions that restricted this right to unmarried women above a certain age. Despite these positive legal developments, improvements in the law have not translated into equal change in practice, and women continue to face significant barriers in exercising their property rights in everyday life. At the societal level, patriarchal beliefs shape how laws are implemented. Administrative officials, police, courts and even political institutions continue to operate through male centric assumptions, making it tough for women to seek their rights. Social pressure, economic dependence, fear of stigma, and lack of legal awareness are some of the problems that silence women. Ultimately, resulting in accepting injustice rather than challenging it.

In conclusion, meaningful gender justice in Nepal requires more than legal reform. It demands a shift in legal culture, institutional behavior, and social attitudes. A feminist socio-legal approach makes it clear that unless patriarchy is addressed both within law and in society, equality will remain largely symbolic. True justice can only be achieved when women are recognized as independent legal actors whose rights are protected not only in law books, but also in everyday practice.

References

- Analysis of Nepalese Citizenship Laws from a Gender Perspective. (n.d.).
- Asian News International. (2006). Nepal women for 33% quota in Constituent Assembly.
- Hindustan Times.
- Giri, R. (2023). Nepal's Law Treats Married Women Differently: Here's How. Headquarters, P. (n.d.). Annual Factsheet on Gender-Based Violence.
- Khadka, S. (2014). Of misogynists and bed-warmers. The Kathmandu Post.
- Kumar, N., Chakra, C. &, & Karki, B. (n.d.). Class, Gender, and Patriarchy: The Status of Women in Ancient Nepal.
- Luna, K. C. (2025). Women Politicians Responding to Patriarchy in Postconflict Nepal. Global Studies Quarterly, 5(1). https://doi.org/10.1093/isagsq/ksaf007
- Manushree Mahat. (2024). Laws on marital rape still murky in Nepal. The Kathmandu Post.

Women's Leadership in Climate Resilience: National and International Perspectives

✍ **Sunu Rijal** *

Abstract

Climate change poses unprecedented challenges to global communities, with particularly severe impacts on vulnerable populations in developing nations. This article examines the critical yet often undervalued role of women's leadership in building climate resilience, with specific focus on Nepal's context alongside international experiences. Drawing on case studies and empirical evidence, this research demonstrates that women's inclusion in climate decision-making processes leads to more effective adaptation strategies, enhanced community resilience, and sustainable environmental outcomes. In Nepal, where women constitute the majority of the agricultural workforce and bear primary responsibility for natural resource management, their leadership has proven essential in developing locally appropriate climate solutions. The article analyzes barriers to women's climate leadership including structural inequalities, limited access to resources, and exclusion from policy frameworks, while highlighting successful initiatives that have elevated women's voices in climate governance. Through comparative analysis of Nepal's experience with international best practices, this study argues that gender-responsive climate policies and women's meaningful participation in leadership roles are not merely matters of equity but fundamental prerequisites for effective climate action. The findings underscore the urgent need for intentional investment in women's capacity building, institutional reform to ensure gender parity in climate decision-making bodies, and recognition of indigenous women's knowledge systems as valuable assets in climate resilience strategies.

Keywords: women's leadership, climate resilience, gender and climate change, Nepal, climate adaptation, environmental governance, community-based adaptation, gender-responsive policy

I. Introduction

The intersection of gender and climate change represents one of the most pressing yet inadequately addressed dimensions of the global environmental crisis. While climate change affects all of humanity, its impacts are not gender-neutral. Women, particularly those in developing countries, experience disproportionate vulnerability due to existing socioeconomic inequalities, limited access to resources, and cultural norms that restrict their mobility and decision-making power. However, this narrative of vulnerability, though important, tells only half the story. Increasingly,

* *Advocate at Supreme court of Nepal*

research and practice demonstrate that women are not merely victims of climate change but powerful agents of change whose leadership is essential for building resilient communities.

Nepal provides a compelling case study for examining women's climate leadership in practice. As a landlocked Himalayan nation ranked fourth globally in vulnerability to climate change, Nepal faces accelerating glacial melt, erratic monsoon patterns, increased frequency of extreme weather events, and heightened disaster risks. Women comprise approximately sixty-five percent of Nepal's agricultural workforce and maintain primary responsibility for water collection, fuel wood gathering, and household food security[1]. These roles position them at the frontline of climate impacts while simultaneously providing them with intimate knowledge of local ecosystems and adaptive strategies that have sustained communities for generations.

This article explores how women's leadership in climate resilience manifests in both Nepal and the international arena, examining the barriers that constrain their participation, the innovations emerging from women-led initiatives, and the policy frameworks necessary to institutionalize gender-responsive climate action. By situating Nepal's experience within broader global patterns, this analysis illuminates both universal challenges and context-specific solutions in advancing women's climate leadership.

II. The Gendered Dimensions of Climate Vulnerability and Knowledge

Climate change amplifies existing gender inequalities through multiple pathways. In Nepal's rural areas, where over eighty percent of the population depends directly on natural resources for livelihoods, women's workload intensifies as climate impacts degrade ecosystems[2]. Decreased water availability forces women to travel longer distances for collection, consuming time that could be devoted to education, income generation, or civic participation. Agricultural unpredictability threatens food security, placing additional pressure on women as primary food providers and preparers. During climate-related disasters such as floods and landslides, women and children face higher mortality rates due to limited mobility, lack of swimming skills, and cultural restrictions on independent movement[3].

However, these same experiences cultivate specialized knowledge that proves invaluable for climate adaptation. Women's daily interactions with natural resources provide them with detailed observations of environmental changes, seasonal variations, and ecosystem dynamics. In Nepal's Terai plains, women farmers have documented shifts in rainfall patterns, changes in pest populations, and alterations in crop phenology with remarkable precision. Indigenous and rural women possess traditional ecological knowledge passed through generations, including drought-resistant crop varieties, water conservation techniques, and early warning indicators drawn from animal behavior and natural phenomena.

International research corroborates that climate policies and projects designed with women's meaningful participation achieve superior outcomes. A study analyzing forest management across multiple countries found that forest user groups with higher women's representation demonstrated

1 (n.d.). Parallel Report on the Right to Food and Women in Nepal. https://www.wocan.org/wp-content/uploads/2012/01/right_to_food_and_women_with_fian_nepal.pdf

2 (December 14, 2023). Climate Change in Nepal: Who Pays the Price?. Nepal Economic Forum. https://nepaleconomicforum.org/climate-change-in-nepal-who-pays-the-price/

3 Poudel, S. R. & Shrestha, S. K. (2018). Gendered Impacts of Climate Change in Nepal: A Study of Women's Vulnerability and Adaptation Strategies. Journal of Environmental Management 218, pp. 1-10. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2018.04.019

better forest condition and governance. Similarly, disaster preparedness programs that incorporate women's perspectives show improved early warning effectiveness and evacuation success rates.[4] Yet despite mounting evidence of women's contributions, they remain systematically excluded from formal climate decision-making structures.

III. Women's Climate Leadership in Nepal: Grassroots Innovation and Institutional Barriers

Nepal's women are leading climate resilience efforts across multiple scales, from household adaptation to community organizing and advocacy for policy reform. At the grassroots level, women's groups have pioneered innovative approaches to climate adaptation that integrate indigenous knowledge with modern techniques. In the mid-hills districts, women-led cooperatives have established community seed banks preserving traditional crop varieties adapted to local conditions, ensuring food security amid climatic uncertainty. These initiatives also create platforms for knowledge exchange where women farmers document climate observations and collectively develop adaptive strategies.

The Community Forestry Users' Groups, where women now constitute mandatory minimum representation of fifty percent in executive committees, demonstrate the tangible benefits of women's leadership in natural resource management. Women members have prioritized sustainable harvesting practices, established nurseries for diverse plant species, and implemented regeneration programs that enhance forest resilience while meeting community needs. Research indicates that CFUGs with active women's participation show improved forest density, greater biodiversity, and more equitable benefit distribution compared to male-dominated groups.

Women's leadership also emerges powerfully in disaster risk reduction and response. Following the devastating 2015 earthquakes, women-led organizations mobilized rapidly to provide relief while advocating for gender-sensitive reconstruction policies. Women community leaders negotiated for land titles in women's names during resettlement, ensuring long-term tenure security. They established psychosocial support networks addressing trauma, and organized skills training programs enabling economic recovery. These efforts reflected women's holistic understanding of resilience as encompassing not merely physical infrastructure but social cohesion, mental health, and economic stability.

Despite these contributions, Nepali women face persistent barriers to climate leadership. Women hold merely fifteen percent of seats in climate-related decision-making bodies at national and sub-national levels[5]. Patriarchal social norms restrict women's public participation, particularly in communities where female mobility and public speaking remain culturally discouraged. Women's limited land ownership, estimated at approximately twenty percent despite legal reforms, constrains their ability to implement adaptive practices and access climate finance[6]. Educational disparities and lower literacy rates among rural women limit engagement with technical climate information and formal planning processes.

4 (August 31, 2021). Empowering women in disaster risk reduction in Nepal. UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/empowering-women-disaster-risk-reduction-nepal

5 (November 26, 2019). Women Still Underrepresented in Decision-Making on Climate Issues under the UN. UNFCCC. https://unfccc.int/news/women-still-underrepresented-in-decision-making-on-climate-issues-under-the-un

6 CARE. (n.d.). Gender Inclusive Climate Resilient Agriculture in Nepal: A Review of Policies and Practices. https://www.adpc.net/igo/category/ID1949/doc/2024-s84Aq1-ADPC-Nepal_Gender_Inclusive_Climate_Resilient_Agriculture_Fv.pdf

Access to climate finance represents a critical barrier. While Nepal has established mechanisms for channeling climate funds to local communities, women face difficulties accessing these resources due to collateral requirements, complex application procedures, and lack of information in accessible formats. Women entrepreneurs seeking to establish climate-smart businesses encounter additional obstacles including restricted access to credit, limited business networks, and household responsibilities that constrain time for enterprise development.

IV. International Perspectives: Global Patterns and Best Practices

Nepal's experience with women's climate leadership mirrors patterns observed internationally, where women's contributions remain undervalued despite demonstrated effectiveness. Globally, women occupy only twelve percent of national cabinet positions in environment and climate-related ministries, and constitute approximately forty percent of delegates to UNFCCC negotiations, with even lower representation in national delegation leadership roles[7]. This exclusion persists despite international policy frameworks explicitly recognizing gender equality as essential for climate action.

Successful international examples provide valuable models for advancing women's climate leadership. In Bangladesh, women-led adaptation initiatives in coastal communities have developed climate-resilient agricultural techniques, including floating gardens and saline-tolerant crop cultivation that have been scaled nationally. Women's participation in cyclone preparedness committees has dramatically improved early warning dissemination and evacuation rates, contributing to significant reductions in disaster mortality[8]. The Bangladeshi government's integration of gender perspectives into national climate policy, including quotas for women's representation in climate planning bodies, offers a replicable framework.

Rwanda's constitutional requirement for thirty percent women's representation in decision-making bodies has extended to environmental governance, resulting in innovative climate policies that address gender-specific vulnerabilities while leveraging women's leadership. Rwandan women parliamentarians championed legislation requiring gender impact assessments for climate projects and established funding mechanisms specifically supporting women's climate enterprises. [9]These policy innovations have been accompanied by substantial investments in women's education and capacity building in climate science and environmental management.

Indigenous women globally have asserted leadership in climate advocacy, bringing attention to the climate impacts on traditional territories and the value of indigenous knowledge systems for climate solutions. Indigenous women leaders have been instrumental in international climate negotiations, advocating for recognition of indigenous rights and knowledge in climate frameworks. Their leadership has contributed to the inclusion of indigenous peoples' considerations in the Paris Agreement and subsequent implementation mechanisms.

The international development community has increasingly recognized that gender equality and women's empowerment are not peripheral to climate action but central to its success. Major climate funds including the Green Climate Fund have adopted gender policies requiring projects

7 (May 31, 2024). Gender parity: How many women hold cabinet positions in 2024?. World Economic Forum. https://www.weforum.org/stories/2024/06/gender-equality-women-hold-cabinet-positions-2024/

8 (October 29, 2025). Women's leadership key to reducing disaster mortality. World Meteorological Organization. https://wmo.int/media/news/womens-leadership-key-reducing-disaster-mortality

9 (2015). Women and Climate Impact Fund | WCI Fund. WCI Fund. https://www.wcifund.org/

to demonstrate gender-responsive design and budgeting.[10] However, implementation gaps persist, with many projects treating gender as a compliance requirement rather than genuinely centering women's leadership and priorities.

V. Policy Frameworks and Institutional Mechanisms for Advancing Women's Climate Leadership

Realizing women's potential as climate leaders requires comprehensive policy reforms and institutional mechanisms operating across multiple levels. At the international level, the UNFCCC Gender Action Plan provides a framework for gender-responsive climate policy, mandating measures to increase women's participation in climate negotiations, ensure gender-responsive climate finance, and strengthen gender considerations in climate policies. However, national implementation of these commitments remains inconsistent and inadequately resourced.

Nepal has made important policy advances through its National Adaptation Programme of Action, National Climate Change Policy, and Gender Equality and Social Inclusion strategy. These frameworks acknowledge gender dimensions of climate vulnerability and commit to women's participation in climate planning. Nepal's Climate Change Policy explicitly recognizes women's roles in climate adaptation and commits to ensuring their representation in climate governance structures. However, translating policy commitments into practice requires sustained attention to implementation mechanisms, resource allocation, and accountability systems.

Effective approaches to institutionalizing women's climate leadership include mandatory gender quotas in climate decision-making bodies at all levels, from community adaptation planning committees to national policy forums. These quotas must be accompanied by capacity building ensuring women representatives possess technical knowledge and confidence to participate effectively. Gender-responsive budgeting for climate programs ensures adequate resources for women's specific needs and priorities, while gender impact assessments identify how climate interventions affect women and men differently.

Access to climate finance requires deliberate reform. Simplifying application procedures, providing technical assistance for proposal development, eliminating collateral requirements that disadvantage women, and creating dedicated funding windows for women-led initiatives can significantly enhance women's access. Nepal's experience with micro-credit programs for women's groups offers insights that could be adapted for climate finance mechanisms.

Education and capacity building represent foundational investments for women's climate leadership. This includes formal education in climate science and environmental management, technical training in climate-smart technologies, and leadership development building women's confidence and skills for public participation. Programs should be designed with attention to women's time constraints and mobility limitations, utilizing flexible delivery methods including community-based training and peer learning networks.

Recognition and integration of women's indigenous and traditional knowledge into formal climate planning requires institutional openness to diverse knowledge systems. This involves creating platforms where women knowledge holders can share observations and recommendations, documenting women's traditional practices, and supporting research partnerships between women

10 (2019). Gender Policy and Action Plan. Green Climate Fund. https://www.greenclimate.fund/document/gender-policy

practitioners and technical experts. Nepal's community forest management system offers a model where women's experiential knowledge directly informs management decisions.

VI. Challenges and Path Forward

Despite growing recognition of women's climate leadership, significant challenges persist. Patriarchal social structures that devalue women's contributions operate across cultural contexts, requiring sustained efforts to shift gender norms and attitudes. Climate finance architecture remains predominantly controlled by institutions with limited gender expertise, resulting in programs that inadequately respond to women's needs. The technical framing of climate issues often excludes women who lack formal scientific training, despite their substantial experiential expertise.

Intersecting inequalities compound challenges for particular groups of women. Rural women, indigenous women, women from marginalized castes and ethnic groups, and women with disabilities face multiple layers of discrimination that intensify climate vulnerability while creating additional barriers to leadership. Climate policies must address these intersecting inequalities through targeted measures ensuring the most marginalized women's voices reach decision-making tables.

Moving forward requires sustained commitment from multiple stakeholders. Governments must strengthen policy frameworks with concrete implementation plans, adequate budgets, and accountability mechanisms. International development partners should increase funding for women's climate leadership programs while ensuring these investments reach grassroots organizations. Civil society organizations play essential roles in mobilizing women, building their capacities, and advocating for policy reforms. Research institutions should prioritize documenting women's climate innovations and generating evidence supporting gender-responsive approaches.

Men's engagement as allies in advancing gender equality in climate leadership proves essential. Transforming power relations requires men to examine privileges, support women's leadership, and challenge discriminatory practices within their spheres of influence. Programs promoting men's reflection on gender norms and their roles in creating equitable climate governance can accelerate progress.

VII. Conclusion

Women's leadership in climate resilience represents both a matter of fundamental justice and a practical necessity for effective climate action. In Nepal and internationally, women demonstrate that their participation in climate decision-making produces more comprehensive adaptation strategies, stronger community resilience, and more sustainable outcomes. Their intimate knowledge of local ecosystems, experience managing climate impacts at household and community levels, and commitment to intergenerational wellbeing equip them uniquely for climate leadership.

However, realizing this potential requires intentional dismantling of barriers that have historically excluded women from environmental governance. Nepal's experience illustrates both the promise of women's climate leadership when opportunities emerge and the persistent constraints limiting their full participation. As climate impacts intensify globally, the urgency of leveraging all

available human resources and knowledge becomes undeniable. Investing in women's climate leadership is not merely about inclusion but about ensuring access to the expertise, innovation, and perspectives essential for navigating humanity's greatest collective challenge. The path to climate resilience necessarily runs through gender equality, and the path to gender equality increasingly requires addressing the climate crisis that disproportionately impacts women while demanding their leadership.

Children Affected by Parental Incarceration in Nepal: A Child Protection and Welfare Perspective

✍ Raj Pandey

Abstract

Parental incarceration extends beyond penal consequences for offenders and creates profound, often invisible, human rights challenges for their children. In Nepal, children of incarcerated parents face multidimensional hardships, including emotional trauma, social stigma, disrupted education and economic insecurity. This article examines the lived realities of these children through the lenses of Attachment Theory and General Strain Theory, illustrating how parental absence destabilizes emotional bonds and generates long-term psychosocial strain. It highlights the distinct vulnerabilities of children residing inside prisons with incarcerated mothers as well as those living outside under informal or fragile caregiving arrangements.

From a legal perspective, the study critically analyzes Nepal's constitutional and statutory framework, including the Constitution of Nepal (2015), the Act Relating to Children 2075 (2018), the Children Regulation 2078 and the Children Policy 2080, alongside international human rights instruments such as the UN Convention on the Rights of the Child, ICCPR and the Bangkok Rules. Despite robust legal guarantees, persistent gaps in implementation leave many children unprotected and marginalized.

The article argues for a holistic, child-centered approach emphasizing legal enforcement, alternative care mechanisms, psychosocial support, educational continuity and community sensitization. Recognizing children of incarcerated parents as rights-holders rather than collateral victims are essential to ensuring dignity, resilience and equal opportunities within Nepal's justice and child protection systems.

Key words: Incarceration, Rights, Parents, Victims, Caregiver, Economic

1. Breaking the Ice

"Parents are the ultimate role models for children. Every word, movement and action has an effect. No other person or outside force has a greater influence on a child than parent".

-Bob Keeshan, an American Entertainer (1927-2004)

In Nepal, countless children silently endure the pain of having a parent behind bars, their struggles unseen by most. Though innocent, they carry the heavy burden of society's judgment for crimes they never committed. Without the warmth of parental care, many grow up in loneliness, poverty and social neglect. Simple joys like schooling, play and security become distant dreams for them. Listening to their voices and protecting their rights is not just law it is compassion in action.

Parental incarceration inevitably involves a major violation of the basic human rights of the incarcerated parent and their children. Hence, it requires effective policymaking and implementation to ensure the basic entitlements of this vulnerable category are not violated[1].

Children of incarcerated parents face multiple vulnerabilities and risks. They often become unintended victims of the judicial system as parents' incarceration is likely to leave them with limited access to care, protection, opportunities and resources needed for survival, growth, safety as well as participation in decisions affecting their lives. Incarceration of one or both parents can impact several dimensions of their lives, including, schooling, peer relationships, psychosocial health and support systems, etc.

Poverty and sociocultural factors force many children to be imprisoned with their mothers. While this is recommended until the age of three, the UN and UNICEF urge that these children not remain in prison beyond that age. This is not the case in Nepal and many children aged six, eight, ten or twelve remain in prison serving sentences with their mothers without having committed any crime, lacking the necessary food, medical care and schooling for their psychosocial development. Every child is different and will cope differently but the effects on children, good or bad, are rarely considered in criminal justice processes.

Nepal's law allows incarcerated mothers to bring their children below five years old to live with them in prisons. But the deplorable living conditions in prisons often mean the children are forced to grow up in an environment that is not child-friendly. The rights of children of incarcerated parents remain largely unacknowledged within criminal justice systems. Children fall through the cracks created by inadequate social welfare provision, lack of clarity in law and policy as to how to respond to them and inadequate protection for children living in prisons. Parental incarceration often determines the future incarceration of their children. While the increased incarceration rates lead to a prison boom, especially in developing countries, however, its consequence is borne by their children in the form of homelessness. This in turn contributes to another major challenge pertaining to the lack of data and the quantification and documentation of the children of incarcerated parents.

2. Legal and policy Regime

a. National Laws

I. Constitution

The Constitution of Nepal guarantees every child the right to special care, protection and development, emphasizing the state's responsibility to safeguard their well-being[2]. For children whose parents are incarcerated, this guarantee is particularly significant, as they are often deprived of parental care, emotional support and economic stability, making them highly vulnerable to neglect, social stigma and exploitation. From a human rights perspective, the Constitution of Nepal obliges the state to intervene proactively ensuring these children have access to basic needs, education and psychological support despite their parents' imprisonment. It also underscores that no child should suffer or face discrimination because of a parent's legal situation. In this way, the constitutional guarantee becomes both a moral and legal duty to protect the rights, dignity and future of children silently bearing the consequences of incarceration.

1 Nidhi, & Sakkarnaikar, F. S. (2023). Human rights of children of incarcerated parents. Remittances Review, 8(4), 4128-4137. https://doi.org/10.33182/rr.v8i4.289

2 Constitution of Nepal, Article 38

II. The Act Relating to Children 2075

The Children's Act 2075 of Nepal is a landmark legislation that recognizes children as independent rights-holders and guarantees their right to protection, development and participation[3]. For children of incarcerated parents, this law carries special importance. It ensures that no child should be subjected to discrimination, neglect or humiliation because of their parent's situation. The Act emphasizes the child's right to education, health, shelter and emotional well-being, obliging the state to step in when parents cannot fulfill these responsibilities. In the context of incarcerated parents, this means the state must create support systems such as alternative care, child-sensitive visitation policies, and rehabilitation programs so that these children are not left invisible and vulnerable. The Act Relating to Children 2075 thus reinforces the idea that the innocence of children must always be safeguarded, regardless of their parent's circumstances. The State shall make necessary arrangement for the basic needs including maintenance, protection, health and education of children in need of special protection, on the basis of the available means and resources.

III. The Children Regulation 2078

The Children's Regulation 2078 was introduced to give effect to the provisions of the Children's Act 2075, ensuring that children's rights are practically implemented through rules and procedures[4]. For children of incarcerated parents, this regulation carries special meaning. It outlines mechanisms for alternative care, child protection services, rehabilitation and state-supported guardianship for children who are deprived of parental care. In the context of incarceration, this means that when a parent is in prison, the child should not be left vulnerable or neglected but instead provided with safe shelter, education and access to psychosocial support. The regulation also obliges government agencies and local bodies to coordinate in protecting such children, recognizing their innocence and prioritizing their best interests. In essence, The Children's Regulation 2078 operationalizes the promise that no child should be punished indirectly for the crimes of their parents, ensuring that dignity, care and opportunity remain central to their upbringing.

IV. The Children policy 2080

The Children's Policy 2080 recognizes the struggles of children who grow up without parents, those from poor single-parent families and importantly, children whose parents are serving prison sentences[5]. It places a duty on the state to assume guardianship of such children and ensure their safety, care and development. The policy envisions providing alternative care and family or community-based support so that no child is left abandoned or invisible. For children of incarcerated parents, this is a powerful safeguard, affirming that their innocence must be protected and their dignity upheld. It reminds us that while parents may face punishment, their children deserve compassion, opportunity and hope.

b. International convention

I. United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC, 1989)

The UNCRC, ratified by Nepal in 1990, guarantees every child the right to survival, development,

3 The Act Relating to Children Act 2075, preamble
4 The Children Regulation 2078, Rule 51
5 The children policy 2080, rule 12.3.10

protection, and participation. Article 9 specifically states that children should not be separated from their parents unless it is in their best interest, and if separation occurs, they must be given the right to maintain contact with their parents[6]. For children of incarcerated parents, this means the state must ensure child-friendly visitation policies, emotional support and care arrangements so their right to family connection is not lost.

II. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, 1966)

The ICCPR, to which Nepal is a party, emphasizes the protection of family life and the rights of children[7]. In the context of incarcerated parents, this means that children should not face discrimination or stigma because of their parent's imprisonment. The state has an obligation to protect their dignity and ensure equal opportunities.

III. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW, 1979)

CEDAW, ratified by Nepal in 1991, protects the rights of women, many of whom are mothers in prison. When mothers are incarcerated, their children face double vulnerability both from losing maternal care and from social stigma. CEDAW obliges states to provide special protection to these women and their children, ensuring that incarceration does not permanently disrupt the child's well-being[8].

IV. United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (Bangkok Rules, 2010)

These rules highlight the special needs of imprisoned women and their children. They encourage states to consider non-custodial sentences for mothers of dependent children wherever possible[9]. For Nepal, this means recognizing that imprisoning mothers directly impacts their children and alternative measures could help protect innocent children from suffering unnecessarily.

V. United Nations Guidelines for the Alternative Care of Children (2009)

These guidelines emphasize that when children cannot be cared for by their parents, the state must provide alternative family-based or community care. For children of incarcerated parents in Nepal, this means the government has an obligation to ensure safe shelter, foster care or kinship care rather than leaving children neglected or institutionalized.

6 United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child

7 United Nations. (1966). International Covenant on Civil and Political Rights. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights

8 United Nations. (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/

9 United Nations. (2010). United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (Bangkok Rules). https://www.un.org/en/observances/international-day-of-justice/bangkok-rules

3. The Impact of Parental Incarceration on the Developmental Trajectories of Children.

The issue of parental incarceration has been widely studied, revealing that its effects are multi-dimensional. Yet, the most troubling aspect of parental incarceration lies in the harmful consequences it brings to the physical social and psychological development of the children whose parents are imprisoned. The result of the incarceration of a parent on their children can be traced back to their indulgence in offensive and illegal activities which significantly compromises the stability of the family. The holistic development of the child is thus hindered, considering that a healthy home environment is the most basic prerequisite for the development of the child which ensures the child's accessibility and exercise of his basic entitlements.

Research has frequently found an association between children's low educational attainment and parental incarceration. But once again, the findings to date are confounding and indicate that more research needs to be done to provide a clear picture of this dynamic.

For example, one study found that parental incarceration was strongly associated with externalizing behavioral problems. The researcher failed to see a corresponding decrease in educational outcomes and other social attainment factors but assumed this was due to the limited follow-up window of data. Interestingly, the researcher did acknowledge that some children were able to develop resilience and deal with their externalizing behavior problems before suffering negative educational outcomes.

The impact of parental incarceration on a child further varies with their developmental age. As a child attains middle childhood, it is observed that they exhibit serious externalizing problems such as aggressive and violent actions reported by their caregivers and teachers, along with internalizing behaviors such as antisocial behavior and delinquency. In the case of adolescents, the impact of parental incarceration is more prominently exhibited in psychiatric disorders, namely, conduct disorders, attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), depressive disorders and disorders that are oppositional defiant. However, there is no significant relationship between parental incarcerations is adolescent anxiety or substance disorders. Dealing with adolescents is much more complex as they are vulnerable to risk factors like adolescent delinquency and suicidal tendencies, thus constituting the high-risk group.

The impact of maternal incarceration, however, is reflected in the long-term psychological aspects of their children. This is most clearly seen in notably lower levels of self-perception, decreased levels of cognitive empathy and elevated levels of internalizing behavioral aspects. It can therefore be stated that the effects of maternal incarceration are considerably more prolonged compared to those of paternal incarceration. In addressing the consequences of parental incarceration on the psychological development of their children, the main risk factors have been identified as negative familial emotions, rejection by teachers, social isolation and hostility. On the other hand, the protective factors in this context include a positive family environment, familial cohesion, academic support, social support and constructive interpersonal relationships. These protective elements foster the development of resilience, which cushions these children against the adverse impacts of parental incarceration and social marginalization.

4. Psychosocial Challenges of incarcerated children

For children whose parents are incarcerated, the challenges they face are markedly distinct. The trauma of being separated from their parents is profound, yet they also endure a loss of dignity due to societal marginalization, stigmatization and, in many cases, outright social exclusion. While the other consequences of parental incarceration can still be conquered, however, the violation of the dignity and the psychological well-being of these children often lasts a lifetime and in some cases even exhibits intergenerational mobility. Research on depression and aggression among children of incarcerated parents has been mixed and highly differentiated by gender, age, race and family situation. One study, for example, found that African-American children and children who have both a mother and a father incarcerated exhibited significant increases in depression.

The most common consequence of parental incarceration appears to fall under the umbrella of antisocial behavior, which describes any number of behaviors that go against social norms, including criminal acts and persistent dishonesty. When a parent is imprisoned, children frequently endure profound feelings of grief, bewilderment and shame, similar to those experienced when losing a loved one, but intensified by stigma and limited societal empathy. These children may struggle with abandonment, fear and anger, particularly if they are too young to comprehend their parent’s absence fully.

Research indicates that children with incarcerated parents face elevated risks of anxiety, depression and behavioral challenges. They may show signs of withdrawal, struggle to focus in school or act out as a means of coping with their emotional turmoil. The absence of emotional support, combined with the stigma they encounter from peers and community members, often leaves these children feeling isolated and misunderstood.

5. Economic and Social Strain of Incarcerated Children

The incarceration of a parent often places significant economic and social burdens on children and their families. Financially, the loss of a parent's income can push households into poverty or exacerbate existing financial struggles. Many families rely on a single income and the sudden absence of a parent can lead to challenges in meeting basic needs like housing, food and healthcare. Caregivers may need to work additional hours or take on multiple jobs, reducing the time available to support children emotionally or help with schoolwork. The economic burden is compounded by social stigma; families of prisoners are often labeled, excluded from community support and face discrimination that deepens their marginalization.

Research on child support has shown that father’s financial contributions are linked to contact with children and improved well-being. Economic contributions may motivate nonresident fathers to be more involved with their children and mothers may be more receptive to financially supportive fathers. Incarceration, however, fuels unemployment and child support arrears, eroding fathers’ capacity to support their children. Economic insecurity following incarceration takes many forms besides the income losses associated with unemployment. For example, housing insecurity is perhaps the most urgent material hardship. Temporary and unstable housing are likely to limit parental involvement. Formerly incarcerated men and women often live in shelters or transitional housing programs or are homeless on the street.

Parental incarceration in Nepal creates significant economic and social strain on families, especially children left behind. With one parent often the primary breadwinner imprisoned,

households experience sudden loss of income, pushing many into poverties. Children are frequently forced to abandon their education and take up work to sustain the family, violating their right to education under ***CRC Article 28 and Article 39*** of the Constitution of Nepal. The economic burden is compounded by social stigma; families of prisoners are often labeled, excluded from community support and face discrimination that deepens their marginalization. Research indicates that many children of incarcerated parents in Nepal struggle with food insecurity, limited access to healthcare and disrupted schooling. This dual pressure economic hardship and social rejection creates a cycle of deprivation that hinders children's overall development and increases their vulnerability to exploitation.

International experiences reflect similar patterns. In the United States, studies have shown that children of incarcerated parents are significantly more likely to live in poverty, with limited access to health and education and often endure homelessness due to loss of financial stability. In South Africa, the case of ***S v. M (2007)*** highlighted the need for courts to consider the best interests of children when sentencing parents, as imprisonment directly worsens children's social and economic vulnerability[10]. Likewise, research from the United Kingdom shows that children of prisoners face bullying, stigma and exclusion, with nearly two-thirds experiencing serious financial hardship after a parent's incarceration. These examples illustrate that economic and social strain is not unique to Nepal, but a global challenge requiring child-sensitive justice policies that protect children from the unintended consequences of parental imprisonment.

6. Conclusion

When a parent is sent to prison, it is not just their life that changes; it is the child's world that is turned upside down. In Nepal, like in many other countries, children of incarcerated parents often face the harshest realities. They lose not only a caregiver but also their sense of security, belonging and in many cases, their chance at a normal childhood. Although the Constitution of Nepal (2015) and laws such as the Children's Act 2075 (2018) and the Child Policy 2078 promise to protect every child's right to education, identity and care, these promises often remain far from the children who need them most. Many children are forced to drop out of school, take on adult responsibilities or suffer quietly under the weight of stigma and social rejection.

The struggles these children face are not unique to Nepal they mirror stories from around the world. The United Nations Convention on the Rights of the Child (CRC) reminds us that children must always be seen in light of their "best interests," yet in practice, the rights of children with incarcerated parents are often overlooked. What they need most is not pity but real support: access to education, emotional care, a safe community and opportunities to dream beyond their circumstances. If Nepal is to truly honor its human rights commitments, these children must not be treated as invisible victims of their parents' actions but as individuals with potential, deserving of acceptance, dignity and a fair chance at life.

7. Ways forward

Children of incarcerated parents in Nepal face challenges that go far beyond the prison walls the loss of a caregiver, emotional insecurity, disrupted education and social stigma often leave deep and lasting scars. To truly support these children, Nepal needs a compassionate and comprehensive

10 S v M, CCT 53/06 [2007] ZACC 18; 2007 (12) BCLR 1312 (CC); 2008 (3) SA 232 (CC) (Constitutional Court of South Africa, 26 September 2007).

approach. While laws like the Constitution of Nepal (2015), The Act relating to Children 2075 (2018) and The Child Policy 2078 promise protection, they must be actively put into practice so that children feel their rights are real, not just written on paper.

Schools, local communities and NGOs can play a vital role by offering safe spaces, mentorship and counseling, helping children cope with trauma and continue their education without fear or shame. Supporting caregivers often grandparents or single parents through social and economic assistance can ease household burdens, allowing children to focus on learning, playing and growing.

At the policy level, Nepal should align more closely with international standards, like the Convention on the Rights of the Child, ensuring that every decision prioritizes the child's best interests. By combining legal protection, emotional support, educational opportunities and community understanding. Nepal government can help these children move from being silent victims of circumstance to empowered individuals who can dream, thrive and fully participate in society.

Reference

- **Nidhi, & Sakkarnaikar, F. S. (2023).** *Human rights of children of incarcerated parents***.** *Remittances Review, 8***(4), 4128-4137.** *https://doi.org/10.33182/rr.v8i4.289*
- **Constitution of Nepal, Article 38**
- **The Act Relating to Children Act 2075, preamble**
- **The Children Regulation 2078, Rule 51**
- **The children policy 2080, rule 12.3.10**
- **United Nations. (1989).** *Convention on the Rights of the Child***.** *https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child*
- **United Nations. (1966).** *International Covenant on Civil and Political Rights***.** *https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights*
- **United Nations. (1979).** *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women***.** *https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/*
- **United Nations. (2010).** *United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (Bangkok Rules)***.** *https://www.un.org/en/observances/international-day-of-justice/bangkok-rules*
- **S v M, CCT 53/06 [2007] ZACC 18; 2007 (12) BCLR 1312 (CC); 2008 (3) SA 232 (CC) (Constitutional Court of South Africa, 26 September 2007).**

The Role of Federalism in Child Protection: Nepal and International Perspectives

✍ **Ramprawesh Yadav** *

Abstract

Federalism represents a transformative governance structure that fundamentally reshapes child protection systems by decentralizing authority and enabling localized responses to child welfare challenges. This article examines the role of federal systems in child protection, with particular emphasis on Nepal's transition to federalism following the 2015 Constitution and comparative insights from international experiences. The analysis explores how federal structures create opportunities for contextualized child protection mechanisms while simultaneously generating coordination challenges across multiple governance tiers. Drawing on Nepal's experience and international case studies from countries including the United States, India, Australia, and Canada, this article demonstrates that successful federal child protection systems require robust legal frameworks, clear jurisdictional delineation, adequate resource allocation, and effective intergovernmental coordination mechanisms. The findings reveal that while federalism can enhance child protection through localized service delivery and cultural responsiveness, it demands intentional institutional design and sustained capacity building to prevent fragmentation and ensure consistent protection standards across all jurisdictions.

Keywords: Federalism, child protection, Nepal, decentralization, child welfare, governance, intergovernmental relations, child rights.

1. Introduction

Child protection constitutes a fundamental responsibility of modern states, encompassing the prevention of abuse, neglect, exploitation, and violence against children while promoting their overall welfare and development. The institutional arrangements through which governments organize child protection services significantly influence the effectiveness, accessibility, and quality of these services. Federalism, as a system of governance that divides authority between national and subnational entities, presents both distinctive opportunities and challenges for child protection systems.

Nepal's adoption of federalism through its 2015 Constitution marks a historic transformation from a unitary state to a three-tiered federal structure comprising federal, provincial, and local levels.

* Senior Legal Officer at Nepal Can Group

[1]This transition occurred against a backdrop of longstanding child protection challenges, including child labor, child marriage, trafficking, violence, and inadequate access to education and healthcare. The federal restructuring created an imperative to reimagine child protection mechanisms within this new governance framework, raising critical questions about jurisdictional authority, resource allocation, coordination, and service delivery.

Internationally, federal systems exhibit considerable variation in how they structure child protection responsibilities. Countries such as the United States, Canada, Australia, India, and Germany demonstrate diverse approaches to balancing national standards with local implementation, offering valuable lessons for Nepal's evolving federal child protection architecture. This article examines these international experiences alongside Nepal's specific context to illuminate the role of federalism in shaping child protection outcomes.

2. Theoretical Framework: Federalism and Child Protection

Federalism operates on principles of shared sovereignty, subsidiarity, and coordination across governmental tiers. The subsidiarity principle suggests that governance functions should be performed at the lowest effective level, enabling decisions to be made closer to affected populations. For child protection, this principle implies that local authorities may be better positioned to identify vulnerable children, understand community-specific risk factors, and deliver culturally appropriate interventions.

However, child protection also requires consistent minimum standards, specialized expertise, and adequate resources that may exceed local capacities. This tension between localization and standardization represents a central challenge in federal child protection systems. Effective federal approaches must balance local autonomy with national coordination, ensuring that children receive adequate protection regardless of their geographic location while respecting regional diversity and enabling contextually appropriate responses.

The architecture of federal child protection systems typically involves concurrent or shared responsibilities, where multiple governmental levels exercise overlapping authority. This arrangement necessitates clear legal frameworks defining jurisdictional boundaries, mechanisms for intergovernmental coordination, and systems for accountability across governance tiers.

3. Nepal's Federal Transition and Child Protection

Nepal's 2015 Constitution established a federal democratic republic with seven provinces and 753 local governments, fundamentally restructuring governance relationships. The Constitution's Schedule 6, 7, and 8 delineate exclusive federal powers, exclusive provincial powers, and concurrent powers respectively, with residual powers assigned to local governments. Child protection emerges as a concurrent responsibility requiring coordination across all three governmental tiers.

The Constitution explicitly recognizes children's rights, including the right to identity, health services, education, and protection from exploitation. Article 39 specifically addresses children's rights, prohibiting child labor in hazardous industries and requiring state action against child marriage, trafficking, and abuse. These constitutional provisions establish the normative

1 (2017). Constitution-building in states with territorial conflicts. International IDEA. https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-10/constitution-building-in-states-with-territorially-based-societal-conflict.pdf

foundation for Nepal's federal child protection system.

Prior to federalization, Nepal's child protection system operated primarily through centralized ministries, particularly the Ministry of Women, Children and Senior Citizens, with limited local implementation capacity. The Central Child Welfare Board, established under the Children's Act 1992, coordinated child protection efforts but faced challenges in reaching rural and remote communities[2]. The federal transition created opportunities to enhance local responsiveness while raising concerns about capacity gaps, coordination deficits, and potential fragmentation.

Nepal's new federal structure assigns specific child protection functions across governmental levels. The federal government maintains responsibility for national policies, legislation, and standards, including international treaty obligations under the Convention on the Rights of the Child. Provincial governments assume responsibility for implementing federal laws, establishing provincial child welfare boards, and coordinating services within their jurisdictions. Local governments become frontline service providers, responsible for identifying vulnerable children, delivering protection services, maintaining child registries, and operating child protection committees at ward and municipal levels.

This division creates a complex implementation environment where effectiveness depends on institutional capacity, resource availability, and coordination mechanisms. Many local governments face significant capacity constraints, lacking trained social workers, adequate budgets, and institutional knowledge about child protection systems. Rural and remote areas experience particularly acute challenges due to limited infrastructure, human resources, and connectivity.[3]

4. International Perspectives on Federal Child Protection

Examining international federal systems reveals diverse approaches to organizing child protection within federal structures, offering instructive comparisons for Nepal's emerging system.

In the United States, child protection operates as a state responsibility with federal oversight and funding. States maintain primary authority for child welfare services, including investigation, removal, foster care, and adoption. The federal government establishes minimum standards through legislation such as the Child Abuse Prevention and Treatment Act and provides substantial funding through Title IV-E of the Social Security Act, contingent on state compliance with federal requirements. This arrangement enables state-level variation while maintaining baseline national standards. However, it has produced significant interstate disparities in protection quality, resource allocation, and outcomes, demonstrating the challenges of ensuring consistency within federal systems.

Canada similarly assigns child protection to provincial and territorial governments, with federal responsibility limited to children in federal jurisdiction, particularly Indigenous children on reserves. This division has historically produced severe disparities, especially affecting Indigenous children who experience disproportionate rates of removal and placement in care. Recent reforms,

2 (n.d.). State of the Child Care Homes in Nepal, 2015. https://ccwb.gov.np/uploads/Resource/CCWB%20Publication/state%20of%20the%20child%20care%20home.pdf

3 Balakrishnan, K., Velusamy, D., Hinkle, H. E., Li, Z., Ramasamy, K., Khan, H., Ramaswamy, S. & Shah, P. M. (2025). Artificial Intelligence in Rural Healthcare Delivery: Bridging Gaps and Enhancing Equity through Innovation. arXiv preprint. https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.11738

including the federal Act Respecting First Nations, Inuit and Métis Children, Youth and Families, attempt to address these inequities by recognizing Indigenous jurisdiction over child welfare while establishing national principles[4]. Canada's experience illustrates how federal structures can perpetuate or ameliorate existing inequalities depending on their design and implementation.

Australia operates a shared federal-state child protection system where states and territories maintain operational responsibility while the federal government establishes national frameworks and provides funding. The National Framework for Protecting Australia's Children coordinates efforts across jurisdictions, establishing shared priorities while respecting state autonomy. Australia has invested heavily in intergovernmental coordination mechanisms, including regular ministerial councils and data-sharing agreements, which facilitate learning and consistency across jurisdictions.

India's federal system assigns child protection as a concurrent subject under the Constitution's Seventh Schedule, enabling both central and state legislation. The Juvenile Justice Act and the Protection of Children from Sexual Offences Act establish national frameworks implemented by states through child welfare committees, juvenile justice boards, and specialized police units. [5]India faces challenges similar to Nepal, including vast geographic and cultural diversity, significant capacity variations across states, and coordination difficulties. The establishment of the National Commission for Protection of Child Rights and corresponding state commissions attempts to ensure accountability and consistency, though implementation remains uneven[6].

Germany's federal system demonstrates strong municipal involvement in child protection, with local youth welfare offices serving as primary service providers while federal and state governments establish legal frameworks and standards. This arrangement emphasizes preventive services and family support rather than solely reactive interventions[7]. Germany's approach illustrates how federal systems can successfully delegate operational responsibilities to local levels when accompanied by adequate resources, professional standards, and oversight mechanisms.

5. Opportunities and Challenges in Federal Child Protection Systems

Federal child protection systems present several distinctive opportunities that can enhance protection outcomes when properly designed and implemented. Localized service delivery enables frontline workers to understand community contexts, identify vulnerable children more effectively, and tailor interventions to specific needs. Cultural responsiveness improves as local authorities incorporate regional practices, languages, and norms into protection strategies, potentially increasing community acceptance and cooperation.

Federal structures also enable innovation and experimentation, allowing subnational jurisdictions to pilot new approaches that can inform broader reforms if successful. This laboratory effect

4 (n.d.). An Act respecting First Nations, Inuit and Métis children, youth and families. https://www.canada.ca/en/indigenous-services-canada/news/2019/06/an-act-respecting-first-nations-inuit-and-metis-children-youth-and-families-has-received-royal-assent.html

5 (n.d.). Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015. https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/2148/1/a2016-2.pdf

6 Ghimire, B. (March 16, 2025). Implementation of rights body’s recommendations hits historic low. The Kathmandu Post. https://kathmandupost.com/national/2025/03/17/implementation-of-rights-body’s-recommendations-hits-historic-low

7 (n.d.). Das Jugendamt: Germany's Youth Welfare Office Explained. der-die-das-deutsch.com. https://der-die-das-deutsch.com/en/das-jugendamt

generates diverse solutions to child protection challenges, creating opportunities for cross-jurisdictional learning. Additionally, multiple governance tiers can provide checks and balances, with different levels monitoring each other's performance and advocating for children's interests.

However, federal child protection systems simultaneously face significant challenges that can undermine protection if unaddressed. Fragmentation represents a primary concern, as divided authority may create service gaps, duplication, and coordination failures. Children may fall through cracks between jurisdictional boundaries, particularly those crossing provincial or local borders or requiring services spanning multiple authorities.

Resource disparities across subnational jurisdictions generate inequitable protection quality, with wealthier regions providing comprehensive services while poorer areas struggle with basic functions. This geographic lottery contradicts principles of equal child rights and can produce vastly different outcomes based on residence rather than need. Nepal's substantial economic disparities between provinces and between urban and rural areas intensify these concerns[8].

Capacity constraints at subnational levels pose practical implementation challenges, particularly in newly federal systems like Nepal where local governments lack experience, trained personnel, and institutional infrastructure for child protection. Rushing implementation without adequate capacity building risks creating dysfunctional systems that fail to protect children effectively.

Coordination complexity increases in federal systems as multiple authorities must align policies, share information, and collaborate on individual cases. Absent robust coordination mechanisms, federal structures can impede rather than enhance protection, creating bureaucratic obstacles and delaying urgent interventions.

6. Key Elements for Effective Federal Child Protection

International experience and Nepal's emerging practice suggest several essential elements for effective federal child protection systems. Clear legal frameworks must precisely delineate responsibilities across governmental tiers, specify coordination requirements, and establish accountability mechanisms. Ambiguous or overlapping jurisdictions create confusion and gaps that vulnerable children cannot afford.

National minimum standards ensure baseline protection quality across all jurisdictions while permitting contextual adaptation. These standards should address critical elements including reporting procedures, investigation timelines, placement criteria, and service quality requirements. Nepal's federal government must establish such standards through legislation and regulation while enabling provincial and local governments to exceed rather than merely meet minimums.

Adequate and equitable resource allocation represents a fundamental prerequisite for functional federal child protection. Intergovernmental fiscal transfers must account for local capacity variations and protection needs, ensuring that resource-poor jurisdictions can deliver essential services. Nepal's fiscal federalism architecture must prioritize child protection funding, perhaps through dedicated grants or equalization mechanisms.

Capacity building initiatives must systematically strengthen subnational institutional capabilities through training programs, technical assistance, and knowledge-sharing platforms. Nepal requires

8 (n.d.). Nepal Human Development Report 2020. https://giwmscdnone.gov.np/media/app/public/56/posts/1684493688_81.pdf

sustained investment in developing local social work capacity, establishing professional standards, and building institutional memory at provincial and local levels.

Robust coordination mechanisms should facilitate information sharing, joint planning, and collaborative service delivery across governmental tiers and between child protection and related sectors including health, education, and justice. Nepal could benefit from establishing formal intergovernmental forums, standardized data systems, and protocols for cross-jurisdictional cases.

Monitoring and accountability systems must track protection outcomes across jurisdictions, identify systemic weaknesses, and ensure compliance with legal standards. Independent oversight bodies, such as Nepal's National Human Rights Commission and National Child Rights Council, play vital roles in monitoring federal child protection systems and advocating for improvements.

7. Recommendations for Nepal

Nepal's federal child protection system remains in early implementation stages, presenting opportunities to learn from international experience while developing contextually appropriate structures. Several priority actions could strengthen Nepal's federal child protection architecture.

The federal government should expeditiously enact comprehensive child protection legislation clarifying roles, standards, and coordination mechanisms across the three governmental tiers. Current legal frameworks predate federalization and require updating to reflect the new constitutional structure. This legislation should establish clear authority for investigation, removal, placement, and case management while specifying intergovernmental coordination requirements.

Nepal should establish a strong national child protection coordination body with representation from all governmental levels, civil society, and affected communities. This body could facilitate policy development, monitor implementation, coordinate capacity building, and resolve jurisdictional disputes. Provincial and local child protection committees require strengthening through adequate mandates, resources, and membership including professionals with child protection expertise.

Significant investment in capacity building must target local governments, emphasizing practical skills development for social workers, police, health workers, and judicial personnel. Nepal could develop a national child protection training curriculum adapted to local contexts and delivered through provincial or regional training centers. Partnerships with civil society organizations and international agencies could supplement governmental capacity-building efforts.

Fiscal federalism reforms should ensure adequate and predictable child protection funding for all jurisdictions. Nepal might consider establishing a dedicated child protection grant within the intergovernmental fiscal transfer system, allocated based on child populations, vulnerability indicators, and capacity factors. Conditional grants could incentivize quality improvements while block grants enable local adaptation.

Developing integrated child protection data systems would enhance coordination, monitoring, and accountability across federal tiers. Nepal should invest in compatible information management systems enabling case tracking across jurisdictions while protecting privacy and confidentiality. Standardized indicators and regular reporting could facilitate evidence-based policy making and performance monitoring.

8. Conclusion

Federalism fundamentally reshapes child protection systems, creating opportunities for localized, responsive, and culturally appropriate services while simultaneously generating coordination challenges and risking fragmentation and inequity. Nepal's federal transition presents both promise and peril for child protection, depending on how federal structures are designed, resourced, and implemented.

International experience demonstrates that successful federal child protection systems require intentional institutional design combining clear legal frameworks, adequate resources, robust capacity building, effective coordination mechanisms, and strong accountability systems. Simply devolving responsibilities without these supporting elements risks creating dysfunction that ultimately harms vulnerable children.

Nepal stands at a critical juncture where decisions made in the coming years will shape child protection for decades. By learning from international experiences, investing systematically in capacity and coordination, and maintaining focus on children's rights and welfare, Nepal can develop a federal child protection system that realizes federalism's potential while mitigating its risks. The ultimate measure of success lies not in elegant institutional designs but in tangible improvements in the safety, wellbeing, and development of Nepal's children across all provinces and localities. Achieving this outcome demands sustained commitment, adequate resources, and continuous adaptation as Nepal's federal system matures and evolves.

Aging in Nepal: Mental Health and Social Security: Investigating the Sociodemographic Factors of Disability among the Elderly (Aged 60+) and the Effectiveness of Current Old-Age Allowances

Dr. Newal Chaudhary *

Abstract

Nepal's rapidly aging population presents unprecedented challenges for mental health services and social security systems. This study investigates the sociodemographic determinants of disability among elderly Nepalis aged 60 years and above, while critically examining the effectiveness of the current old-age allowance scheme in addressing their multifaceted needs. Through a comprehensive analysis of existing literature and national data, this research identifies key risk factors associated with disability in later life, including gender disparities, caste-based discrimination, geographic isolation, and economic vulnerability. The findings reveal that while Nepal's old-age allowance program represents a significant policy achievement, its implementation faces substantial barriers including inadequate benefit levels, administrative inefficiencies, and limited integration with healthcare services. Mental health emerges as a critically underserved dimension of elderly care, with high prevalence of depression, anxiety, and cognitive decline exacerbated by social isolation and lack of specialized geriatric services. This article argues for a comprehensive policy reform that increases allowance amounts indexed to inflation, expands mental health services tailored to elderly populations, strengthens community-based support systems, and addresses structural inequalities that disproportionately affect marginalized groups. The study concludes that effective aging policy in Nepal requires moving beyond cash transfers toward an integrated approach that recognizes the complex interplay between economic security, healthcare access, social inclusion, and mental wellbeing in determining quality of life for elderly citizens.

Keywords: elderly population, disability, mental health, old-age allowance, social security, Nepal, geriatric care, sociodemographic factors, aging policy, social protection.

I. Introduction

Nepal stands at a critical demographic juncture. The proportion of citizens aged 60 years and above has increased from 6.5 percent in 2001 to approximately 10.2 percent in 2021, with projections indicating this figure will reach 16 percent by 2050[1]. This demographic transition, occurring against a backdrop of limited healthcare infrastructure, widespread poverty, and rapid

1 Hong, U. N. (July 13, 2024). Future-proofing Nepal's population strategy. UNFPA Nepal. https://nepal.unfpa.org/en/news/future-proofing-nepals-population-strategy

* *Asst. Dean of Faculty of Law. TU*

social change, poses fundamental questions about how Nepali society will care for its aging population. Unlike developed nations where aging occurs alongside robust welfare systems and advanced medical care, Nepal faces the dual challenge of demographic aging and economic development simultaneously.

The intersection of aging, disability, and mental health in Nepal reflects broader patterns of social vulnerability shaped by deeply entrenched sociodemographic factors. Gender, caste, ethnicity, geographic location, education, and economic status create differentiated experiences of aging that determine access to resources, healthcare, and social support. Understanding these determinants is essential for developing effective policy interventions that address not merely the economic dimensions of elderly welfare but the comprehensive wellbeing of older citizens.

Nepal's old-age allowance, introduced in 1995 and subsequently expanded, represents the government's primary social protection mechanism for elderly citizens. Initially targeting citizens aged 75 and above, the program has been progressively extended to include all citizens aged 70 and above, with further provisions for marginalized groups who qualify at age 60. Despite its broad coverage, questions persist regarding the adequacy of benefits, effectiveness of delivery mechanisms, and actual impact on elderly wellbeing. This article examines these questions while exploring the crucial yet often overlooked dimension of mental health among Nepal's elderly population.

II. Sociodemographic Profile and Disability Patterns

The elderly population in Nepal exhibits significant heterogeneity shaped by intersecting sociodemographic variables. Gender constitutes perhaps the most salient factor, with elderly women comprising approximately 52 percent of the population aged 60 and above.[2] This feminization of aging carries profound implications, as elderly women in Nepal face compounded vulnerabilities. Traditional patriarchal structures often leave widowed women economically dependent on adult children, with limited property rights and reduced social status[3]. Women's longer life expectancy paradoxically translates into extended periods of potential disability, poverty, and social marginalization.

Caste and ethnicity further stratify experiences of aging. Members of historically marginalized Dalit communities and indigenous Janajati groups face systematic disadvantages that persist into old age, manifesting as higher rates of poverty, lower educational attainment, and reduced access to healthcare services. These structural inequalities accumulate over the life course, resulting in earlier onset of disability and more severe health complications among elderly individuals from disadvantaged groups. The intersectionality of caste and gender creates particularly acute vulnerabilities, with Dalit women experiencing some of the highest rates of elderly poverty and disability in the nation.

Geographic location profoundly influences elderly wellbeing and disability outcomes. Rural areas, home to approximately 80 percent of Nepal's elderly population, face severe shortages of healthcare facilities, transportation infrastructure, and specialized geriatric services. Mountain and hill regions present additional challenges, where difficult terrain limits mobility and access to

2 (n.d.). Ageing Situation in Nepal. https://giwmscdnone.gov.np/media/pdf_upload/Ageing%20Situation%20In%20Nepal%20for%20website%20reviced%20_kj4zv7y.pdf

3 Karki, R. D., Shrestha, B., Karki, T. M. & Subedi, G. (2025). Women's Economic Autonomy in Nepal: Utilisation of Cash Earnings and Inherited Property. Asian Journal of Population Sciences 4(1). https://doi.org/10.3126/ajps.v4i1.73896

markets, healthcare, and administrative services necessary for accessing old-age allowances. Urban elderly, while potentially having greater access to medical facilities, often experience different challenges including social isolation, breakdown of traditional family support systems, and higher costs of living that erode the purchasing power of fixed allowances.

Educational attainment among current elderly cohorts remains extremely low, with literacy rates below 30 percent for those aged 60 and above. [4]This educational disadvantage creates barriers to accessing information about available services, navigating bureaucratic procedures for benefits, and advocating for one's rights. Limited education correlates strongly with poverty, poor health literacy, and reduced capacity to manage chronic conditions that contribute to disability in later life.

Disability among the elderly encompasses physical, sensory, cognitive, and mental dimensions. National data indicates that approximately 25 to 30 percent of elderly Nepalis experience some form of disability, with prevalence increasing dramatically with age[5]. Common conditions include musculoskeletal disorders, visual and hearing impairments, cardiovascular diseases, diabetes, and respiratory conditions. Many elderly individuals experience multiple comorbidities that compound disability and reduce quality of life. The lack of comprehensive geriatric assessment tools and specialized services means many disabilities remain undiagnosed or inadequately managed.

III. Mental Health Crisis Among the Elderly

Mental health represents a critically neglected dimension of elderly care in Nepal. Studies indicate that depression affects between 20 to 40 percent of elderly Nepalis, with rates varying by region, gender, and socioeconomic status. [6]Anxiety disorders, cognitive decline, and dementia similarly affect substantial proportions of the elderly population, yet mental health services remain grossly inadequate. Nepal's mental health infrastructure is concentrated in urban centers, with minimal specialized geriatric psychiatric services available anywhere in the country.

Multiple factors contribute to poor mental health outcomes among elderly Nepalis. Social isolation emerges as a primary risk factor, particularly as traditional joint family systems erode and younger family members migrate for work opportunities. Elderly individuals, especially widows, often find themselves living alone with limited social contact, creating conditions conducive to depression and anxiety. The stigma surrounding mental health issues further inhibits help-seeking behavior, with psychological distress often somatized or attributed to normal aging rather than recognized as treatable conditions.

Economic insecurity directly impacts mental wellbeing. Elderly individuals lacking adequate income experience chronic stress related to meeting basic needs, accessing healthcare, and maintaining dignity. The fear of becoming burdensome to family members compounds psychological distress, particularly among those without independent income sources. While old-age allowances provide some economic security, the modest benefit levels rarely suffice to address

4 (June 22, 2024). Nepal's literacy rate reaches 77.4%. Vishwanews.com. https://english.vishwanews.com/post/14682

5 Yadav, B. P., Yadav, S. R., Yadav, S. R. & Yadav, S. R. (2025). *Disability and its sociodemographic correlates among older people* in Nepal: evidence from the 2022 Nepal Demographic Health Survey. BMC Public Health 25. https://doi.org/10.1186/s12889-025-21672-0

6 (2024). Prevalence of Depression among Geriatric Population in a Rural Municipality of Nepal: A Descriptive Cross-sectional Study. Journal of Psychiatrists' Association of Nepal 6(2), pp. 50-53. https://doi.org/10.3126/jpan.v6i2.21761

comprehensive needs, leaving many elderly in persistent economic anxiety.

Physical health and mental health interact bidirectionally among the elderly. Chronic physical conditions contribute to depression and anxiety, while poor mental health exacerbates physical illness and reduces treatment adherence. Pain, functional limitations, and loss of independence associated with disability significantly impact psychological wellbeing. Unfortunately, the fragmented nature of Nepal's healthcare system means physical and mental health needs are rarely addressed holistically.

Gender differences in mental health outcomes reflect broader patterns of social inequality. Elderly women report higher rates of depression and anxiety compared to men, attributable to factors including widowhood, economic dependence, reduced social status, and lifetime experiences of discrimination. Cultural norms that restrict women's mobility and social participation further isolate elderly women, limiting their access to community support and mental health resources.

IV. Current Old-Age Allowance System

Nepal's old-age allowance program has evolved significantly since its inception. The current scheme provides monthly cash transfers of NPR 3,000 (approximately USD 22) for citizens aged 70 and above, with citizens from certain marginalized groups (Dalits and residents of Karnali Province) eligible at age 60. Senior citizens aged 80 and above receive an enhanced allowance of NPR 4,000 monthly. The program operates on a universal non-contributory basis, theoretically covering all eligible citizens regardless of economic status, though in practice various barriers affect access.

The program's strengths include its broad coverage and relative administrative simplicity. Approximately 1.5 million elderly citizens currently receive the allowance, making it one of Nepal's most extensive social protection programs[7]. The cash transfer approach provides recipients with flexibility in addressing their most pressing needs, whether food, medicine, clothing, or other necessities. For many elderly individuals, particularly those without family support, the allowance represents their sole source of independent income, providing crucial economic security and dignity.

However, significant limitations constrain the program's effectiveness. The benefit amount, while meaningful, fails to meet the basic consumption needs of elderly individuals, particularly in urban areas where costs of living are substantially higher. The allowance has not been systematically indexed to inflation, meaning its real value has eroded over time. For elderly individuals requiring ongoing medical care, medications, or assistance with daily living activities, the allowance provides inadequate support, forcing difficult tradeoffs between food, medicine, and other necessities.

Administrative challenges compromise program accessibility and efficiency. Registration processes require documentation that many elderly individuals, particularly women and members of marginalized communities, lack. Illiteracy creates barriers to navigating bureaucratic procedures, often necessitating assistance from family members or intermediaries. Distribution mechanisms vary across localities, with some areas offering bank transfers while others rely on

7 Shrestha, P. M. (September 25, 2023). Elderly beneficiaries of social security allowance rose by 300,000 last fiscal. The Kathmandu Post. https://kathmandupost.com/national/2023/09/26/elderly-beneficiaries-of-social-security-allowance-rose-by-300-000-last-fiscal

physical cash distribution that may require travel to district centers, presenting particular challenges for mobility-impaired or geographically isolated elderly.

Corruption and mismanagement represent persistent problems. Reports of delays in payments, unauthorized deductions, and demands for bribes in exchange for enrollment or payment disbursement undermine program effectiveness.[8] Political considerations sometimes influence distribution, with allowances used as patronage tools rather than delivered as rights-based entitlements. Inadequate monitoring and accountability mechanisms allow such problems to persist.[9]

The program's design as a standalone cash transfer limits its potential impact. Old-age allowances are not integrated with healthcare services, meaning recipients still face substantial out-of-pocket expenses for medical care that can consume the entire allowance and more. No provisions exist for supplementary support for elderly individuals with disabilities requiring assistive devices, home modifications, or personal care assistance. Mental health services remain completely separate and largely inaccessible, despite the high burden of psychological distress among allowance recipients.

V. Healthcare Access and Service Gaps

Healthcare access represents a critical determinant of wellbeing among elderly Nepalis, with significant implications for both physical disability and mental health outcomes. Nepal's healthcare system faces chronic underfunding, infrastructure deficits, and severe shortages of trained personnel. These systemic weaknesses disproportionately affect elderly populations who have higher healthcare needs and greater vulnerability to poor-quality services.

Geriatric medicine remains an underdeveloped specialty in Nepal, with few physicians trained in elderly care and virtually no specialized geriatric facilities outside Kathmandu. Primary healthcare centers, theoretically accessible to rural populations, often lack basic diagnostic equipment, medications for chronic conditions, and staff trained to address complex health needs of elderly patients. The focus on maternal and child health, while important, has meant that elderly healthcare needs receive inadequate attention in policy and resource allocation.

Financial barriers to healthcare persist despite Nepal's commitment to universal health coverage. While basic services at public facilities are nominally free, hidden costs including transportation, informal payments, and required purchases of medications create substantial burdens. For elderly individuals requiring specialized care, tertiary hospitals in urban centers may be physically and financially inaccessible. Many elderly forego necessary care due to costs, leading to preventable complications and increased disability.

Mental healthcare infrastructure is particularly deficient. Nepal has fewer than 200 psychiatrists serving the entire population, with most concentrated in Kathmandu valley[10]. Community-based mental health services barely exist, and integration of mental health into primary care remains nascent. Cultural stigma surrounding mental illness combines with systemic barriers to create an

8 (2022). Aging in Nepal. The Gerontologist 62(6), pp. 803-810. https://doi.org/10.1093/geront/gnac019

9 Paudel, D. (August 4, 2024). Social Security Allowance Burden Soars 11-Fold Over a Decade. Republica. https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/social-security-allowance-burden-soars-11-fold-over-a-decade

10 Poudel, A. (December 14, 2020). Local health workers, doctors to be trained to deal with mental health issues. Kathmandu Post. https://kathmandupost.com/health/2020/12/15/local-health-workers-doctors-to-be-trained-to-deal-with-mental-health-issues

environment where elderly individuals with depression, anxiety, or cognitive decline rarely receive appropriate diagnosis or treatment. Family members, often unaware that symptoms represent treatable conditions, may attribute psychological distress to normal aging or spiritual causes, further delaying intervention.

VI. Social Support Systems and Family Dynamics

Traditional family structures in Nepal have historically provided primary support for elderly individuals, with multigenerational households ensuring care and economic security for aging parents. However, rapid social and economic changes are transforming these arrangements. Labor migration, both internal and international, has resulted in millions of working-age adults leaving rural areas, often leaving elderly parents behind with reduced support. Urbanization and housing constraints in cities make maintaining joint family households increasingly difficult. Changing cultural values, particularly among younger generations educated in urban contexts, sometimes weaken feelings of filial obligation.

These transformations place elderly individuals, particularly those without sons or whose children have migrated, in precarious situations. Elderly women, who traditionally move to husbands' families upon marriage, may find themselves isolated if widowed and lacking strong connections to their marital or natal families. The absence of comprehensive formal care systems means that elderly individuals falling outside traditional family support networks face significant risks of neglect, poverty, and social isolation.

Community-based support mechanisms, including religious organizations, local clubs, and informal networks, provide important supplementary support in some areas. However, these are inconsistent, dependent on local initiative, and often lack resources to address substantial needs. The absence of organized civil society focused on elderly rights and welfare means that advocacy for improved services and policies remains limited.

VII. Policy Recommendations and Future Directions

Addressing the complex challenges facing Nepal's elderly population requires comprehensive policy reforms across multiple domains. First and foremost, the old-age allowance must be increased to a level that genuinely meets basic consumption needs and indexed to inflation to maintain purchasing power. Consideration should be given to differentiated allowances based on disability status, recognizing that individuals with functional limitations face higher costs for care and assistance.

Administrative reforms must streamline registration and payment processes, utilizing technology where appropriate while ensuring accessibility for illiterate and rural populations. Mobile banking and digital payment systems could reduce corruption and delays while decreasing transaction costs, but must be implemented with adequate support for elderly individuals unfamiliar with such technologies. Strengthened monitoring and accountability mechanisms are essential to combat corruption and ensure benefits reach intended recipients.

Integration of allowances with healthcare services would significantly enhance program effectiveness. Linking elderly registration with health assessments could facilitate early identification of health problems and ensure appropriate referrals. Subsidized health insurance

specifically designed for elderly populations could provide more comprehensive coverage for the chronic conditions and complex health needs characteristic of aging. Investment in geriatric medicine training and development of specialized elderly care facilities, even at modest scale, would improve healthcare quality.

Mental health services must be dramatically expanded and integrated into primary healthcare settings. Training community health workers to recognize and provide basic support for common mental health conditions among the elderly could significantly improve access. Reducing stigma through public education and incorporating elderly mental health into broader mental health system strengthening efforts is essential. Support groups and psychosocial interventions delivered at community level could address social isolation while providing cost-effective mental health support.

Addressing structural inequalities requires targeted interventions for marginalized groups. Special provisions ensuring Dalit communities, women, and geographically isolated populations can access services without discrimination are necessary. Literacy programs for elderly individuals, particularly women, would enhance their capacity to advocate for their rights and access available services. Recognition and support for diverse family structures, including provisions for elderly individuals without family support, must inform policy development.

Development of long-term care infrastructure, including both institutional facilities and community-based home care services, represents a critical need as the population ages. While institutional care may be appropriate for some, investment in training and supporting caregivers who can provide assistance to elderly individuals in their homes would align with cultural preferences while being more cost-effective. Regulation and quality standards for any care facilities developed are essential to prevent exploitation and abuse.

VIII. Conclusion

Aging in Nepal represents not merely a demographic phenomenon but a profound social challenge requiring urgent and comprehensive policy responses. The intersection of disability, mental health, and economic security among elderly Nepalis reflects and amplifies broader patterns of inequality that characterize Nepali society. While the old-age allowance program represents an important foundation for social protection, its current design and implementation fall short of addressing the multifaceted needs of elderly citizens.

Effective aging policy requires moving beyond narrow focus on cash transfers toward integrated approaches that recognize the complex interplay of economic security, healthcare access, mental health, social inclusion, and human dignity in determining quality of life for elderly individuals. The sociodemographic factors that shape experiences of aging, including gender, caste, geography, and education, must be explicitly addressed rather than assumed to be neutral. Particular attention to the mental health crisis affecting substantial proportions of elderly Nepalis is overdue, requiring both service expansion and fundamental shifts in how psychological wellbeing is understood and prioritized within elderly care.

The demographic transition Nepal is experiencing provides both warning and opportunity. Without significant policy reforms and resource commitments, the nation faces a future in which increasing numbers of elderly citizens live in poverty, disability, and psychological distress,

imposing substantial burdens on families and communities. Conversely, investments in comprehensive elderly care systems would not only improve wellbeing for current elderly populations but establish infrastructure and norms that will benefit future generations. As Nepal continues its development trajectory, ensuring that progress encompasses all citizens, including those in their later years, remains both an ethical imperative and a practical necessity for building a truly inclusive society.

The challenges are substantial, but not insurmountable. With political will, adequate resource allocation, and commitment to addressing structural inequalities, Nepal can develop aging policies that honor the contributions of elderly citizens while ensuring their fundamental rights to security, health, and dignity are realized. The time for such comprehensive reform is now, as demographic trends make clear that the population of elderly Nepalis will only continue to grow, and the cost of inaction will become increasingly untenable.

A Jurisprudential Overview on the Rights of Persons with Disabilities (PWDs) in Nepalese Context

Hrithik Yadav *

Disability is not object for charity, but is subject of human rights. - Thomas Hammarberg

Abstract

This paper provides a critical overview of the statutory regime concerning the rights of Persons with Disabilities (PWDs) in Nepal. It highlights the international legal framework, particularly the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD), and its influence on Nepal's legal landscape. The study examines the Constitution of Nepal, which, while not explicitly detailing disability rights, incorporates inclusive principles and provisions ensuring equality and social justice for PWDs. The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) is analyzed in detail, emphasizing its objectives to eliminate discrimination and empower PWDs through various rights and provisions. Additionally, the paper explores the institutional framework in Nepal, including the roles of the Ministry of Women, Children and Senior Citizens, Steering Committees, and Coordination Committees at different levels of governance, in protecting and promoting the rights and interests of PWDs. It also underscores the importance of regulations and national policies in implementing these rights and addressing the challenges faced by the persons with disabilities in Nepal.

Keywords: Disability Rights, Nepal, Legal Framework, UNCRPD, Inclusion.

Background

Everyone cherishes good health and long life. Health and human happiness go together. That is why, perhaps, right to health is regarded as one of the basic human rights. But on the other hand, human life, sometimes, is marred by the ravages of natural disaster, accidents or any other sorts of fatalities that may hinder the full enjoyment of human rights. The incidence of disability is taken as the most catastrophic situation in which a human being is not able to enjoy the inalienable human rights. Persons with disabilities have been socially and economically marginalized and denied opportunities to seek self-development. Against this backdrop, the dimensions of the rights, interests and protection of persons with disabilities is expanding globally as one of the fast-growing realms in the human rights discourse.

Disability is not rare; it is part of being human. It is more common in low- and middle-income countries than in high-income countries, and among older age groups. An estimated 1.3 billion people experience significant disability. This represents 16% of the world's population, or 1 in 6

** Advocate*

of us. This number is increasing due in part to population ageing and an increase in the prevalence of non-communicable diseases. In general parlance, disability is the experience of any condition that makes it more difficult for a person to do certain activities or have equitable access within a given society. Disability is a condition shaped by existing physical, social, environmental, and communication barriers. The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities defines disability such as long-term physical, mental, intellectual or sensory impairments which in interaction with various barriers may hinder a person's full and effective participation in society on an equal basis with others. Similarly, The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities 2074 (2017) states "Person with disability" means a person who has long-term physical, mental, intellectual or sensory disability or functional impairments or existing barriers that may hinder his or her full and effective participation in social life on an equal basis with others.

Persons with disabilities (PWDs) face numerous threats to their human rights across various contexts. They also face significant barriers in accessing basic services like food, sanitation, and healthcare, which exacerbates their vulnerability. Economic and social rights are another area where PWD face challenges, with limited access to employment, education, and healthcare. Cultural and social barriers, such as stigma and negative attitudes, lead to physical and verbal abuse, further marginalizing this group. Data show that people with disabilities in low and middle-income generating countries are poorer than their peer with disability in terms of access to education, healthcare, employment, income, justice, social support and civic involvement. For instance, a WHO Report manifests that Persons with disabilities find inaccessible and unaffordable transportation 15 times more difficult than for those without disabilities. Children and adults with disabilities are at higher risk of physical, sexual and other forms of violence

International Legal Regime

The first international initiative with regard to the rehabilitation of the disabled came from the ILO which came into being in 1919 as an autonomous body associated with the League of Nations. As back as 192 for the first time, the ILO turned its attention towards the employment problems of the disabled persons. Since then, the rights of the persons with disabilities lie at the very heart of its missions. A major part of the ILO activities for the rehabilitation of the PWDs consists of the adoption of international labor standards in the form of various recommendations, conventions and resolutions. With the inception of the United Nations (UN), the campaign for disability prevention and rehabilitation gained worldwide currency. The rights and interests of PWDs were crystallized in the year 2006 in United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD), which is one of the cores human rights treaties.

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) is the first legally binding and enforceable international treaty specifically for persons with disabilities. As a core international human rights convention, and the first to be adopted in the 21st century, its constellation of civil, political, economic, social and cultural rights offers a window through which to view human rights law in the context of disability. Adopted in 2006, it marks a significant shift from viewing individuals with disabilities as recipients of charity to recognizing them as rights-holders capable of making decisions for their lives based on free and informed consent. The Convention includes a preamble and 50 articles, outlining principles such as equality, non-discrimination, and the importance of reasonable accommodation and universal design. The key articles address specific

rights, including equality and non-discrimination (Article 5), the rights of women and children with disabilities (Articles 6 and 7), access to justice (Article 13), liberty and security of the person (Article 14), freedom from torture (Article 15), and the right to live independently and be included in the community (Article 19). The UNCRPD emphasizes that persons with disabilities have the same rights as everyone else and provides guidance to states on how to protect these rights.

Disability and Nepal: Navigating Legal Mandates

The 2021 Census reveals in Nepal there are more than six hundred thousand people, or 2.2 percent of the population, suffer from at least one type of disability. It also mentions that there are 12 types of disabilities in Nepal. Moreover, 37.1 percent of persons with disability as identified by the 2021 Census are categorized as having physical disability, more than twice the second most prevalent category, which is low vision, or partial blindness. 8.9 percent of persons with disability are living with multiple disabilities, which make access to adequate and timely care even more challenging. The distribution of disability is disproportionately skewed across gender, age groups, geographic area, and wealth quintiles. This shows Nepal is at a critical situation requiring to deal seriously to the issues of the person with disabilities.

Diving into the legal landscape on PWDs in Nepal, she is a signatory to the CRPD and the country has taken some significant legal steps in relation to protection of human rights of PWDs. The major constitutional, statutory, institutional and judicial measures contributing to laying down the foundations of rights of PWDs, the major discussions have been made below: -

A. The Constitution of Nepal

Nepal's constitution is undeniably progressive in its approach to disability inclusion. While the constitution does not contain a specific article highlighting the fundamental rights of persons with disabilities or the creation of a dedicated constitutional body to address their issues, it does incorporate numerous provisions that signal a commitment to disability inclusion. Nepal's Constitution 2015 has expressed full commitment to recognizing and implementing disability rights and inclusive development. The preamble of Nepal's Constitution, in its fourth paragraph, formally endorses principles that foster inclusivity and participation, aiming to establish an equitable society that encompasses all minority groups, including individuals with disabilities. The Constitution enshrines the right to equality, right against untouchability and discrimination, thereby ensuring a foundation for non-discriminatory treatment against PWD.

The constitution provides the citizens with disabilities shall have the right to get free higher education in accordance with law. The child with disability shall have the right to special protection and facilities from the State. Additionally, right to social justice and Right to Social Security, both are crucial for the well-being of persons with disabilities. The Constitution has also ensured the participation of PWDs in different levels of political structure of the country also underscores the importance of representation by mandating provisions in Moreover, constitution establishes the Inclusion Commission, which is responsible for overseeing disability-related issues and providing strategic recommendations to inform the government's development initiatives. Local governments are also entrusted with the responsibility of protecting the rights of persons with disabilities, further solidifying the commitment to their welfare and inclusion.

B. The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017)

The Act has been enacted with the objective to respect their civil, political, economic, social and cultural rights by doing away with discrimination against persons with disabilities and to ensure the environment that enables persons with disabilities to earn self-reliant and respectful living by empowering persons with disabilities and getting them to have participation in the process of policy making, and development. The Act has incorporated several crucial Rights of Persons with Disabilities which includes Right to equality, Right Against Discrimination, right to reasonable accommodations to remove barriers for persons with disabilities, right to community life, right of protection, right of political participation, right of participation in policy making, right to form unions, right to participate in the cultural life, right of access to services, facilities and justice, right to social security, right to Information and right to Movement.

In addition to these general rights applicable to every PWDs, there are some additional Rights of Women and Children with Disabilities.

Other Highlights of Act

a. The educational institutes operated by the Government of Nepal or Local Level or that receive grants from the Government of Nepal shall provide free higher education to the persons with disabilities.

b. The Government of Nepal shall provide educational scholarship, vocational training, free health service and necessary therapy services to PWDs.

c. Government of Nepal shall rehabilitate the persons who have profound disabilities, severe disabilities, those who are helpless or have intellectual disabilities/mental disabilities and mental or psycho-social disabilities.

d. The Government of Nepal shall make necessary provisions to have the persons with disabilities participate in sports related activities on an equal basis with others, by making special provisions to that effect.

e. Notwithstanding anything contained in the prevailing law, any person with intellectual disabilities/mental or psycho-social disability shall not be held in prison in the name of treatment or protection.

f. Priority must be accorded to person with disabilities in providing services, facilities, and concessions based on the degree and severity of their disability or their economic condition.

g. Responsibilities of the Government, Provincial Government, and Local Level, Educational Institutions, Family Members and Guardian, Medical Professionals towards PWDs have been defined.

h. Application may be made by the person with disability himself or herself or any of his or her family members or his or her guardian to CDO and District for the enforcement of rights

i. No person shall hate, disregard, neglect a person with disability, knowingly do any act that hurts his or her self-respect or make obstruction to or interference in the use of assistive materials to be used by a person with disability or snatch or disorder such materials. Similarly, no person shall engage a person with disability in begging.

Beside these statutory arrangements, the Government of Nepal has also endorsed Regulation Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2076 (2019) and National Policy on Persons with Disabilities, 2080(2023). These instruments are vital for effectively implementing rights of persons with disabilities and for safeguarding and promoting their interests. Furthermore, the jurisprudence of PWD rights have been upheld and extended by several landmark decisions of the Supreme Court,

Analysis

The aforesaid presentations clearly show that Nepal has adequate legal infrastructures to address the issues of Person with Disability (PWDs). However, the reality at the level of practical enforcement of the legal provisions is not as expected. Nepal still struggle to transform the spirits of CRPD to uphold the rights of persons with disabilities. There is any specific dedicated government body to execute the policies relating to PWDs. For this a legal and empowered high-level body that can address key areas such as national policies, plans, action plans, full access, education, health services, employment and social security is need of hour. For instance, initiatives to create a National Authority on Disability Affairs or Disability Rights Commission) and provincial and local bodies of a similar nature instead of the existing paper committees is still not materialized.

Though several efforts are underway, Nepalese society overall is far from embracing change in attitudes and actions. This is largely due to lack of community awareness of how to address the needs of persons with disabilities due to stigma. Diversified advocacy and awareness-raising efforts are also lacking, which has led to excluding and undervaluing the capacities of vulnerable groups. Very few Persons with Disability (PWDs) know what their rights are and the facilities the government is providing for them. There is deeply rooted stereo-typed concept in the society towards persons with disability that they are disabled for sin they committed in their previous life. This has also contributed in discriminatory practice towards PWDs. The society including political leaders and senior government officials uses derogative language unknowingly or unknowingly to PWDs. Even there are certain laws with derogatory legal terminology.

The level of commitment displayed in the formulation of policies has not been fully supported by an improved budgetary allocation for the effective implementation of different policy provisions on disability. Similarly, the next important point is to learn from the different ongoing programs on disability and try to improve upon them. This requires better monitoring and evaluation as well as research on policy impacts and its effectiveness. The last but not least importance thing is that a general consciousness should be created at grass-root level against the incidence of disability.

The government should strictly adhere to provisions encapsulated in the constitution and statute. Pursue the principle of Universal Design in the reconstruction and renovation. The government should implement the necessary actions to ensure the meaningful participation of the persons with disability in the public agencies in accordance with the principle of inclusion and the spirit of the Constitution as this gives the vital ground for empowering and making PWD capable enough to acquire other rights. The services like free health treatment and medicines' provided by the Government of Nepal to all kinds of disability should be encouraged whilst the social security allowances should be provided to persons with disability in a timely manner.

The representation and inclusion of women with disabilities in decision making processes related

to disability policies and programmes is also a key area for improvement. It should be ensured that the government's policies, provisions and plans addressing equality, non-discrimination and inclusion of persons with disabilities are implemented by providing strategic support to key actors at federal, provincial and local levels. The coordination mechanisms within government ministries and departments, INGO, and NGOs should be strengthened. Since disability is cuts across sectors, each sector should receive a proportional allocation for disability-related matters.

Conclusion

Nepal has made considerable strides in recognizing and protecting the rights of persons with disabilities (PWDs) through constitutional provisions, specific legislation like The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities 2074 (2017), and the establishment of relevant institutions. The constitution ensures equality, social justice and representation for PWDs, while the Act outlines crucial rights and provisions for women and children with disabilities. However, challenges remain in effectively implementing these legal mandates and addressing the disproportionate distribution of disability across gender, age, geography, and wealth. Continuous efforts, strong political will, and coordinated actions among government bodies, civil society, and other stakeholders are crucial to translate these legal provisions into tangible improvements in the lives of PWDs in Nepal.

References

- Nepal. (2015). The Constitution of Nepal.
- Nepal. (2017). The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities 2074 (2017).
- Kumar, V. (2003). Human Rights: Dimensions and issues. Institute for Sustainable Development & Anmol Publications.
- Groce, N. E., & Bakhshi, P. (2011). Illiteracy among adults with disabilities in the developing world: A review of the literature and a call for action. International Journal of Inclusive Education, 15(10), 1153–1168. *https://doi.org/10.1080/13603116.2011.555068*
- Joshi, D. D. (2024, April 19). Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Implementing the legal capacity. The Himalayan Times. *https://thehimalayantimes.com/opinion/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-implementing-the-legal-capacity*
- Centers for Disease Control and Prevention. (n.d.). Disability and health overview. *https://www.cdc.gov/ncbddd/disabilityandhealth/disability.html*
- Herd International. (2024, September). A snapshot of disability status from Census Nepal 2021. *https://herdint.com/wp-content/uploads/2024/10/Insights-12-A-snapshot-of-disability-status-from-Census-Nepal-2021-1.pdf*
- United Nations Development Programme. (2024, October 17). Strengthening disability inclusive policy frameworks in Nepal.
- United Nations Partnership on the Rights of Persons with Disabilities & UN Nepal. (2022). Situational analysis of the rights of persons with disabilities: Nepal's country brief.
- United Nations General Assembly. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

Empowering the Margins: Constitutional Access for Women, Children, and Senior Citizens with Hearing Impairments

Nisha Jaiswal *

Abstract

This article examines the constitutional and legal frameworks governing access to justice and fundamental rights for women, children, and senior citizens with hearing impairments, with a particular focus on Nepal while drawing comparisons with international standards. Hearing impairment creates multifaceted barriers to constitutional access, particularly affecting marginalized groups who face intersectional discrimination. The study analyzes Nepal's constitutional provisions under the 2015 Constitution, the Rights of Persons with Disabilities Act 2017, and their practical implementation challenges. It further examines international instruments including the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD), the Convention on the Rights of the Child (CRC), and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). The research reveals significant gaps between constitutional guarantees and ground realities, including inadequate sign language interpretation services, limited accessible education and healthcare facilities, and insufficient legal aid mechanisms. The article argues that meaningful constitutional access requires not merely formal legal recognition but substantive measures including mandatory sign language education, accessible judicial proceedings, inclusive political participation mechanisms, and targeted social security programs. It concludes with recommendations for strengthening Nepal's legal framework and implementation mechanisms to ensure that hearing-impaired women, children, and senior citizens can fully exercise their constitutional rights and participate meaningfully in democratic processes.

Keywords: *Hearing impairment, constitutional rights, disability rights, Nepal Constitution 2015, UNCRPD, access to justice, intersectional discrimination, sign language, inclusive education, marginalized communities*

I. Introduction

The principle of constitutional access embodies the fundamental notion that all citizens, regardless of their physical abilities, should enjoy equal opportunities to exercise their rights, access public services, and participate in democratic governance. However, persons with hearing impairments, particularly women, children, and senior citizens, face formidable barriers that effectively deny them meaningful constitutional access. These barriers are not merely physical but extend to social,

* *B.A.LL.B Student of Law at Symbiosis Law School (SLS) Pune*

economic, and systemic dimensions that collectively marginalize hearing-impaired individuals from mainstream society. In Nepal, where approximately 1.94 percent of the population lives with some form of disability according to the 2011 Census[1], hearing impairment constitutes a significant portion of these cases. The intersectionality of hearing impairment with gender, age, and socioeconomic status creates compounded vulnerabilities. Women with hearing impairments face double discrimination based on both disability and gender, while children with hearing loss often miss critical developmental periods due to lack of early intervention. Senior citizens who develop hearing impairment later in life experience social isolation and diminished quality of life. Despite progressive constitutional provisions in Nepal's 2015 Constitution and the enactment of the Rights of Persons with Disabilities Act 2017, the gap between legal guarantees and lived realities remains substantial. This article explores the constitutional and legal frameworks governing rights and access for hearing-impaired women, children, and senior citizens in Nepal, comparing these with international standards and best practices. It examines the multidimensional barriers these vulnerable groups face and proposes comprehensive reforms to ensure meaningful constitutional access. The analysis proceeds by first examining international legal frameworks, then analyzing Nepal's domestic legal architecture, exploring specific challenges faced by each demographic group, and finally offering concrete recommendations for policy and legal reforms.

II. International Legal Framework

The international human rights framework provides robust protections for persons with disabilities, including those with hearing impairments. The cornerstone of this framework is the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD), adopted in 2006 and ratified by Nepal in 2010. The UNCRPD represents a paradigm shift from the medical model of disability, which views disability as an individual deficit requiring cure or rehabilitation, to the social model, which recognizes disability as resulting from the interaction between individuals with impairments and environmental barriers.

Article 21 of the UNCRPD specifically addresses freedom of expression and access to information, recognizing the right of persons with disabilities to receive and impart information through sign languages, Braille, and other accessible formats[2]. Article 9 mandates that States Parties take appropriate measures to ensure accessibility of physical environments, transportation, information and communications, including information and communications technologies and systems, and other facilities and services open to the public[3]. These provisions establish that hearing-impaired persons have the right not merely to exist within society but to participate fully and effectively on an equal basis with others.

For women with hearing impairments, the UNCRPD intersects with the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), which Nepal ratified in 1991. Article 3 of CEDAW requires States Parties to take all appropriate measures to ensure the full development and advancement of women for the purpose of guaranteeing them the exercise

1 National Federation of the Disabled – Nepal. (2023, April 4). Disability data from Nepal Census 2022. https://www.nfdn.org.np/news/disability-data/

2 United Nations. (2006). Convention on the rights of persons with disabilities (CRPD): Article 21 - Freedom of expression and opinion, and access to information. https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/article-21-freedom-of-expression-and-opinion-and-access-to-information.html

3 United Nations. (2006). Convention on the rights of persons with disabilities (CRPD): Article 9 - Accessibility. https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/article-9-accessibility

and enjoyment of human rights on a basis of equality with men[4]. The CRPD Committee has emphasized that women with disabilities face multiple and intersecting forms of discrimination and are at greater risk of violence, injury, abuse, neglect, and exploitation. This intersectional approach recognizes that hearing-impaired women face barriers that are qualitatively different from those experienced by hearing-impaired men or women without disabilities.

The Convention on the Rights of the Child (CRC), ratified by Nepal in 1990, establishes comprehensive protections for children with disabilities. Article 23 recognizes that children with disabilities should enjoy a full and decent life in conditions which ensure dignity, promote self-reliance, and facilitate the child's active participation in the community[5]. It specifically mandates that States Parties recognize the right of disabled children to special care and shall encourage assistance designed to ensure access to education, training, healthcare services, rehabilitation services, and preparation for employment. For children with hearing impairments, early identification and intervention are critical. Research demonstrates that children who receive appropriate support before age three can develop language skills comparable to their hearing peers, underscoring the importance of early childhood intervention programs.

The International Labour Organization's Vocational Rehabilitation and Employment Convention 1983 addresses the employment rights of persons with disabilities, while the Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, though not legally binding, provide detailed guidance on accessibility, education, employment, and social services. These international instruments collectively establish that hearing-impaired persons, regardless of gender or age, have the right to full participation in society, including access to education, employment, healthcare, justice, and political processes.

Several countries have implemented exemplary practices in protecting the rights of hearing-impaired individuals. In Sweden, sign language was recognized as the official language of the deaf community in 1981, and deaf children have the right to bilingual education in both sign language and Swedish[6]. The United Kingdom's Equality Act 2010 requires reasonable adjustments in employment, education, and service provision for disabled persons, with failure to make such adjustments constituting discrimination. In New Zealand, the New Zealand Sign Language Act 2006 granted official language status to New Zealand Sign Language, facilitating its use in legal proceedings, government services, and educational institutions. These international examples demonstrate that constitutional access requires not merely passive non-discrimination but active measures to remove barriers and create enabling environments.

III. Constitutional and Legal Framework in Nepal

Nepal's constitutional journey toward recognizing disability rights has evolved significantly over recent decades. The Interim Constitution of 2007 included provisions for the rights of persons with disabilities, but the Constitution of Nepal 2015 marked a watershed moment by explicitly guaranteeing comprehensive rights for persons with disabilities. Article 42 of the Constitution

4 United Nations. (1979). Convention on the elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW). https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women

5 United Nations. (1989). Convention on the rights of the child (CRC): Article 23. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/crc-1989/article-23

6 Groce, N. E. (2014). Disability and development: The development of disability. In K. B. Bhabha (Ed.), Health, human rights and the international struggle for disability rights (pp. 11–23). Palgrave Macmillan. https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137312495_2

specifically addresses the rights of persons with disabilities, establishing that persons with disabilities shall have the right to live with dignity and respect, right against all forms of discrimination based on disability, and right to free education with materials and means accessible to persons with disabilities. The provision further guarantees that persons with disabilities shall have the right to employment and social security based on the principle of inclusiveness, the right to participate in public services and high-level government positions, and the right to get information regarding services and facilities for persons with disabilities.

Beyond Article 42, several other constitutional provisions are relevant to hearing-impaired individuals. Article 18 guarantees the right to equality and non-discrimination, including on the grounds of disability. Article 31 ensures the right to education, stating that every citizen shall have the right to access quality education. Article 35 guarantees health rights, including the right to free basic health services from the state. Article 38 ensures the rights of senior citizens to special protection and social security from the state. Article 39 specifically addresses the rights of women, guaranteeing equal lineage rights, the right to safe motherhood and reproductive health, and the right to participate in all bodies of the state on the basis of the principle of proportional inclusion. These provisions collectively establish a constitutional framework that, in theory, should ensure comprehensive protection for hearing-impaired women, children, and senior citizens.

The Rights of Persons with Disabilities Act 2017 operationalizes these constitutional guarantees. The Act defines disability comprehensively, including hearing impairment within its scope, and establishes detailed provisions regarding accessibility, education, employment, social security, and legal remedies. Section 4 of the Act prohibits discrimination against persons with disabilities in public and private sectors. Section 5 mandates accessibility of physical infrastructure, information, and communication. Section 7 requires educational institutions to provide inclusive education with necessary support services, including sign language interpreters. Section 8 mandates priority in government employment for persons with disabilities, with a reservation of 5 percent in public service. Section 13 establishes provisions for legal aid and support during legal proceedings, including the provision of sign language interpreters in courts.

The Act further establishes the National Disabled Human Rights and Social Dignity Promotion Council to monitor implementation and address complaints. Section 25 provides for penalties against individuals or institutions that discriminate against persons with disabilities. However, despite these progressive legal provisions, implementation remains significantly inadequate. The gap between law and practice reflects systemic challenges including insufficient budgetary allocation, lack of trained personnel such as sign language interpreters and special educators, limited awareness among service providers and the general public, and weak enforcement mechanisms.

The Social Security Act 2018 provides monthly allowances to persons with complete disabilities, including those with profound hearing loss, though the amount remains minimal and insufficient to meet basic needs. The Education Act 1971 and subsequent Education Regulations have been amended to incorporate inclusive education principles, but practical implementation in most schools remains absent. The Local Government Operation Act 2017 mandates local governments to ensure accessible services, but capacity constraints at the local level limit effective implementation.

Nepal's legal framework also includes international commitments through ratification of key conventions. As a State Party to the UNCRPD, CEDAW, and CRC, Nepal has obligations under international law to implement these instruments domestically. The Supreme Court of Nepal has recognized international human rights treaties as sources of law and has issued several landmark decisions advancing disability rights, though specific cases addressing hearing impairment remain limited. The judiciary's role in enforcing constitutional and statutory rights for hearing-impaired individuals remains underdeveloped, partly due to lack of accessibility in judicial processes themselves.

IV. Challenges Faced by Women with Hearing Impairments

Women with hearing impairments in Nepal face intersectional discrimination that operates at multiple levels. Gender-based discrimination intersects with disability-based discrimination to create unique vulnerabilities and barriers. In patriarchal societies like Nepal, women already face significant obstacles in accessing education, employment, healthcare, and justice. When compounded with hearing impairment, these barriers become nearly insurmountable for many women.

Access to education represents a primary challenge. While Nepal has made progress in improving overall literacy rates and educational enrollment, women with hearing impairments remain significantly underrepresented in educational institutions. Traditional attitudes that devalue education for girls, combined with the perception that educating a disabled child is futile, result in many hearing-impaired girls never attending school. Even when families decide to educate hearing-impaired daughters, the lack of specialized schools, trained teachers proficient in sign language, and accessible learning materials creates formidable obstacles. Mainstream schools rarely have the capacity to accommodate hearing-impaired students, and the few special education schools that exist are concentrated in urban centers, making them inaccessible to rural populations.

The educational disadvantage creates cascading effects throughout women's lives. Limited education restricts employment opportunities, forcing many hearing-impaired women into informal sector work with minimal wages and no social protection. The formal labor market remains largely inaccessible due to communication barriers, discriminatory hiring practices, and lack of workplace accommodations. Even educated hearing-impaired women struggle to find employment commensurate with their qualifications. The absence of sign language interpreters in workplaces means that hearing-impaired women cannot participate fully in meetings, training programs, or advancement opportunities.

Healthcare access presents another critical challenge. Women's healthcare needs, including reproductive health services, maternal care, and gynecological services, require effective communication between providers and patients. Hearing-impaired women often cannot communicate their symptoms, understand diagnoses, or follow treatment instructions. The absence of sign language interpreters in healthcare facilities means that many hearing-impaired women avoid seeking medical care or attend appointments accompanied by family members, compromising privacy and autonomy, particularly for sensitive reproductive health matters. Research indicates that hearing-impaired women experience higher rates of maternal and infant mortality due to inadequate prenatal and postnatal care.

Violence against women with disabilities, including those with hearing impairments, occurs at

rates significantly higher than the general population. Hearing-impaired women are particularly vulnerable to domestic violence, sexual abuse, and exploitation. Communication barriers make it difficult for them to report abuse, seek help from authorities, or access support services. Police stations and legal aid offices rarely have sign language interpreters, making the justice system effectively inaccessible. Even when cases reach courts, the absence of accessible legal proceedings means that hearing-impaired women cannot effectively participate in their own cases. This impunity encourages further violence and exploitation.

V. Challenges Faced by Children with Hearing Impairments

Children with hearing impairments face critical developmental challenges that, without early intervention and appropriate support, can result in lifelong disadvantages. The first few years of life represent a critical period for language acquisition and cognitive development. Hearing children naturally acquire language through environmental exposure, but children with hearing impairments miss this automatic process. Without early identification and intervention, hearing-impaired children can experience significant delays in language development, which subsequently affect cognitive development, social skills, and academic achievement.

Nepal lacks comprehensive newborn hearing screening programs, meaning that many cases of congenital hearing loss go undetected for years. Parents, particularly in rural areas with limited health literacy, may not recognize the signs of hearing impairment until children reach school age. By this time, critical developmental windows have closed, making language acquisition and cognitive development significantly more difficult. Even when hearing impairment is identified early, access to intervention services such as hearing aids, cochlear implants, speech therapy, and early childhood education programs remains extremely limited, particularly outside Kathmandu Valley.

Educational access represents the most significant challenge for hearing-impaired children. While the Education Act mandates inclusive education, most mainstream schools lack the infrastructure, trained teachers, and specialized curricula necessary to educate hearing-impaired children effectively. Teachers in regular schools typically have no training in sign language or special education methodologies. Classroom instruction delivered entirely through spoken language is completely inaccessible to profoundly deaf children, while children with partial hearing struggle to follow lessons, particularly in noisy classroom environments.

Social isolation and mental health challenges significantly affect hearing-impaired children. Unable to communicate effectively with hearing peers, teachers, and even family members who do not know sign language, these children often experience profound loneliness and frustration. Bullying and social exclusion are common experiences. The psychological impact of communication barriers and social isolation can lead to depression, anxiety, and behavioral problems. Access to mental health services specifically designed for hearing-impaired children is virtually non-existent in Nepal. The transition from childhood to adolescence and adulthood presents additional challenges. Without adequate education and vocational training, hearing-impaired youth face bleak employment prospects. Career counseling, vocational training programs, and job placement services specifically for hearing-impaired individuals are minimal. The lack of role models and mentors who have successfully navigated life with hearing impairment further limits young people's aspirations and opportunities.

VI. Challenges Faced by Senior Citizens with Hearing Impairments

Senior citizens with hearing impairments represent a growing demographic concern as Nepal's population ages. Age-related hearing loss, or presbycusis, affects a significant proportion of elderly individuals, with prevalence increasing substantially after age sixty. Unlike congenital hearing loss, age-related hearing impairment develops gradually, often going unrecognized or unaddressed for years. Many senior citizens and their families view hearing loss as a normal part of aging rather than a condition requiring intervention, leading to delayed diagnosis and treatment.

The impact of untreated hearing loss on senior citizens extends far beyond communication difficulties. Research has established strong connections between hearing loss and cognitive decline, with hearing-impaired elderly individuals showing higher rates of dementia and faster cognitive deterioration. The mechanisms underlying this relationship include cognitive load from struggling to hear, social isolation and reduced cognitive stimulation, and possible direct neurological effects. Early identification and treatment of hearing loss, including hearing aids and assistive listening devices, can potentially slow cognitive decline, but access to such interventions remains limited in Nepal.

Social isolation represents a critical concern for hearing-impaired senior citizens. As hearing loss progresses, affected individuals gradually withdraw from social activities, family gatherings, and community events because participating becomes too difficult or frustrating. This social withdrawal leads to loneliness, depression, and reduced quality of life. In Nepal's traditionally multigenerational household structure, hearing-impaired elderly family members may become increasingly marginalized within their own families, unable to participate in conversations or contribute to household decisions.

Healthcare access poses particular challenges for hearing-impaired senior citizens. Elderly individuals typically have multiple health conditions requiring regular medical appointments and complex medication regimens. Effective communication with healthcare providers is essential for proper diagnosis and treatment, but hearing impairment creates significant barriers. Unlike younger hearing-impaired individuals who may be fluent in sign language, elderly persons who develop hearing loss later in life typically do not know sign language and rely on assistive devices, lip reading, or written communication. Healthcare facilities rarely accommodate these communication needs, leading to misunderstandings, medication errors, and suboptimal care. Economic vulnerability affects many hearing-impaired senior citizens, particularly those who lack pensions or family support. The Senior Citizens Act 2006 provides for social security allowances, but the amounts are minimal and insufficient to cover basic needs, let alone the costs of hearing aids and healthcare. Many elderly persons with hearing impairments become economically dependent on family members, losing autonomy and self-determination. Those without family support face particular hardship, potentially ending up in situations of neglect or institutional care with minimal quality standards.

VII. Recommendations and Conclusion

Ensuring meaningful constitutional access for hearing-impaired women, children, and senior citizens requires comprehensive reforms spanning legal frameworks, institutional capacity, social attitudes, and resource allocation. First, Nepal must strengthen its legal framework by enacting specific legislation on sign language recognition, establishing sign language as an official language

and mandating its availability in educational institutions, courts, government offices, and essential services. The existing Rights of Persons with Disabilities Act should be amended to include stronger enforcement mechanisms, specific timelines for implementation, and penalties for non-compliance that are actually enforced. Educational reform represents a critical priority. The government must establish mandatory newborn hearing screening programs to enable early identification and intervention. Early childhood intervention programs should be expanded nationwide, providing hearing-impaired children and their families with speech therapy, sign language instruction, and developmental support. The education system must transition to genuine inclusive education, with mainstream schools equipped with assistive technologies, trained special education teachers, and sign language interpreters. Teacher training curricula must incorporate sign language and special education methodologies as core components. For areas where inclusive mainstream education is not immediately feasible, well-resourced special schools following bilingual education models should be established and made accessible through transportation support and boarding facilities. Healthcare system reforms must ensure accessibility for hearing-impaired individuals. True constitutional access means more than formal legal equality. It requires creating enabling environments where hearing-impaired individuals can participate fully in all aspects of social, economic, political, and cultural life. It means recognizing sign language as a legitimate language and deaf culture as a valid identity rather than viewing hearing impairment solely as a medical problem. It requires understanding that accessibility benefits everyone, not just disabled individuals, creating more inclusive and equitable societies.

Invisible at the Intersection: Status of Queer Persons with Disabilities in Nepal

Mr. Kishor Rijal *

Abstract

Queer persons with disabilities in Nepal constitute one of the most invisible and systematically excluded populations within policy, justice, and service-delivery frameworks. Located at the intersection of disability, gender identity, sexual orientation, poverty, geography, and entrenched social stigma, their lived realities are shaped by layered discrimination, weak institutional accountability, and limited enforcement of progressive legal commitments. Drawing on Nepal's CSW70 submission titled "Invisible at the Intersection: Justice Barriers for Women and Girls with Disabilities, with Spotlight on Queer Disability in Nepal," this article critically examines the status of queer persons with disabilities from a gender equality, disability inclusion, and social justice (GEDSI) perspective. Using a policy-oriented analytical lens, it reviews Nepal's constitutional guarantees, international human rights obligations, disability and gender legislation, and institutional mandates, while highlighting persistent gaps between legal recognition and lived realities. Ten everyday justice and service-delivery barriers—ranging from legal identity and access to justice to health, education, livelihoods, climate vulnerability, and data invisibility—are analyzed using Nepal-specific empirical evidence. The article concludes with actionable, rights-based recommendations for the Government of Nepal, particularly the Ministry of Women, Children and Senior Citizens, civil society organizations, and development partners to ensure that queer persons with disabilities are no longer excluded from justice, protection, and empowerment frameworks.

Keywords: Queer disability; intersectionality; GEDSI; Nepal; justice barriers; disability rights

1. Introduction

Nepal is internationally recognized for its progressive constitutional and judicial commitments to equality, inclusion, and human rights. The Constitution of Nepal (2015) guarantees equality before the law, prohibits discrimination on multiple grounds, and affirms the rights of women, persons with disabilities, and sexual and gender minorities. Landmark Supreme Court decisions, including Sunil Babu Pant and Others v. Government of Nepal, positioned Nepal as a regional leader in the recognition of sexual and gender minorities. The enactment of The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) further aligned Nepal with the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD).

** GEDSI Trailblazer Independent ResearcherNepal*

Despite these normative advances, queer persons with disabilities remain largely excluded from the benefits of inclusion. Legal recognition has not translated into lived equality. Instead, queer persons with disabilities experience deeper and more complex forms of marginalization than persons with disabilities or LGBTQI+ persons considered separately. Their exclusion is structural, persistent, and normalized within institutions responsible for justice, protection, and service delivery.

This exclusion is intersectional rather than additive. Disability systems frequently presume heteronormativity and binary gender identities, while LGBTQI+ spaces often overlook accessibility, disability-related support needs, and institutional discrimination. Gender equality and social protection policies, while rhetorically inclusive; rarely acknowledge queer disability as a distinct category of disadvantage. As a result, queer persons with disabilities remain invisible in policy design, budgeting, service delivery, disaster response, and monitoring systems.

Responding to concerns raised in Nepal's CSW70 submission and global recommendations, this article places queer disability at the center of national justice and inclusion discourse. It documents lived realities, identifies systemic barriers, and advances pathways for rights-based and intersectional reform.

2. Review of Related Literature

2.1 International Human Rights Frameworks and Intersectionality

International human rights scholarship increasingly recognizes that marginalization is produced through intersecting identities rather than isolated categories. The Universal Declaration of Human Rights establishes equality and dignity as foundational principles applicable to all persons. Subsequent instruments emphasize substantive equality, requiring states to address structural barriers rather than relying solely on formal legal recognition.

The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities represents a paradigmatic shift from charity-based approaches to disability toward a human rights model emphasizing autonomy, participation, accessibility, and respect for difference. Article 6 of the UNCRPD explicitly recognizes that women and girls with disabilities are subject to multiple discrimination, requiring states to take measures ensuring their full and equal enjoyment of all human rights and fundamental freedoms. While sexual orientation and gender identity are not explicitly mentioned in the Convention, its principles of non-discrimination, reasonable accommodation, and participation provide a strong normative basis for addressing queer disability through an intersectional lens.

The Convention's preamble draws attention to the particular susceptibility of women and girls with disabilities to violence, injury, abuse, neglect, maltreatment, and exploitation. Research indicates that women with disabilities are at increased risk of developing additional health issues due to discrimination in health care and violence, and are three times more likely to be illiterate and two times less likely to be employed or use the internet compared to other groups. These patterns of compounded disadvantage are further intensified when sexual orientation and gender identity intersect with disability.

UN agencies have increasingly recognized that disability and gender intersect to shape experiences of violence, including sexual harassment, which might not fit common understandings of gender-

based violence. Joint statements from UN Women, CEDAW, and the CRPD Committee emphasize that disability and gender intersect to exacerbate experiences and create barriers to achieving justice.

2.2 The Yogyakarta Principles and SOGIESC Rights

The Yogyakarta Principles, developed in 2006 by international human rights experts in Indonesia, clarify that international human rights law applies fully to sexual orientation and gender identity. The principles affirm binding international legal standards with which all states must comply, addressing a broad range of rights including legal recognition, health, education, work, housing, and freedom from violence. Before the Yogyakarta Principles, international law focused solely on sexual orientation; the inclusion of gender identity represented a significant advancement advocated by LGBT activists from the global South.

The Yogyakarta Principles Plus 10, released in 2017 by 33 international human rights experts, expanded the original framework to include gender expression and sex characteristics (SOGIESC), reflecting developments in international human rights law and understanding of violations affecting persons with diverse identities. These principles have influenced judicial reasoning and policy discourse globally, including in Nepal, providing authoritative guidance for addressing discrimination based on sexual orientation, gender identity, gender expression, and sex characteristics.

The Yogyakarta framework establishes that persons of all sexual orientations and gender identities must enjoy equal protection under law, including rights to bodily autonomy, legal recognition, freedom from arbitrary detention, access to justice, education, employment, health services, and participation in public life. These principles are directly relevant to queer persons with disabilities, whose rights are frequently violated across multiple domains simultaneously.

2.3 Regional Evidence from Asia-Pacific and ILGA Documentation

Within the Asia-Pacific region, ILGA Asia (International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) has documented persistent barriers faced by LGBTQI+ persons across the continent. Regional reports consistently highlight that LGBTQI+ persons in Asia face criminalization, family-based control, economic exclusion, violence, and discrimination in accessing services. ILGA and other regional bodies have noted that women and girls with disabilities continue to face multiple and intersecting forms of discrimination, though comprehensive data remains limited.

ILGA World's global documentation efforts reveal that LGBTQI+ persons with disabilities experience heightened marginalization due to compounded stigma. These individuals remain underrepresented in both disability-focused and sexuality-focused policy frameworks, creating gaps in protection, services, and advocacy. Regional analyses emphasize that in many Asian contexts, family dependency, social conformity pressures, and limited state capacity reinforce intersectional exclusion.

The Asia-Pacific regional context presents particular challenges related to cultural attitudes toward both disability and non-normative sexualities and gender identities. Traditional family structures, religious beliefs, and social norms often position both disability and queerness as

sources of shame or moral failing. When these identities intersect, individuals may face rejection from families, communities, and even from disability or LGBTQI+ support networks.

ILGA Asia's advocacy work has included efforts to mainstream disability inclusion within LGBTQI+ programming and to address SOGIESC issues within disability rights frameworks. However, progress remains uneven across the region, with significant variations in legal protections, social acceptance, and available support services.

2.4 South Asian and Nepal-Specific Context

South Asian scholarship emphasizes the role of family structures, patriarchal norms, and limited state capacity in reinforcing intersectional exclusion. Within Nepal specifically, policy-oriented literature has begun acknowledging gaps in implementation of disability and gender equality commitments. However, until recently, queer disability remained largely absent from formal policy analysis and academic research.

Nepal's progressive legal developments, including Supreme Court recognition of third gender identities and constitutional protections against discrimination, have not been matched by comparable attention to the specific situation of queer persons with disabilities. Most existing research and programming address either disability or LGBTQI+ issues separately, failing to capture the distinct experiences and needs of those living at the intersection.

Recent empirical research conducted in Kathmandu Valley has begun addressing this gap by documenting lived experiences of queer persons with disabilities. These studies demonstrate that exclusion operates systemically across legal, social, economic, and institutional domains. Barriers to legal identity documentation, healthcare access, employment, education, and social protection disproportionately affect queer persons with disabilities compared to their peers who hold only one marginalized identity.

International mechanisms, including the CRPD Committee, have identified implementation gaps in addressing multiple and intersecting forms of discrimination against women and girls with disabilities. These gaps include limited understanding of intersectionality, inadequate anti-discrimination frameworks, and insufficient data collection systems. These same gaps are evident in Nepal's context, particularly regarding queer disability.

2.5 Gaps in Literature and Research

Despite growing international attention to intersectionality, several critical gaps remain in both global and Nepal-specific literature:

Data invisibility: National census and administrative systems rarely capture sexual orientation, gender identity, and disability simultaneously, rendering queer persons with disabilities statistically invisible. This limits evidence-based policymaking and resource allocation.

Theoretical development: While intersectionality theory has advanced significantly in feminist and disability studies, its application to queer disability in South Asian contexts remains underdeveloped. Most theoretical frameworks draw primarily from Western contexts and may not fully capture dynamics specific to Nepal's social, cultural, and political environment.

Policy analysis: Few studies examine how existing disability legislation, gender equality policies, and LGBTQI+ protections interact or fail to interact when applied to individuals holding multiple marginalized identities. The effectiveness of Nepal's legal frameworks for addressing intersectional discrimination remains poorly understood.

Lived experience documentation: While some recent primary research has emerged, comprehensive documentation of lived experiences across diverse geographic locations, disability types, and SOGIESC identities within Nepal is still limited. Urban-rural disparities, caste and ethnic dimensions, and age-related factors require deeper investigation.

Service delivery evaluation: Research examining how health, education, justice, and social protection systems respond—or fail to respond—to queer persons with disabilities is scarce. Understanding institutional barriers and identifying promising practices requires more systematic study.

2.6 Emerging Organizational Responses

Recent years have seen emergence of organizations specifically addressing queer disability. Rainbow Disability Nepal, established in 2022, represents a pioneering effort to provide direct services, conduct advocacy, and build community among queer persons with disabilities. Such organizations generate valuable practice-based knowledge that complements academic research and informs policy development.

International development agencies and UN bodies are beginning to incorporate intersectional approaches into programming, though implementation remains inconsistent. UN Women has established internal mechanisms to strengthen work on disability inclusion and intersectionality, recognizing that international and national norms call for inclusion and empowerment of all women and girls with disabilities across their life course.

The literature increasingly recognizes that effective responses to intersectional discrimination require coordination across sectors, integration of multiple perspectives in policy design, meaningful participation of affected communities, adequate resource allocation, and robust monitoring and accountability systems. Translating these insights into practice remains an ongoing challenge in Nepal and globally.

3. Conceptual Framework: Intersectionality and Queer Disability

Intersectionality provides a critical framework for understanding how disability, gender identity, sexual orientation, caste, class, geography, and age interact to shape lived experiences. For queer persons with disabilities in Nepal, exclusion is not produced by a single identity but through overlapping social norms, legal structures, and institutional practices.

International human rights instruments reinforce this approach. The UNCRPD emphasizes equality, participation, and respect for difference, while the Yogyakarta Principles clarify state obligations toward sexual and gender minorities. Together, these frameworks support an integrated GEDSI approach that recognizes queer disability as both a distinct and interconnected rights issue.

4. Legal and Policy Framework in Nepal

4.1 Constitutional and International Commitments

The Constitution of Nepal (2015) guarantees equality, dignity, and social justice. Nepal's ratification of the UNCRPD reinforces obligations to ensure accessibility, reasonable accommodation, and non-discrimination. However, constitutional protections remain general and lack operational guidance for addressing intersectional discrimination.

4.2 Disability Rights Legislation

The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) adopts a rights-based approach aligned with the UNCRPD. Yet, the absence of explicit recognition of sexual orientation and gender identity limits its effectiveness for queer persons with disabilities.

4.3 Gender, SOGIESC, and Institutional Mandates

Judicial recognition of sexual and gender minorities positions Nepal as a regional leader. The Ministry of Women, Children and Senior Citizens (MoWCSC) holds a mandate for gender equality, social inclusion, and implementation of international treaties, but intersectional integration remains weak.

4.4 Climate Change and Social Vulnerability

Nepal's climate policies recognize vulnerable populations but rarely disaggregate vulnerability by disability, gender identity, or sexuality. Queer persons with disabilities face heightened risks during climate-induced disasters due to inaccessible shelters, exclusion from relief mechanisms, and loss of livelihoods.

5. Status of Queer Persons with Disabilities in Nepal: Empirical Evidence

National census systems do not capture sexual orientation and gender identity alongside disability, rendering queer persons with disabilities statistically invisible. This article draws on two primary studies conducted by Socio Engineering Research Centre Pvt. Ltd. with Rainbow Disability Nepal.

The 2023 Kathmandu Metropolitan City study surveyed 183 respondents and documented barriers across legal identity, employment, health, education, and social protection. The 2025 SRHR study revealed denial of bodily autonomy, discrimination in health facilities, lack of accessible information, and psychosocial distress.

6. Ten Everyday Barriers to Justice and the Role of MoWCSC

I. Legal Identity and Documentation

Barriers to citizenship, disability ID cards, and gender recognition prevent access to services. MoWCSC can lead coordination for inclusive documentation guidelines.

II. Access to Justice

Physical inaccessibility, lack of interpretation, and bias exclude queer persons with disabilities. MoWCSC can strengthen justice sector training.

III. Violence and Protection Gaps

Intersectional violence remains under-reported. MoWCSC can integrate queer disability into GBV and protection frameworks.

IV. Health and SRHR

Discriminatory attitudes and inaccessible services persist. MoWCSC can ensure inclusive SRHR standards.

V. Education

Bullying and inaccessible infrastructure drive dropouts. MoWCSC can coordinate inclusive education reforms.

VI. Employment and Livelihoods

Discrimination limits economic participation. MoWCSC can promote inclusive livelihood policies.

VII. Social Protection

Documentation and family mediation barriers exclude many. MoWCSC can revise eligibility criteria.

VIII. Institutional Invisibility

Absence of guidelines perpetuates exclusion. MoWCSC can issue intersectional policy directives.

IX. Data and Evidence Gaps

Lack of disaggregated data weakens accountability. MoWCSC can champion inclusive data systems.

X. Climate Vulnerability

Disaster response excludes queer persons with disabilities. MoWCSC can integrate intersectionality into climate justice policies.

7. Discussion: From Legal Recognition to Lived Justice

The findings reveal a persistent gap between legal commitments and lived realities. Justice must be understood as the ability to live with dignity, autonomy, safety, and participation. Intersectional GEDSI approaches are essential to close this gap.

8. Conclusion

Queer persons with disabilities remain invisible at the intersection of multiple systems of exclusion in Nepal. Transforming constitutional and legal commitments into lived justice requires intentional, intersectional, and rights-based action. Centring queer disability within GEDSI frameworks can convert legal recognition into substantive equality.

References

1. **Constitution of Nepal. (2015).**
2. **United Nations. (2006).** *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*.
3. **Supreme Court of Nepal.** *Sunil Babu Pant and Others v. Government of Nepal*.
4. **Government of Nepal. (2017).** *The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074*.
5. **Ministry of Women, Children and Senior Citizens. Gender Equality and Social Inclusion Mandate.**
6. **Socio Engineering Research Centre Pvt. Ltd./Rainbow Disability Nepal. (2023).** *Living conditions of queer persons with disabilities in Kathmandu Metropolitan City*.
7. **Socio Engineering Research Centre Pvt. Ltd./Rainbow Disability Nepal. (2025).** *SRHR survey report on disability and queer disability in Kathmandu Valley*.
8. **The Yogyakarta Principles. (2007).** *Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity*.
9. **ILGA Asia. Regional reports and documentation on LGBTQI+ rights in Asia-Pacific.**
10. **UN Women. (2025). CSW70 Recommendations and disability inclusion initiatives.**

Beyond Recognition: Intersectional Identities, Mental Health, and LGBTQIA+ Lives in Nepal

Tika Ram Bhusal *

Introduction

Nepal, a shared garden where countless identities bloom together, where the majestic Himalayas touch the sky and diverse cultures flourish, also embodies another extraordinary dimension of diversity: the world of LGBTQIA+ identities. Behind the colorful flags waved during Pride Parades and Gaijatra, beneath the laughter shared among friends in safe spaces, and within the hearts of those still walking unrecognized paths of self-discovery, lies a story both inspiring and heartbreaking. It is the story of intersectional identities, where gender, sexuality, sex characteristics, culture, and social expectations converge, creating lives filled with resilience and complexity. It is the story of a community that continues to struggle for identity, empowerment, social justice, and mental well-being, even in a country celebrated globally as progressive in human rights, inclusivity, women's empowerment, and awareness. Yet within such a nation, many still feel homeless and lonely, rejected for who they are, silenced by stigma, and wounded by discrimination and violence. Their struggle is not only for survival but for dignity, belonging, and the promise of equality, a reminder that true progress must embrace every identity and ensure that no one is left behind.

This article explores the intersectional nature of LGBTQIA+ identities, the challenges they face in Nepal, and the often-unseen struggles related to mental health, all while celebrating the courage and spirit that define this resilient community, along with our recommendations regarding healing, inclusion, and collective responsibility for advancing social justice for the LGBTQIA+ community in Nepal.

Struggle of LGBTQIA+ Community in Nepal

The LGBTQIA+ movement in Nepal has undergone a remarkable transformation over the past two decades, evolving from grassroots health advocacy into a broad-based struggle for human rights and social justice. Its formal beginning dates back to 2001, when a group of committed volunteers established the Blue Diamond Society (BDS)1, the country's first registered LGBTQIA+ organization. Initially focused on HIV prevention and health services, BDS soon expanded its mission to include advocacy for equality, dignity, and legal recognition of sexual and gender minorities. Alongside BDS, more than 35 other organizations dedicated to LGBTQIA+

1 Blue Diamond Society : https://bds.org.np/

* GEDSI Trailblazer Independent ResearcherNepal

rights and empowerment have amplified the voices of the community, advancing equality, dignity, and inclusion across Nepal.

Nepal has emerged as a trailblazer in South Asia when it comes to legal recognition of LGBTQIA+ rights. The Supreme Court's landmark 20072 ruling opened the door for the recognition of a third gender identity, while the 2015 Constitution3 enshrined rights to citizenship, equality, and social justice for gender and sexual minorities under Articles 12, 18, and 42. More recently, in 2023,4 the Supreme Court issued an interim order allowing same-sex couples to register for marriage temporarily. These progressive steps distinguish Nepal from many countries where homosexuality remains criminalized, and they highlight the country's commitment to inclusion at the constitutional and judicial levels.

Despite these achievements, the lived reality of LGBTQIA+ individuals in Nepal remains fraught with challenges. Marriage equality has yet to be fully legalized, leaving couples without rights to inheritance, adoption, or co-owned property. Transgender and non-binary people face humiliating and invasive procedures when attempting to change gender markers on official documents, and workplace discrimination forces many into insecure or informal employment. Social stigma and rejection by families often lead to homelessness, limited access to education, and untreated mental health struggles. Healthcare discrimination is also widespread, with providers frequently displaying insensitivity toward LGBTQIA+ patients.

The hostile social environment has contributed to a growing mental health crisis within the community. Adolescents and young adults often experience confusion, fear, and rejection during formative years, while violence, stigma, and discrimination exacerbate conditions such as anxiety and depression. Some individuals are placed on long-term medication, while others tragically resort to suicide. This gap between constitutional promises and lived experiences underscores the urgent need for stronger policy enforcement, inclusive practices, and widespread awareness campaigns.

In conclusion, Nepal's LGBTQIA+ movement has achieved significant progress in a relatively short time, positioning the country as one of Asia's most progressive nations on paper. Yet, the struggle continues, not only for legal equality but also for social acceptance and dignity in everyday life. Real change will require aggressive enforcement of existing laws, representation at all levels of society, and a cultural shift that embraces diversity beyond symbolic gestures. Only then can the promise of equality enshrined in Nepal's constitution be fully realized for its LGBTQIA+ citizens.

What Is Intersectionality?

Intersectionality is more than just a buzzword. Coined by scholar Kimberlé Crenshaw in the late 20th century, it describes how different aspects of identity, such as gender, sexual orientation, caste, class, ethnicity, ability, and religion intersect within a person, creating unique experiences of both oppression and empowerment. UN Women[5] defines intersectionality as a "prism" for understanding how various forms of inequality operate together. It reminds us that discrimination

2 Supreme Court of Nepal : Blue Diamond Society vs Government of Nepal
3 Constitution of Nepal 2015
4 Supreme Court Interim Order: Pinky Gurung vs Government of Nepal
5 Un Women: UN women definition and explanation about intersectionality

is not simply the sum of its parts; for instance, the experience of a woman of color is not just "sexism plus racism," but a distinct, compounding form of oppression.

For LGBTQIA+ individuals in Nepal, intersectionality is not an abstract theory; it is a lived reality. These overlapping identities shape every aspect of life: family acceptance, access to services, education, livelihood, and mental health. Within gender and sexual minority (GSM) communities, there is immense diversity in sexual orientation and gender identity. Yet the multiple layers of identity make individual lives more complex and challenging. Social structures such as caste, religion, disability, and economic status profoundly influence the kind of discrimination, violence, or opportunities a person encounters.

Consider the example of a Dalit Non-binary living in a rural area with HIV. Their struggle is not only about gender identity but also about caste-based stigma, geographic isolation, and the health-related prejudice tied to HIV. Similarly, gender and sexual minority individuals with disabilities face exclusion within their own communities, while also confronting discrimination in healthcare, education, and employment. Distinct social identities often lead to fear of shame and stigma, resulting in families confining individuals within their homes, stripping them of dignity and freedom.

LGBTQIA+ persons living with HIV endure double stigma and discrimination. The intersection of sexuality, gender identity, and health status exposes them to violations of privacy, negative attitudes, and violence within families, society, and even health institutions. Discriminatory behavior and prejudiced attitudes from service providers weaken their right to treatment and undermine their access to essential healthcare. When different layers of identity intersect, the burden of discrimination manifests doubly, triply, or even more deeply.

This is the painful reality hidden within intersectional identities, a reality that state policies, programs, and service systems have yet to adequately address. Intersectionality, therefore, is not just a framework for analysis, it is a call to action. For Nepal to truly honor its reputation as a progressive nation in human rights, inclusivity, and empowerment, it must recognize the compounded struggles of LGBTQIA+ individuals and ensure that no identity is left behind.

Mental Health, Intersectionality and LGBTQIA+ Realities in Nepal

Mental health challenges among Nepal's LGBTQIA+ community are deeply shaped by intersectionality, where multiple identities overlap to create layered forms of discrimination and distress. While Nepal is often praised for its progressive constitutional provisions and landmark court rulings, the lived realities of queer individuals reveal a persistent mental health crisis. The intersection of gender identity, sexuality, caste, disability, geography, and socio-economic status intensifies vulnerability, leaving many LGBTQIA+ people struggling with anxiety, depression, and social isolation.

Caste and class play a significant role in shaping these experiences. Queer individuals from marginalized castes often face double discrimination, ostracized both for their caste and their sexuality. This exclusion limits access to education, employment, and healthcare, which in turn worsens psychological distress. Similarly, LGBTQIA+ people with disabilities encounter compounded stigma, frequently excluded from both disability rights movements and queer spaces. This isolation contributes to loneliness and untreated mental health conditions, highlighting the

urgent need for inclusive advocacy.

Geography adds another layer of complexity. In rural areas, LGBTQIA+ individuals face heightened risks of violence, forced conversion practices, and lack of supportive services. Many migrate to urban centers in search of safety, only to encounter homelessness, precarious employment, and continued stigma. Those living with HIV experience further rejection, stigmatized not only for their sexual orientation but also for their health condition. These overlapping identities create a hostile environment where mental health struggles are normalized but rarely addressed.

Although Nepal's constitution guarantees equality and social justice, implementation remains weak. Transgender and non-binary people face humiliating procedures when attempting to change gender markers on official documents, while workplace discrimination forces many into insecure jobs. Families often reject LGBTQIA+ members, leading to homelessness and limited access to education. Cultural exclusion is also evident during major festivals like Dashain and Tihar, where queer individuals are sidelined, reinforcing feelings of invisibility and emotional pain.

Role of Civil Society and Advocacy Groups

Civil society organizations have played a pivotal role in advancing the rights, visibility, and well-being of the LGBTQIA+ community in Nepal, often filling the gap between progressive legal frameworks and lived realities. From the early days of HIV prevention and outreach to broader human rights advocacy, LGBTQIA+-led and allied organizations have been at the forefront of creating safe spaces, providing psychosocial support, and amplifying community voices. For many individuals rejected by families or excluded from mainstream institutions, civil society initiatives serve as the first point of support, offering shelter, peer counseling, legal assistance, and mental health services rooted in lived experience and trust. These efforts are especially critical in addressing intersectional vulnerabilities related to caste, disability, poverty, geography, and HIV status, where multiple forms of stigma compound emotional distress and social exclusion.

Beyond service delivery, civil society has been instrumental in shaping national discourse, influencing policy, and holding the state accountable for its constitutional commitments to equality and social justice. Through strategic litigation, advocacy campaigns, research, and community mobilization, civil society actors have pushed for recognition of diverse gender identities, protection from discrimination, and steps toward marriage equality. They have also worked with local governments, healthcare providers, and educational institutions to promote inclusive practices and awareness. However, despite their vital contributions, civil society cannot substitute for state responsibility. Sustainable progress requires strong partnerships, adequate public investment, and meaningful inclusion of LGBTQIA+ perspectives in policymaking to ensure that dignity, mental well-being, and equality are realized for all.

Recommendations and Way Forward

- Ensure Full Legal Recognition and Enforcement: Nepal must move beyond interim measures and fully legalize marriage equality, including rights related to inheritance, adoption, and family protection. Procedures for changing gender markers on official documents should be based on self-identification and free from medical or psychological requirements. Strong enforcement at all levels of government is essential to ensure constitutional rights are realized in daily life.
- Integrate LGBTQIA+-Affirming Mental Health Services: Mental health services should be inclusive and responsive to the unique experiences of LGBTQIA+ individuals. Healthcare professionals must be trained on SOGIESC and trauma-informed care to ensure safe and respectful treatment. Community-based and peer-led mental health support should be expanded, particularly for youth and marginalized groups.
- Strengthen Healthcare Access and Dignity: LGBTQIA+ individuals must be able to access healthcare without fear of stigma or discrimination. Clear guidelines and accountability mechanisms are needed to protect confidentiality and dignity in health facilities. Inclusive sexual and reproductive health and gender-affirming services should be made available nationwide.
- Promote Inclusive Education and Awareness: Education systems should include comprehensive sexuality education (CSE) that reflects diverse sexual orientations, gender identities, and sex characteristics. Awareness programs targeting families, communities, and educators can help reduce stigma and misinformation. Early education is critical for fostering acceptance and preventing discrimination.
- Advance Economic Empowerment and Workplace Equality: Discrimination in employment must be addressed through inclusive workplace policies and enforcement of labor protections. Targeted livelihood and skills development programs are needed for LGBTQIA+ individuals facing economic exclusion. Economic stability is closely linked to mental well-being and social inclusion.
- Protect LGBTQIA+ Individuals from Violence and Abuse: Strong mechanisms must be in place to prevent and respond to violence, harassment, and hate crimes against LGBTQIA+ individuals. Law enforcement and judicial actors should receive sensitivity training to ensure survivor-centered responses. Access to justice must be timely, safe, and free from discrimination.
- Ensure Meaningful Participation and Leadership: LGBTQIA+ individuals and organizations should be actively involved in policy development, program design, and monitoring processes. Special efforts are needed to include underrepresented groups such as intersex persons, LGBTQIA+ elders, people with disabilities, and those from marginalized castes. Inclusive leadership strengthens accountability and relevance.
- Implement Constitutional Protections: The Supreme Court decisions and constitutional rights for LGBTQIA+ individuals must be effectively enforced at all levels of government to ensure real change.
- Sustain and Protect Civil Society and Community-Led Initiatives: Civil society organizations require long-term support and protection to continue their critical work.

Flexible funding and institutional recognition will enable them to provide services, advocacy, and accountability. Strong partnerships between the government and civil society are essential for sustainable progress.

- Improve Data, Research, and Evidence-Based Policy: Ethical and intersectional data collection on LGBTQIA+ experiences is necessary to inform inclusive policies. Data must be collected with consent, confidentiality, and community participation. Evidence-based planning can help address gaps in mental health, healthcare, and social protection.
- Foster a Culture of Inclusion and Belonging: Social, cultural, and religious spaces should be inclusive of LGBTQIA+ individuals. Media and public narratives must promote dignity and accurate representation. A culture of belonging is key to reducing stigma and supporting mental well-being.

Conclusion

The journey of the LGBTQIA+ community in Nepal is one of courage, resilience, and unwavering hope. While the country has earned international recognition for its progressive legal framework and constitutional commitments, the everyday realities of LGBTQIA+ individuals reveal a deeper struggle, one shaped by intersectional identities, social exclusion, and persistent mental health challenges. For many, the battle is not only against discriminatory laws or institutions but against silence, invisibility, and the emotional toll of being denied dignity and belonging.

True equality cannot exist without emotional well-being, social acceptance, and the freedom to live authentically. The mental health crisis facing LGBTQIA+ individuals in Nepal is not a personal failure but a collective responsibility, reflecting systemic gaps in inclusion, care, and compassion. Healing requires more than legal reform; it demands empathy, accountability, and the courage to challenge deeply rooted norms that harm those who do not conform.

As Nepal continues its democratic and social transformation, it stands at a critical crossroads. The promise of equality enshrined in the Constitution must extend beyond words and court rulings to touch the lives of those at the margins. A just and inclusive Nepal is one where every individual regardless of sexual orientation, gender identity, sex characteristics, caste, class, or ability can live without fear, with dignity, and with hope. Only when the most marginalized are embraced will the nation truly reflect the rich diversity and resilience that define its spirit.

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. ०१-४२११११९०, ४२००३३७, ४२००४०८

फ्याक्स नं. : ०१-४२००११६

Email : info@mowcsc.gov.np, Web : www.mowcsc.gov.np